БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 Г.

ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

МАТЕРИАЛИ
И ДОКУМЕНТИ

СЛОВО

БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 г.
(ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА)

МАТЕРИАЛИ И ДОКУМЕНТИ

© Иван Николов Радев, съставител, автор на предговора и на очерците, 2000
© Иван Иванов Бочев, художник на корицата, 2000
ISBN 954 439 623-3

ИЗДАНИЕТО СЕ ПОСВЕЩАВА НА 165 ГОДИНИ
ОТ ГОЛЯМОТО ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ

БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 г. (ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА)

МАТЕРИАЛИ И ДОКУМЕНТИ

Съставител, автор на предговора и на очерците
проф. д. ф. н. Иван РАДЕВ

СЛОВО®
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
2000

БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 г.
(ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА)
Материали и документи

Първо издание

Съставител, автор на предговора и на очерците: Иван РАДЕВ

Редактор: Детелин ГИНЧЕВ
Художник на корицата: Иван БОЧЕВ
Компютърен дизайн на корицата: Борислав ПЕТРОВ
Предпечатна подготовка: „СЛОВО“/ Диляна ПЕТЪРЧЕВА

Формат 16/70/100
Печатни коли 17.5
Излязла от печат 2000 год.
ISBN 954 439 623-3

Издателство „СЛОВО“ — Велико Търново
Тази книга на издателство „СЛОВО“ е отпечатана
в печатница „Абагар“ АД — Велико Търново

Адрес на издателството:
5000 Велико Търново, п.к. 467
тел. 062/62-79-90, тел./факс 062/62-79-70
e-mail: slovo@vt.bia-bg.com
редактори 062/ 60-05-08
склад 062/4-48-19
книжарница, склад в София:
ул. „Пиротска“ № 127, тел. 02/920-10-39

УВОДНИ ДУМИ

В деня, в който тази книга застане пред читателя, би трябвало във Велико Търново камбаните на храмовете „Св. Никола", „Св. Константин", „Св. св. Кирил и Методий" и „Св. Богородица", воглаве с Патриаршеската „Св. Спас", да забият тържествено. Със звъна си да изпълнят пространството над река Янтра между Царевец, Света гора, Баждарлък и Картала и поне за миг да изместят шума на сивото ни всекидневие. Защото последните думи на Велчо Атанасов Джамджията според народната песен са:

Мариацо, първо венчило
лозето да ми продадеш
и казана ракиджийския,
та децата ми да отгледаш,

а според народното предание те имат по-друг вид:

„Продайте всичката стока в дюкяна ми и парите раздайте на сиромасите. Купете едно бакраче с масло и запалете всички кандила в „Св. Константин" да греят и светят тъй, както гря душата ми за свободата на България".

Църквите с камбаните все още ги има.

Но има ли кой да ги удари?

И ние дали ще ги чуем?...

От метафора, избледняла и глъхнеща по две-трите страници, които набързо пренаписваните учебници по история на България в последно време отреждат на Велчовата завера, предлаганият сборник с „материали и документи" цели да преоткрие събитието с неговите истински мащаби, личностите му в тяхното величие, морална извисеност и трагична съдба. То е наистина първият по време разпознавателен знак, който през 1835 г. категорично и запомнящо се реабилитира мита за мястото на старопрестолния град и в хода на възрожденския живот.

* * *

Сборникът „Българското въстание от 1835 г. Материали и документи" се противопоставя и „воюва" с една несправедливост, която някак естествено и незабелязано се е настанила в съчиненията на специалистите, в съзнанието на поколенията от по-ново време. Подобно на други

големи събития и Велчовата завера е подложена на видима деперсонализация, интерпретира се единствено в духа на топосите, на „общите закономерности". Няма как другояче, освен като израз на вопиюща несправедливост, да се категоризира фактът, че в солидната четиринадесеттомна „История на България" за Заверата от 1835 г. можем да научим нещо в скромна по обема си подглава с обобщения надслов „Въстания и националноосвободителни движения през 30-те години на XIX в." (т. 5, с. 331-346). Вината не е в авторите, а в подхода и практиката...

Част от специалистите, които се занимават с възрожденското ни минало, схващат събитията единствено откъм тяхната строго фактологична страна, измерения и количествени показатели. Правят обобщенията си и съдят за тях само въз основа на обективираните, на категорично обозначените прояви като практически жест и стигнала до нас съхранена документация, като архивиран отзвук и официализирани оценки.

Не искам да категоризирам или окачествявам предимствата и слабостите на такъв подход. Просто за мен той е непълен, страда от колективно-психологическа недостатъчност и се разминава с „душата на събитието". По-пълната и истинската мярка за същността на дадено историческо явление се постига едва тогава, когато към наличното в тези форми се прибави и онова, което изразява народната памет, психологията, емоционалният и психологическият ефект, и онова, което засяда в преданията, в родовите спомени и мълвата, за да разкрие това събитие истинския си смисъл. В случая с Велчовата завера „над повърхността" са само белезите на едно неизбухнало въстание, 5 жертви и няколко арестувани — и всичкото това в тесните регионални рамки на Търново и околните села и манастири. В този си вид фактите почти нищо не говорят за мащабите на подготовката, за вложения организаторски и интелектуален потенциал, за философско-житейската нагласа, за държавническите и политическите цели, за истинския ръст на личностите, за широкия кръг на обхванатите селища... В действителност немалко от реалните измерения на събитието са останали „под повърхността" и не са получили видим образ, но те са си част от неговата същност.

* * *

Всъщност интересът към събитията и личностите, свързани с Велчовата завера, никога не е пресекван. Той се заражда още тогава и заляга в поредица от летописни бележки, през десетилетията на самото Възраждане го подемат спомените и публицистичните характеристики, намерили място в периодическия печат (в. „Дунавска зора", в. „Български глас"). Много съществена роля изиграва стогодишнината от събитието, не само тържествено отбелязана през 1935 г., но и съпроводена от поредица статии и сборници, сред които ще посоча: колективния „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (1935), „100-годишнината на Велчовата завера" (1935) от П. Д. Крусев и Зв. Цонев, „Домогвания против истината по Велчовата завера" (1936) на д-р Г. П. Джамджиев и др. Тогава в стария център на Велико Търново е издигнат и монументалният паметник, посветен на Заверата.

В по-ново време връщанията към Велчовата завера също са налице. Те се насочват най-вече към обобщената характеристика на събитието или към някои от видните му личности — главно Велчо Атанасов и капитан Георги Мамарчев. Сред предложеното, като не забравяме отделни статии и романизовани творби, с качествата си се открояват двата исторически очерка: „Велчовата завера" на проф. Н. Жечев (1985) и „Капитан Георги Мамарчев" (1986) на Кирила Възвъзова.

Колкото до Велико Търново — център на подготвяното тогава въстание, може да се каже, че тук през последните няколко десетилетия липсват открояващи се актове на почит и съзнание за величието и значението на Велчовата завера. Градът е направил само един-единствен опит да ѝ се „издължи" — и то в 1965 г., с малоформатна, невзрачна брошура от 26 страници, тип ведомствено издание. И толкоз...

* * *

Дълго време бях раздвоен във връзка с въпроса за заглавието на сборника. По замисъла си той трябва да представи колкото се може по-обхватно и пълно както популярните, така и наскоро издирените документи, спомени и материали за събитието от пролетта на 1835 г., за личностите, които се обричат тогава на идеята за отво-

ювane свободата на България. Но и нещо друго — така постигнат, вече да наложи друга, истинската мащабна представа за него не като регионално, а като общонационално явление.

Позната ми е полемиката, която възниква през 30-те години между потомците на Велчо Атанасов Джамджията и капитан Георги Мамарчев за водещата фигура във въстанието. Покрай този казус се засяга и въпросът за неговия характер, като в спора са въвлечени проф. Ст. Романски, проф. В. Златарски, Н. Станев и др. Обяснима е реакцията на внука д-р Г. П. Джамджиев, който, държейки на спонтанно наложилата се, тръгнала от най-популярната в народната памет формула „Велчова завера" (защото там се срещат още „манастирска", „търновска"), е готов да го третира като местно явление. Но още тогава докладът на проф. Стоян Романски за юбилейното тържество е с показателното заглавие „Търновското въстание от 1835 г. — общобългарско дело" (Вж. в. Мир, бр. 10444 от 1935 г.).

В съгласие с така очертаваната от материалите и документите картина реших сборникът да носи заглавието „Българското въстание от 1835 г. (Велчовата завера)". Дано така се увеличат предпоставките на събитието наистина да се погледне от нови позиции. По този начин да се преоткрият неговите самостойни черти и улучени форми на политическа и революционна зрелост в перспективата на националноосвободителното ни движение, да се преодолее тази нефизиономичност, с която започваме да гледаме на него, да го представяме и интерпретираме, в името на неговите истински мащабни цели и обхват, дълбочина на идеите, самопожертвователност на личностите.

Предлаганата гледна точка подтиква и към изваждането на показ на ония аргументи, които отвеждат към евристично постигнатата от „завераджиите" през 1835 г. модерна философия на „българското мислене" по „Източния въпрос", до единствено достойната доктрина за един народ по въпроса за неговата съпротива срещу поробителя. Нека не ни смущава липсата на „програмни" документи, на писмено формулирани възгледи и лични изповеди от участниците. И тази липса да е непреодолимата преграда за изводи от подобно естество... Непредубеденото вглеждане в онова, което свидетелства за замисъл, постъпки и реално поведение при личности —

толкова различни помежду си, но в еднаква степен оказали се на равнището на поетата отговорност и готовност за саможертва — като Велчо Атанасов, капитан Георги Мамарчев или Отец Зотик, е категоричното доказателство за правото ни на обобщения в този дух.

* * *

Изданието представя отделните спомени, документи, летописни бележки, анонимни и родови предания, фолклорни текстове, свидетелства от „втора" и „трета ръка" с техните противоречия и неточности: варират датите и годините, разменят се имена и роли на личностите, приписват се постъпки от едни на други, подменя се ролята на Плаковския с Капиновския манастир и т. н. Просто — така е „видяно" събитието в неговата автентична среда и в неговите по-широки граници, преди да се намеси „науката".

Отчасти с ролята на коректив — спрямо противоречията и неточностите, но и спрямо често срещаните, неподкрепени от факти обобщения и есеистични твърдения в материалите на сборника — се натоварва въведението. В тази насока би трябвало да се имат предвид и написаните от мен биографични очерци за по-ярко открояващите се участници в събитията, сред които освен Велчо Атанасов, капитан Георги Мамарчев, Колю Гайтанджията, Иванаки Йонков, хаджи Йордан Брадата, йеромонах Сергий и Димитър Софиянлията си позволих да включа и характеристиките на Андон Никопит, Отец Зотик, поп Иван Шаранков, архим. Максим Райкович, Ганю Силистренлията, Куман воевода, както и на предателя х. Йордан Кисьов, на тогавашния глава на В. Търновската епархия митрополит Иларион Критски и на управляващия града аянин Дервиш паша. Така до голяма степен се преодолява досегашния подход към Велчовата завера и представата за нея наистина се персонализира в сравнително по-широките си граници.

* * *

Habent sua fata libelli...

С този сборник става факт идеята, възникнала у мен в началото на 90-те години — време, когато събирах материали и пишех книгата си „Търновска хроника". Много ме терзаеше липсата на издание, което по достоен начин да предлага на днешния българин „всичко", съхранено за това

изключително събитие и за неговите трагични личности, възвърнали самочувствието и защитили мястото на Търново като „столица" в панорамата на възрожденския живот.

Тогава, през 1993 година, Великотърновското издателство „Слово" отпечата скромното ми съчинение-апология на Велчовата завера. Особено съм удовлетворен, че не някоя административна „структура" или политическа партия, а отново то — в лицето на г-н Марин Крусев и г-н Георги Вишовградски — днес поема „риска" и предоставя на читателите и науката ни сборника с материали и документи „Българското въстание от 1835 г. (Велчовата завера)".

Спокоен съм за „съдбата" на тази книга — ако не в днешното, то за „съдбата" ѝ в бъдното!

Ив. Радев

БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1835 ГОДИНА — ЗАЯВКА ЗА ПОЛИТИЧЕСКА ЗРЕЛОСТ И НАЦИОНАЛНА САМОСТОЯТЕЛНОСТ

Велчовата завера — като всяко голямо, а не изкуствено създавано движение — носи в себе си многолико и сложно противоречивата картина на националния живот. Търсено като процес, това събитие чрез личностите и проявите си в Търновския край изненадва със своята пъстрота, но и със своите мащаби и политическа зрелост. Само пределно опростената и клиширана схема фокусира вниманието ни върху кухия отйек на четири-пет имена (Георги Мамарчев, Велчо Джамджията, йеромонах Сергий, Колю Гайтанджията, хаджи Йордан Брадата, Митю Софиянлията, Иванаки Врацалията). Или пък, ако се правят малко набързо някакви „списъци", в тях преобладават съзаклятници само с лични и вместо фамилни имена са добавени знаците на съсловната им (Казанджията, Бакърджията, Бояджията, Гайтанджията...) или селищна принадлежност (Добруджанлията, Арбанасчето, Силистренлията...). Осъзнато или не, по този начин това много сериозно подготвено българско въстание се свежда до митологизирането на няколко личности и до изброяването на поредица от съзаклятници „фантоми".

Всъщност пред нас е картината на една мощна революционна идея. Тя е ангажирала пряко десетки, а косвено хиляди личности из средите на всички слоеве на българската общност. Залегнала е в неколколетна подготовка и усилия, намиращи израз в организирането на местни комитети и ядра, в чертаенето на планове за практически бойни действия, в набирането и изработването на оръжие, на въстанически дрехи и знаци. Току-що е отминал тежкият градоносен облак на Гръцката завера, току-що е отминал облакът на надеждата с Руско-турската война от 1828-1829 г. Пораженията са пред очите на всички, вероятно все още мнозина усещат раните. Тези дни не са забравени. Но не са забравени, за да бъдат продължени с вярата, че „там някъде е слънцето", че както е казано в Библията — „ще бъде светлина". Дадени са не само жертви, но е иззето и оръжието от българите, на тях вече се гледа с много подозрителност и закана от страна на властта.

Атмосферата в Търново през 20-30-те години се изгражда от прояви — свидетелство за религиозен, духовно-просветен и граждански подем. Естествено е да търсим неговата политическа същност и измерения в подготвяното и потушено през 1835 г. въстание като първа по време самостоятелна стъпка на вътрешно-съпротивителните сили на българина в конфликта му с поробителя. Подчертавам го не защото тук започвам да „хроникирам" точно това събитие. Казвам го, защото е известна представата за въстанията, които се подготвят

до 1835-та, за буните на Никола Филиповски и хаджи Ставри от 1856 и 1862 г.

Подготовката на българина от Търново и целия този край за съпротива в началото на 30-те години се очертава в големи мащаби, с добре промислена програма, с въвличането на богатия занаятчийско-търговски слой и народното множество. Необичайното започва оттук нататък — липсват документи и свидетелства в архивите, данните на чужди агенти и реакциите на правителствата им. Като че ли голямото е било под повърхността на видимия живот, там е набирало сила и мощ. А за очите на историята припламва само „фитилът", само Юда начева делото си и просветва огънчето. Веднага, задъхано и набързо — със сурова строгост от едните и със светкавична жестокост от страна на другите, — е потулено.

Велчовата завера има привилегията и нещастието да подеме Голямата идея за пръв път като българско дело — без очаквана помощ и намеса от страна на другите. Това е всъщност една от причините, които я обричат на забрава. Както при подготовката ѝ, така и във връзка с крайната ѝ цел се залага единствено на собствените национални сили.

Сега е трудно да разберем как водачите на въстанието са стигнали до идеята за дълбока конспиративност и загърбване на чуждата помощ. Липсват каквито и да е свидетелства за това кой я е отстоявал. Но истината е — който и да е бил, — че е успял да изпревари с много години времето си. За смисъла на личното прозрение на капитан Георги Мамарчев, Отец Зотик или Велчо Атанасов Джамджията, или за колективната им воля, ще свидетелства Васил Левски с организираната от него тайна революционна мрежа след три-четири десетилетия.

Може би основната слабост на досегашните изследвания, посветени на живота в Търновския край през 30-те години, е, че не осмислят ясно и категорично фактите като цялостен преобразователен процес. От една страна, реформаторът Отец Зотик от територията на Преображенския манастир, от друга — Велчо Атанасов Джамджията чрез сериозно подготвяното съзаклятие, от трета — дейността на Габровското училище, от четвърта — започнатата пак тук от архим. Неофит Бозвели борба за църковна независимост в същината си отразяват една дълбока закономерност в неразлъчимостта на духовното и политическото. Чрез тях всъщност именно през 30-те години, и не другаде, а в Търновско, триумфира идеята за утвърждаването на нов модел на съпротива — в духа на собствените възможности за урегулиране усилията на българската общност.

Историците трябва да изяснят причините — защо и как става така, че именно там, където гърцизмът довчера е определял хода на живота, за пръв път в страната изкристализира концепцията за две от основните, суверенни, автономни пътища на възрожденския процес — и в неговия религиозно-верски, и в неговия революционно-политически аспект. До 20-те години градът е синоним на духовно-просветна изостаналост, а през 30-те години го виждаме на гребена на гражданския подем.

Велико Търново през XIX век

Велико Търново и Търновският край се оказват люлка както на началните организирани форми за скъсване с гръцкото духовенство и Патриаршията, така и на платформата за въстание без очакванията за помощ от Гърция, Русия, Сърбия или други чужди сили. Но тук ще говорим само за Велчовата завера като събитие, което по замисъл и реализация е наистина категоричната заявка за политическа зрелост и национална самостоятелност — водачите и основният му контингент произлизат от заможните слоеве на българската общност, изгражда се много строга и разгърната система на подготовката, залага се единствено на собствените сили, без да се търси чужда помощ, без да се прибягва до политически кроежи и съгласуваност с намеренията на Русия, Сърбия или Гърция.

Изпреварвайки с няколко десетилетия времето, чрез Велчовата завера българинът практически превръща за пръв път „източния въпрос" в „български въпрос". Особено показателна е обаче реакцията на официална Русия, откъдето през целия XIX век нито една пушка не е предоставена в помощ на организираните въстания и чети за освобождението на България. Тя, която в продължение на 5-6 десетилетия вече води няколко войни на територията на българските земи, избягва да включи в целите си, в официалните си искания свободата на народа, който ги населява. С лекота и груба безпардонност е отбит опитът на капитан Георги Мамарчев по време на сключвания на 14 септември 1829 г. мир между нея и Турция да се отвоюва територия и да се постави началото на свободна България. Настояванията на българските пратеници пред генерал Дибич Забалкански срещат категоричен отпор, който е в разрез с народните очаквания, с емоционалната атмосфера около войната. Документира отговора му още Раковски: „Българи! Стойте си мирни, че ще обърна топове да ви избия аз! Ний имаме с Европа уговор ни един народ турскоподанний да се не повдигне на оръжие!" И историк от ранга на проф. В. Златарски приема, че „главнокомандващият почнал да ги заплашва, че ще обърне топовете срещу тях."

Това е жестоката истина. Историците доскоро доста неохотно се позоваваха на нея. Тя не е и популярна. Там лежат голямата част от предпоставките и за липсата на свидетелства за Велчовата завера. Знаят се въстаническите опити в Северозападна България от 1834-1835 г. Но те са нещо много различно от подготвяното въстание с център във Великотърновския край. Тях ги подкрепят и направляват чужди сили, а тук е друго.

Още навремето д-р Павел Орешков публикува статията „Неизвестен документ от епохата на Велчовата завера" във в. „Мир". Вестникарският материал като че ли потъва и остава незабелязан сред многото статии, чествания и сборници около стогодишнината на събитието. В нея авторът коментира писмо от 21 април 1831 г. на А. П. Бутенев, посланик в Цариград, до граф Неселроде, министър на външните работи на Русия. То е съпроводено с рапорт от руския консул в Сливен Г. С. Ващенко от 23 март 1831 г. Ето резюмето им, предадено от П. Орешков: „Предмет на писмото и рапорта е доколко са верни показанията на един българин, заловен през март 1831 г. от руските власти в

Букурещ, който твърдял, че съществува обширно съзаклятие между българите от двете страни на Балкана за бунт против турското правителство и посочвал местонахождението на съзаклятниците и местата, дето те се събират на съвещание." (Вж. в. Мир, бр. 10446 от 8 юни 1935) Само за пълнота ще спомена името на българина, направил признанието — Трифон Неделевич Давницки, родом от Пловдивско, бивш доброволец в разпуснатия български отряд на капитан Георги Мамарчев от войната през 1828-1829 г.

Изследвачът, открил тези наистина рядко използвани документи, подчертава, че граф Киселев веднага изпраща тайно свой чиновник (с името Белов), който трябва да пропътува през всички градове на посочените райони в България. Мисията на този агент завършва с неуспех — докладът му внася успокоение в руската дипломация, тъй като Белов не попада на следи от подготовка на въстание. Докладът според П. Орешков, а и според истинската си същност свидетелства, че „интересът на Русия се гради на съображения за предпаза, а не за подкрепа на въстаническите начинания на българите". Ето първият извод на изследвача: „При това, справяйки се през 1830 и 1831 г. с въстанието на поляците, Русия не е могла да се държи иначе към подобни въстанически действия в пределите на приятелката си Турция. Това поведение на руските власти е заставило българите да крият от тях своите намерения и дела от бунтовнически характер." Вторият извод, който също няма как да не приемем, е: „Новият документ доказва, че тя (Велчовата завера — б. м.) като организация е била оформена вече през 1831 г. с план за действие и с точно определени места за съвещания."

И така — руската дипломация през зимата на 1831 г. е приспана и заблудена. Азиатският департамент може да бъде спокоен, че без неговата протекция на Балканите е невъзможна някаква политическа акция. А всъщност въстанието с център Търново продължава да набира сили...

Откъслечни и несигурни са данните за подготовката на Велчовата завера, за атмосферата около нейното предателство и потушаване. Нито един от видните преки участници не застава зад текст, чрез който да изрази оценката си, да ни убеди в личния си дял, да открехне завесата към събитията и делата на останалите. Разполагаме само с летописните бележки на Денко п. Николов, Георги Мазаков, Гавриил Рилец и още някои, а се говори, че те са били много повече, но са били своевременно унищожени по нареждане на търновския владика. Така поне ни убеждава историкът Никола Станев: „Велчовата завера и обесването на бунтовниците били бележени в църковните книги и в други села и от частни летописци, но по заповед на митрополит Иларион Критски били изтрити и скъсани." В обращение са и препредадени спомени на някои от съзаклятниците чрез техните синове и близки.

И в случая с Велчовата завера летописците съставят малкия отряд за „бързо действие". Един от тях е скромният учител и книжовник, подписващ се „Денко поп Николов Икономов от Дряново". В един от ръкописните си сборници той документира: „Кога се подписаха от Търново бератлиите правиха совет на монастир Светаго [Илия] да си поставят в Търново господар и изказа-

ха ги х. Йордан от Елена на воеводата и изловиха ги и обесиха ги: х. Йордан Стари, уста Митя Софиянлията и Велча Болтаджията и изпроводиха даскал Антония на Видин, 1835 год., априлия 12-го ден." В сходна насока отразява събитието и друг учител — Георги Мазаков, но на гръцки език, като отбелязва обесването на Велчо Джамджията, хаджи Йордан Брадата, Митю Софиянлията, Колю Гайтанджията и поставя датата 13 април 1835 г. Колкото до летописните свидетелства на таксидиота Гавриил Рилец — тях по-нататък ги включвам изцяло в изложението. Цани Гинчев през 1888 г. публикува в сп. „Труд" летописна бележка от монах в Капиновския манастир, тогава на 80-годишна възраст, който по време на събитията е на 27 години и записва в подарения му от х. Паисий „Молитвеник": „На 1835 тогава ся освети новата църква от архиерея Търновския Илариона на септември, на свети Симеон. Тогава стана въстанието, обесиха Иванакя и Митя Софиянлията, и хаджи Йордана Брадата от Елена и сюрдисаха игумена на Плаковския манастир х. Сергия на Мъглижкия манастир с много мъки, и Теодосия монаха негов другар..."

Плаковският манастир „Св. Илия" — средище на Велчовата завера

Макар и от по-друго естество, съхранена е още една свидетелска гледна точка — също пряк отглас от събитията през 1835 г. Става дума за писмото на русчушкия владика Неофит до разградските първенци с дата 20 април 1835 г. Различно е то от досега привлечените страници не само с официалния си характер, но и във връзка с рязко отрицателната реакция, която изразява. Всъщност епископ Неофит трябва да е бил предварително наясно с обстановката в Търново, тъй като до есента на 1832 г. е пребивавал там в ролята си на протосингел към Митрополията и с акт от 21 октомври е назначен за йерарх на Доростолочервенската епархия в Русе. Ето предупрежденията му: „А вие да видите ако да има у къщята ви таквизи злодеи человеци да ги не приемлите. Аз не се надявам на пашата ни и на агите ни на времето да се намери у санджака му таквизи хаирсъзи токмо и вие погледайте да не стане някое зло, тако сторете неотменно и дар Христа божи да буди с вами, 1835, априлия 20." (Вж. Сборник по

случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г., С., 1935, с. 67-70).

Показателно е, че атмосферата, която предхожда лето 1835-то, е пресъздадена и от един чужденец — от французина Сиприян Роберт. Ще напомня, че той е бил един от приятелите на д-р Н. Пиколо в Париж. Малко е странно, че волната и артистична характеристика на дните в навечерието на Велчовата завера — усетена от чужденеца — предизвиква реакцията и нападките на Георги Раковски. Документираното е важно не с подробностите си, а именно с показаната високонравствена и национално-извисяваща жажда за освобождение. Това, което го няма в летописните свидетелства и спомените, го има в книгата на С. Роберт.

Редно е историците по-настойчиво да разровят архивите и да уточнят ролята на Сиприян Роберт като пътешественик из българските земи. Тя едва ли е толкова безобидна и артистична. Повече от сигурно е, че е обслужвал определена политическа кауза. Но за нас е от значение, че картината, която ни оставя, е и романтично-идеализираща, и вярна в същината си. След като коментира Руско-турската война от 1828-1829 г., С. Роберт продължава:

„Едва няколко години бяха изминали от тази война, когато тайно бе създадено едно обширно съзаклятие в България, разпространявано от дидаскалите — хора учени и учители в селата. Тази тайнствена българска етерия, за която Европа въобще не е знаела, провеждаше своите съвещания в манастирите и горите край Търново. Там именно заговорниците се събираха отвсякъде под предлог да присъстват на празниците на Дева Мария. През деня те обхождаха палатките на селяните, благата сливовица се лееше, поднасяна от младите моми, издигаха се наздравици за бъдещето на народа, пееха се патриотични песни. Хорото (танц в кръг), при което захванатите ръце на всички представляват с неудържима сила проява на една обща воля, екзалтираше ентусиазма на множеството. През нощта посветените се събираха в гробищата на манастирите, там те се молеха, приемаха новопосветените, които се заклеваха с ръка върху гробовете на прадедите да умрат за родината си. На сутринта, когато зората осветяваше тези зловещи места, които обикновено се намират на източния склон на хълмовете, всички тези млади хора поздравяваха изгряващото слънце с викове на надежда. Такива бяха от 1834 до 1838 г. тези български нощи, нощи незнайни, които не са имали историци, но които един ден ще бъдат славени."

Няма как да не завидим на чужденеца за епическата картина, за опоетизираните сцени, в които е потърсен символен знак, за свидетелството, че се пеят патриотически песни и се играят хора̀, че клетвата се дава „с ръка върху гробовете на прадедите". Нека не забравяме, че това описание е оставено през 40-те години на XIX в. и книгата на Сиприян Роберт „Славяните в Турция" е преиздавана и много популярна за своето време. Но за нас, освен вдъхновеният обобщен образ на събитието, както казах, са важни и подробностите. Те ни заговарят за ролята и поведението на майстор Димитър Софиянлията, Андон Никопит и владиката Иларион Критски, за атмосферата на предателството и разпитите.

Очевидни са грешките и неточностите, които допуска С. Роберт — за произхода на Андон Никопит, за неспоменатия с името си капитан Георги Мамарчев и др. На нас ни е необходима емоционалната и вдъхновена окраска, в границите на която е видяна като политически акт Велчовата завера. Всъщност авторът на книгата „Славяните в Турция" е може би онова анонимно лице, обикаляло Сливен и Котел с подканата за общонародна съпротива и наречено „един знаменит англичанин". Негова е уговорката: „Ние нямаме никаква друга цел и мисъл за ваше отечество, но ищеме да бъдете и вие свободни; само за да бъде едно междустение на Русия и Турция, а най-паче на Цариград от ваше освобожденое отечество Стара планина."

Вече се разбра, че Велчовата завера не е отмината и от Раковски — може би той е вторият по време, след появилите се на френски език страници на С. Роберт, който насочва поглед и в „Замечанията" към поемата си „Горски пътник" от 1857 г. прави характеристиката на събитието. Дължим му оценки за Мамарчев, за даскал Андон, за Йордан Брадата, за отец Сергий. Не всичко и при него е точно, произтичащо от документи или проверени свидетелства. Нямало е и как да попадне на тях. Ето как върви изложението при него:

„Той Андон ... нам е съвсем другояче познат. Он е бил прост слуга игумена Сергия в Капиновский манастир, де се е тъкмяла най-много тая работа и де е уловен капитан Г. С. Буюклу Мамарчов. Капитан Георги е защитил Андония като негов си слуга... Както щем сказва обширно по-долу, Антония не освободи от темница русийское посланичество, но княз С. Богорид, или паче негова милостивейшая стара майка."

Показателни са думите на Раковски и за отец Сергий: „...претърпя най-големи мъки турски. Извадиха му зъби с клещи един по един. Забиваха му борина под нохти и го гориха жив! Вадиха му очи и други неизказани мъки му наложиха невернии поганци! Той е достоен да се счисли в ряд на светите великомъченици, понеже издъхна под такива мъки за вяра и за отечество."

Така стигаме и до спомените, които са обикновено „от втора ръка". Единият от вариантите ни предлага възрожденецът от по-ново време Гено Недялков — с веселието, с даренията на Преображенския манастир под обаянието на агитаторския плам на Отец Зотик. Друг вариант на съзаклятническия сюжет, възприет от ратниците на бъдещата Завера, документира чрез запомнените разкази на баща си Пандели Кисимов. Естествено е и един Петко Славейков неколкократно да се връща на чутото, да възстановява отделни негови детайли. Повечето тръгват от бащата Рачо Казанджията, но вероятно са заети и от паметта на други. Иначе самият поет в детското си въображение запомня само бесилката:

„...набивали им клинци под ногтете, стягали им слепите очи, та им изскачали същите очи на два пръста, вадили им червата да изкажат и други съзаклятници, но те не изказали. Тях обесили на тумбата до турските гробища и през нощта, като ги оставили на дараджи, уж ги пазели, но кучетата от турските гробища им изяли краката до коленете. Ходихме да ги гледаме. Заровиха ги на хорото..."

От Петко Славейков научаваме, че съзаклятниците имали и своя песен. За нея — „Юнак помак“ — споменава само той; нещо, което обяснява защо тя му става по-късно една от любимите песни: „Аз съм я слушал в детството си от вуйка си, селянин от Вишовград, и записал съм я на приумица, доколкото я помнех преди 22 години...“ Но да не забравяме твърдението на французина С. Роберт за „патриотичните песни“. „Юнак помак“ има всичките основания да бъде една от тях. Както и другата, свързвана с поета:

Вика България, юнаци разбужда,
ставайте юнаци, вдигайте байраци!

От Славейковото родово потекло тръгва още един щрих към съзаклятническата атмосфера на 1835-та. Дължим го на Георги Тулешков, син на Анастасия, сестрата на поета.

Според Георги Тулешков по-големият брат на Петко Славейков — Панайот, „бил обикновен казанджия и се пропил“, но другият, Марин Бамбарата, „бил истински комита“. Колкото до кръстника на поета — Петко Бейката, се оказва, че е зет на Велчо Джамджията, женен за дъщеря му Тодорица Петкова Медникарова от неговия първи брак.

При тази тясно преплетена и по роднински пътища връзка е естествено да дойдат подробностите за една или друга страна на събитието. В друго свое съчинение, в статията „Положението ми“, Славейков пише: „Имаше един болтаджия, Петър го казваха... Той беше един от калфите на Велча Джамджията, когото бяха обесили по търновската завера. Велчо беше ближен приятел на баща ми, а кръстник ми, тоже казанджия, беше зет Велчов. В чумавата година (1837) ние бяхме бегали от чумата вън, по селата около Търново. Кръстник ми с помощта на баща ми бяха прибрали Велчовата челяд и се грижеха за нея... Петър беше чирак и калфа на Велча... Сиромахът беше побъркан..., както казваха, от многото мъки, що го мъчили турците, когато обесили Велча, като негов калфа да изкаже някакви си книги, които обвинявали уж Велча.“

Петко Славейков ни помага да узнаем и други подробности от подготовката на Заверата. Не знаем под каква форма в плаковския манастир „Св. пророк Илия“ се е разисквало за така нужния водач, за бъдещия княз на България. Вече отбелязах липсата на водени протоколи от заседания, на програми и манифести. В замяна на това пък отгласът от предварителната готовност по тоя въпрос е със силата на документ, тъй като стига до нас чрез такова спонтанно и неподвластно на съображенията проявление като „оплаквачката“. Запомня я седем-осем годишният Петко Славейков:

„Аз като дете бях на погребението им. Колювица Гайтанджийката как плачеше и викаше: „Коле, Коле, ти какво ми казваше, а то какво излезе... Ти ми казваше, че големец ще станеш, паша ще бъдеш, а сега те на дараджа закачиха. Велчо везир щеше да става, а сега и той с тебе на дараджа. Де ти другите достове, Марин и Рачо, те къде са, изядоха ти живота, де ги сега тях? Аз ще ги, Коле, добадя, да видя и тях да висят, да знаят и те да помнят, те га са царство превземали.“ Жените я оттеглиха, обадила ли е тя, не е ли, аз нищо не

зная, но знам, че кръстника ми, Марин Бояджията, и други още, ги запираха и ги държаха запрени, и баща ми бега с майка ми в Трявна, уведомен от хаджи Вълчеолу, три дни преди това."

Трудно е да се уточни кога Петко Славейков прави този запис. Но картината не може да се измисли. Тя е заседнала в детската памет, за да хвърли светлина върху готовността на българина в лицето на Велчо Атанасов Джамджията, капитан Георги Мамарчев или Колю Гайтанджията да поемат ролята на „везири и паши", на „князе" и държавници. Родовото им потекло, размахът и далновидността на идеята, която подемат, твърдостта при разпитите и пролятата им кръв доказват, че те са били достойни да бъдат „български големци".

Вярно е, че гогава е документирана и друга гледна точка. Стоянчо Пенев — Ахтар, замесен също в съзаклятието през 1835-та, според Пандели Кисимов след години иронизирал Велчо Атанасов, че предварително мислел за властта, че се виждал „княз търновски". А в същността си това не е ли поредното доказателство за изцяло обмислената програма, която е стояла пред Мамарчев, Велчо, Отец Зотик и останалите? И не ни ли убеждава в осъзнаваната от тях отговорност към каква цел повеждат своя народ?

Може би тук е мястото на едно отклонение. То е във връзка с възможността българското минало да се види в три основни фази на базата на типа персонализация, чрез която се репрезентатира историческият развой — най-добре онагледени чрез съдбата на Търновград. Първата бих нарекъл „ера на царете", която има сравнително ясни контури и класическа схема. Втората е на „лъжецарете", която се застъпва хронологически с първата, но и продължава със своите референции в атмосферата на робското време — знаят се опитите за „Лъже-Ивайло", „Лъже-Иван Шишман", „Лъже-Иван Срацимир"... Третият момент е най-важният в случая, защото персонализацията-репрезентация става във възрожденско време и то с примери в практиката на старопрестолния град. В тази фаза българинът осъзнава, че няма нужда от мита на „лъжецарете", за да тръгне на борба с поробителя — за него вече е достатъчно съзаклятието да се ръководи от „кнез Параскева" през 1821 г., или от Велчо Атанасов през 1835 г., който е наречен и приет от останалите за бъдещ „княз български"... Просто българската общност вече е достатъчно помъдряла, та в името на свободата е готова да институционализира личности от собствената си среда.

Материал за цял, изключително интересен психо-социологически етюд дава съхраненото за Заверата от търновчанина Пандели Кисимов. В основата на неговия интерес е бащината съдба и памет. Но това става след време и намира израз в поредицата му от книжки „Исторически работи". А още през 1868 г. във в. „Дунавска зора" той се опитва да характеризира Велчовата завера в статията „Черти от военен дух у съвременните българи". Във втората част на четиритомника си обаче го прави по-разгърнато, „по разкази на съвременници". Нямаме никакви основания да се съмняваме в достоверността на неговото повествование. Впечатлява запомнената и препредадена случка — както първата й, невинно-епикурейска част край река Янтра, така и мистери-

ознаа ѝ втора част, посред нощ сред плътните сенки и плахата светлина на църквата „Св. Богородица“, където е обявена идеята, където се полага клетвата, където са посветените. Тук има всичко, което напомня за тогавашния живот на българина — гощавка с хапване и пийване, „две гайди пред нас свирят“. В тази идилично-бохемска разпуснатост според х. Георги Кисимов се врязват две неща. Едни гърмят на нишан и правят „талим“, други — около Велчо Джамджията и Колю Гайтанджията „само седят, та си шушукат“.

Читателят разбира, че ставаме свидетели на еснафлийско веселие край река Янтра, което е един от поредните поводи за водачите на Заверата да се срещнат и да разискват по подготовката на въстанието. Но да не преразказвам случката, а да дам думата на съучастника Георги Кисимов:

„Често ме заставяха комшиите от чаршията, Велчо Джамджията и други достове, и млади и стари, да им дам един зияфет на воденицата си, и аз един ден нагласих да им дам зияфета. Това бе през есента преди коледните пости (1834); ама времето беше топло като лято, бяхме до 30 души, викани-невикани; ядохме, пихме; някои бяха дошли със силяха си; на нишан гърмяха, талим правиха, надскачваха се, надтичваха се, а пък Велчо и други, пò на възраст хора, седят, та си шушнат, щото мен ми се струваше, като да има нещо помежду им, като да крояг нещо. Най-сетне привечер тръгнахме да си вървим; зеха та се наредиха по двама по двама, всички бяхме на коне, като аскер, и две гайди пред нас свирят. До мене вървеше Колю Гайтанджията. Питам го: „Вий има нещо да кроите, туй дето талим правите, гърмите на нишан, не е току-тъй; какво има?“ — „Има нещо, ми каза, и ако искаш да знаеш, тука не може; аз ще дойда нощес да те повикам, да те заведа, гдето ще разбереш всичкото.“

Картината не съвпада напълно с онова, което вече знаем от чужденеца Сиприян Роберт, но в общи черти е същата. Зад шумната разходка и гуляйджийското безгрижие е скрито намерението един от авторитетните първомайстори на абаджийския еснаф да бъде спечелен за идеята. Интерес за нас са подробностите, чрез които домакинът х. Георги Кисимов разбира тайната и се съгласява да стане неин съучастник:

„Добре, рекох му. Ама се и сепнах. Що ми трябваше да го запитвам; ама на онзи кеф тъй стана! Нали ме хвана мерака, какво е туй, гдето ще науча; взех да се досещам и не можах цяла нощ да мигна. Към присъмване, Колю Гайтанджията с фенер на ръка изхлопа на пътните врата и ме извика да отидем да прегледаме стоката на хана, гдето снощи пристигнала — тъй бяхме се нагласили да ме извика — и той напред с фенеря и аз подир него, тук там, че право в гръцкото школо при „Св. Богородица“. Там събрани Велчо, даскал Антон и други, между тях и млади момчета, все познати хора. Заклеха ме, че каквото чуя ще пазя тайно и ми разказаха работата, че тъкмят завера.“

Тогава у Георги Кисимов проговаря страхът: „... Где ви са пушките, барута, хората?... Где ви са водители, главатари? Знае ли владиката? Кой ви е духовника, изповедника на тая работа?“ Нетърпеливият читател ще си помисли, че следващият въпрос на стъписания и смутен абаджия-майстор е: „Съгласен ли

е турският паша?“ До такъв въпрос предпазливият еснаф не стига. Но една сурова и пресметлива логика пронизва изреченото. Тя се събира в последната му фраза: „Мислете, да не стане по-зло: да изгубим и този малък рахатлък.“ Ето това е — но е казано, признал си го е, не го е прикрил зад лъжливи думи и аргументи. Неговата съсловна философия просто е немислима без гаранциите — „исках да видя темеля на тая работа“.

Разпъван между страха и желанието, абаджията Георги Кисимов загубва спокойствието си, преследван от кошмарите на предстоящата Завера. Успокоява го присъствието на тежки и авторитетни търговци и занаятчии, стъписва го неудържимостта на младите. Най-лесно осъществимо му се струва онова, което искат от него — „да запише десет момчета на свой масраф“, да осигури и въоръжи десет души за революцията.

Така се е постъпвало в центъра Търново, навярно и в някои други градове. Може да се каже, че днес вече е трудно да се възстанови както механизмът, така и обхватът на онова, което отвежда към истинската картина на подготовка на Велчовата завера. Очевидно е, че според програмата и намеренията на водачите всичко трябва да е в пълна тайна и на преден план излиза личностният подход, персоналната ангажираност на авторитетни търговци, учители и занаятчии по места, които застават начело на „ядра“ и „комитети“. Правени са опити да се реконструират „списъците“ им. В тях по-авторитетно стои „списъкът“ за Търново и Елена, с по едно или няколко имена са представени Лясковец, Горна Оряховица, Трявна, Дряново, Габрово, манастирите. Сама по себе си една такава статистика е повече от необходима. Но в този си вид тя е несигурна и заблуждаваща. Кой може да даде представа за „дюлгерския списък“ на хората, които стоят зад майстор Димитър Софиянлията? Повечето говорят за две хиляди души. Нито той като личност, нито те като общност са измислица или мит. Щом на Георги Кисима по личните му свидетелства като майстор-абаджия се иска да осигури за революцията десет бойци, какво да кажем за авторитетни мъже — търговци и занаятчии като Колю Гайтанджията, Желязко Бакърджията или Иванаки Кюркчията, Цаню Бабукчията или х. Петър Бояджията, зад които стоят многобройни и богати еснафски общности? Или зад хаджи Йордан Брадата с неговия авторитет в градчето Елена и околните села?

Въпросът не е в „списъците“...

Една революция никога не знае с какъв човешки потенциал разполага и не е тръгвала с точен „списъчен състав“. Та е редно и в подготвяната от Велчо Атанасов и Георги Мамарчев „завера“ да не се е държало на тях. Ето и част от примерите, които свидетелстват за много по-широката, надхвърляща картината на „поименните списъци“ основа на съзаклятието. Така според свидетелствата на поп Петър Маринов Дачев от с. Полски Сеновец той е събирал „средства за революционния комитет, които предавал в Преображенския манастир“. Когато описва възрожденския подем в с. Пчелище, историкът Н. Станев отбелязва: „В селото е имало 30-40 души участници във Велчовата завера, но внезапното разкриване на заверата задушило всичко.“ За Жеравна се твър-

ди, че един от тукашните свещеници — поп Тодор, е „убит от поробителите заради участието си във Велчовата завера".

Ако съдим от „списъчния състав" на краеведите, излиза, че в Дряново са посветени само Колю Фичето и Христо Бърната — майсторите, които и без това по времето, за което говорим, работят на църквата в Светопреображенската обител. Но ето част от възпоминанията на Киро Тулешков със специалното заглавие „Въстанието на 1834/6/ година": „Мисля, че не ще е зле да запозная читателите с една случка, която се случила с едного от „калфа-башиите", именно с хаджи Пенко. Като събрал той от Дряново и дряновски колиби около хиляда души работници, отишъл в Търново, съобщил на майстор Велча. Но в този ден пристигнал от Силистра и капитан Мамарчев. Другите „калфабашии" и те пристигнали... Според думите на баща ми, било събрано цялото количество хора осем хиляди, които ги подвели под клетва в манастира..." (Вж. НБКМ-БИА, ф. Киро Тулешков, ф. 4, а. е. 2, тетр. 6-7).

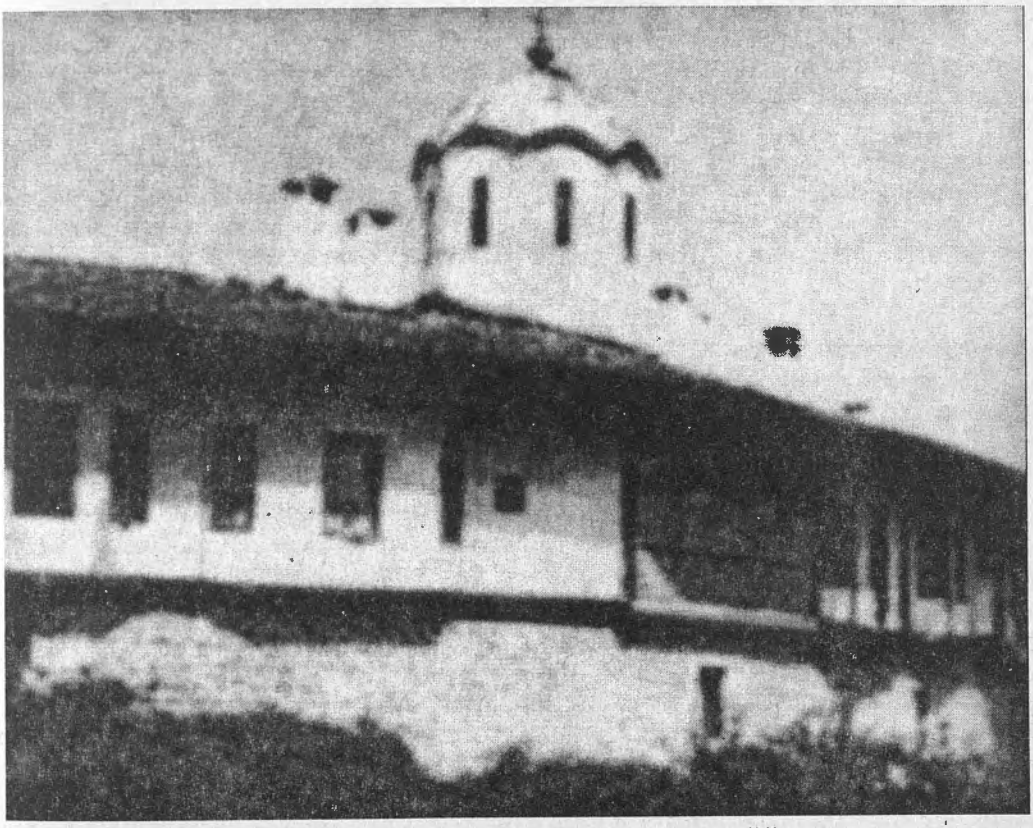

**Капиновският манастир „Св. Николай",
чиято монашеска общност е посветена в Заверата**

В други случаи е документирана агитаторската мисия на основните фигури в съзаклятието. Така в летописни бележки към книга от махалата Кършовци е записано: „Да се знае, кога идваха йеромонах Зотик, Велко и Колю на малка Богородица, сене 1834.“ Налице са и други примери, които претендират да коригират „списъчния състав“ на Велчовата завера, заговарят за една много по-широка пространствена и съсловна картина. Един от тях е с данните си „Автобиографията“ на Юрдан Ненов. Той възприема важните за нас събития през погледа на 8-9 годишното дете. Затова пък трите картини са нещо живо и лично преживяно, конкретизация на общото и повсеместното. Ето я първата:

„Един ден дойде на колибите у дома един едър шишкав човек с дълга и широка бяла брада. Майка ми го посрещна и му целуна ръка. Скоро се събраха около него дядо ми, баща ми и други хора от махалата, заключиха се в една стая и нещо си приказваха... Аз попитах майка си кой е тоз човек, тя ми каза, че бил наш роднина и се казвал х. Йордан Брадата.“

Ето втората:

„Не след дълго време от това, помня, че държах червено яйце, то е било по Великден, и майка ми взе да се тръшка, тюхка и да нарежда като на мъртвец. Никой не можеше да я утеши. Дядо ми Йордан я придумваше да не плаче, че той се бил посветил, защото умрял за вяра Христова... Баща ми си бъбреше нисичко: „А бе, то и ние щяхме да висим на дераже в Търново, но благодарение, че свако хаджия сполучил да потули и скрие написаните имена!“

Това е покрусата. Нека не се изненадваме, че я въплъщава жена, която би трябвало да стои далеко от съзаклятията, от политиката. Но ето я и очакваната трета картина:

„Дядо ми Йордан наскоро след туй изкопа един дълбок трап в градината и зарови един цял сноп пушки, пищови, ножове и моята лека пушчица, с която си биех гургулици. Колко плаках за нея! Баща ми строго ме заплаши да не казвам за този трап никому, че ще ми отреже главата.“

Дядото на Юрдан Ненов от с. Райновци като известен оръжеен майстор (тюфекчия) е имал задача да приготви „сноп пушки, пищови, ножове“. И той си е свършил работата. Горнооряховчанинът майстор-тенекеджия х. Иван Карапапазов лично от Велчо Атанасов получава друго поръчение. Нека и него вплета в „хрониката“:

„Аз друго не знам от тая работа, ама едно нещо знам и други никой не ще да го знай: с Велча, Бог да го прости, имаме малко роднинство, беше през Великденските пости нея година, когато го обесиха, дойде на село у мене и донесе парчета жълта тенекия и ми заръча да намеря някой майстор българин от казанджиите да изреже от тях кръстове и по-големи и по-малки, според мострата, гдето даде — нещо на стотина кръстове излязоха. Защо му бяха тия кръстове, не ми каза, само заръча: тайно, никой да не знае, и да бъдат готови за Великден.“ Не ни изненадва и продължението на спомена: „Сетне, когато се откри работата и го обесиха, разбрах защо му трябвали кръстовете: за байраците на българите-завераджии. Майсторът тогава в една нощ надроби тия кръстове и ги стопи на кюлче. Какъв страх изтеглихме тогива.“

Много съществен е въпросът за обхвата на селищата, въвлечени в идеите и подготовката на бъдещото въстание. Несъмнено сред тях са по-важните от целия Търновски край. Колкото до по-далечните, преди като аргумент за ангажирането им са използвани фактите, че майстор Митю е от София, че Иванаки Йонков е от Враца, че Ганю Витанов е от Силистра и т. н. Всъщност от по-друго естество са основанията, които днес ни карат и ни дават възможност да търсим отговора на този въпрос. Така доскоро за позицията на българското население в Силистра обикновено на преден план се извеждаше фигурата на капитан Мамарчев — и толкоз. Всъщност там е било създадено едно революционно ядро начело с Петър Николаевич Петрокоглу — с предварителната си подготовка, със събирането на оръжие, с организирането на нелегални бази в съседните села и пр. В статията си „Българските доброволци от 1828-1829 г." (сп. Векове, 1975, кн. 5) въз основа на новоиздирени документи Ив. Грек много убедително разкрива тяхната дейност в нейната връзка с идеята за революция в Търновско. Самият Петър Николаев се оказва, че е бил по време на последната война „под командата на капитан Буюкли", че е бил при него „командир на една от многобройните чети". Нещо повече — готовата за бойни действия група в Силистра напуска тайно все още държания от руснаците град и се насочва към вътрешността на България. Като съпоставя и други факти, Ив. Грек обобщава: „Датата на започването на действията на четата на Петър Николаевич съвпада с датата, определена от търновци за начало на въстанието." В „История на България" (1985, т. V, с. 340) също е казано: „През пролетта на 1835 г., когато се извършвали последните приготовления за обявяване на въстанието в Търново, групата на Николаев напуснала Силистра." Участниците ѝ водили сражения в един широк район — от Добрич и Шумен до Сливен и Ямбол, но „след четиримесечно скитане те решили да се прехвърлят във Влашко. Но руските военни власти влезли в дирите им и скоро те били арестувани на различни места, а след това съдени и заточени." (Пак там, с. 340) С тях е постъпено както по същото време е постъпено с Мамарчев...

С известно доверие трябва да погледнем и на оскъдните свидетелства, които ни насочват към градовете Русе или Котел и Сливен като центрове на организирана подготовка за участие в Заверата. Самият Мамарчев в „Обяснението" си до руския посланик Бутенев опровергава слуха за негово пътуване в Северозападна България — във Видинско и Врачанско, но някои от специалистите са склонни да го приемат за истина.

Подобно на строго конспиративната подготовка на въстанието, тайнственост и липса на документални и лични свидетелства характеризират и неговото потушаване. По всяка вероятност предварителните намерения на водачите му в лицето на Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията и др. са били то да избухне на Великден — празник, тогава съвпадащ с датата 7 април. По този повод е и пристигането на капитан Георги Мамарчев от Силистра през Горна Оряховица и направо в Плаковския манастир. В този дух са били и водените разговори там, където от Търново, Елена, Трявна пристигат и организаторите на заверата. Липсват източници за точния състав на участниците — според

Мамарчев те са четирима („Колю, Мицо, Велчо и млад мъж, чието име ... не споменава"), за хода на обсъжданията, за взетите решения. Не може със сигурност да се прецени дали се е стигнало до съгласие по въпроса за обявяването му.

Единственият автентичен „глас", изразяващ гледна точка, е пак на Георги Мамарчев — в неговото писмено „Обяснение" с дата 15 май 1835 г., предоставено на руския посланик в Цариград А. П. Бутенев. От него разбираме, че търновското тайно общество е упълномощило и изпратило двама свои пратеници до Силистра — Колю Гайтанджията и Ганю Витанов, които са били със задачата да уведомят волентирския капитан за хода на подготовката. Те тримата и се завръщат заедно в Търново. Пленникът признава, че е пристигнал от Силистра в Горна Оряховица „на велики петък" — т. е. на 5 април. Ето нужната ни част от преразказа на Бутенев за онова, което следва:

„От там същия ден той заминал за манастира „Св. Николай", а след това за манастира „Св. Илия". Вечерта в последния било проведено съвещание, след което неговите участници се върнали в Търново, а Мамарчев останал. На Великден, т. е. неделя, на 7 април, от Търново при него дошли четирима участници в заговора: Колю, Мицо, Велчо и млад мъж, чието име Мамарчев не споменава. В понеделник те се върнали в Търново, а той останал в манастира до сряда, когато там внезапно „се появяват шестима турци" и заповядват от „името на воеводата да ги последва в Търново". По такъв начин Мамарчев пристига в района на Ряховица преди Великден, т. е. на 5 април, а разкриването на заговора станало след Великден във вторник, а именно на 9 април. Мамарчев бил арестуван на 10 април." (Вж. сп. Векове, 1985, кн. 1, с. 44)

Ако в така очертаната хронологическа схема няма съзнателно заложен от капитан Мамарчев дезинформиращ елемент, тя би трябвало да се приеме за най-надеждната основа, когато разсъждаваме за случилото се в дните около Възкресение Христово. Датите и фактите, предоставени само месец по-късно, свидетелстват, че първото съвещание в Плаковския манастир „Св. Илия" е било на 5 април в по-разширен състав, с присъствието на съзаклятници и от Елена, сред които и бъдещият издайник х. Йордан Кисьов. Тогава вероятно се е разбрало, че подготовката е недостатъчна и всъщност до дата за започване на бунта не се е стигнало и той е бил отложен. Вече втората среща-разговор, в един по-тесен състав (капитан Мамарчев, Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията, Митю Софиянлията, йеромонах Сергий и „един млад мъж" — вероятно Андон Никопит) се провежда на връх Великден, в неделята, на 7 април. По всичко изглежда, че тя е била посветена на въпроси и задачи във връзка с по-нататъшната подготовка на въстанието и евентуалната му нова дата. Съзаклятниците се завръщат на 8-ми в Търново и разкритията с арестите започват на 9 април. Един съществен пункт от „схемата" обаче няма как да получи някакъв отговор — защо капитан Георги Мамарчев не си тръгва за Силистра през тези два дни (понеделник, вторник), през които остава сам в манастира, за да го арестуват в срядата, на 10 април. От значение е и налагащото се убеждение, че в Плаковския манастир никой не е оказал съпротива, не се е

водило никакво сражение... Така би трябвало да изглежда истината за събитията в отрязъка от тези пет напрегнати дни, но интерпретираната картина е в документ с официален характер за руската дипломация и не можем да сме напълно сигурни в нея.

Категорично се приема, че в основата на предателството е х. Йордан Кисьов от гр. Елена. Но тук пък продължава да е неясен механизмът му — дали той директно се насочва към търновския тогава аянин (воевода), или се възползва от посредничеството на владиката Иларион Критски. Отговорът на въпроса не е от значение толкова за ролята на предателя. В случая той е важен за нас в друг план — от него зависи характеристиката на църковния йерарх и оценката, която трябва да даде историята на делото му.

Продължава да тъне в неяснота и догадки и схемата, по която протичат арестите, самият съд над съзаклятниците, решението на местната власт без допитване до Цариград част от тях да бъдат веднага убити (Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията, Иванаки Врацалията, Митю Софиянлията, х. Йордан Брадата), друга част да бъдат изпращани до Видин и Цариград (капитан Мамарчев, Андон Никопит), а трета — освободени (отец Зотик, йеромонах Сергий, архим. Максим...). Есеистично-романизованата картина на нощта в Плаковския манастир срещу 9 април е представяна под формата на сериозен сблъсък между изпратените заптиета и съзаклятниците — с многото участници, с многото жертви и разруха. Тя се уповава според мен на доста неясни и неориентиращи със съдържанието си летописни бележки в една книга, на смътни и късно оповестени местни предания. Има се предвид „Апостол“ (руско издание от 1843 г.) — притежание на църквата „Св. пророк Илия“ в село Войнежа, сега съхраняван в Окръжния архив на Велико Търново. Там, с един и същ почерк и мастило, на предния форзац срещаме записани в два реда накъсаните фрази с трудно разчетими думи: „Христо Аврамски ouражени от Войнежа на 1869“... „Заколение триста. Христу Аврамски оура [жал]... кокали... ни ял... от Войнежа... Завера.“

Местното предание говори и за Куман воевода от Плаково и сраженията, които води край манастира. Но само то — не и документите, не и летописните бележки...

Единственият — и присъствал през нощта срещу 9 април в манастира, потърпевш от събитието, и оставил свидетелства за него — не е случаен човек, а самият капитан Георги Мамарчев. Но той не споменава за сражение и жертви, а само за арест, осъществен от 6 души турци.

Безспорното е, че местната власт в Търново реагира необичайно бързо за нейната практика — с арестите, с изтезанията, с бесилките. Импровизираният съд е бил в тесен състав, предопределящ резултатите: воеводата, кадията, владиката Иларион Критски, арменец — правителствен чиновник от Цариград, по друг повод оказал се в Търново. Излиза, че не са водени протоколи на заседанията и разпитите, не е издирен и обобщаващият доклад, който вероятно е изпратен до Правителството. Според Георги Кисимов наскоро от Портата идва ферман — неоповестен, чието съдържание и сега е неизвестно, макар да

бил четен в джамията. В него имало порицание за поведението на аянина и предупреждение да се потули и „забрави“ събитието.

Безспорно е и друго — че в този си вид и характеристики, с тези си цели и механизъм на подготовката, с последиците си — Велчовата завера от 1835 г. е изключително показателно явление на обществено-политическия живот. Тя не само разтърсва хода на живота в старопрестолния град, но поставя Велико Търново и активизирáлата се тукашна общност в авангарда на възрожденския процес. Достатъчно е да упомена част от родовите връзки на вярност в името на „Голямата идея“. Синовете и внуците на мнозина от „завераджиите“ — на хаджи Йордан Брадата, на Ганю Витанов, Митю Софиянлията, Никола Стамболията, х. Никола Костов, х. Георги Кисимов, Рачо Казанджията и др. — ще ги видим в четите на П. Хитов и Х. Димитър, сред съзаклятниците в буните на Капитан Никола и хаджи Ставри Койнов, като участници в революционните комитети през 60-70-те години.

Заветът на Велчовата завера се оказва жив не само в паметта на семействата, излъчили съзаклятниците и жертвите. Той преодолява ненаситната жад на времето да сее забрава и се възражда като верую и цел на нови начинания. И не толкова в близките по време на 1835-та и естествено възхождащи от нейния революционен патос опити на Никола Филиповски през 1853 и хаджи Ставри през 1862 г. Имам предвид състоянието на духовете и съдбата на патриотичния идеал, пречупени в идеите и програмата за революция на личности като Васил Левски, Стефан Стамболов и др. Фактите ни правят свидетели на приемственост от висш граждански, философско-житейски и исторически порядък през 60-70-те години.

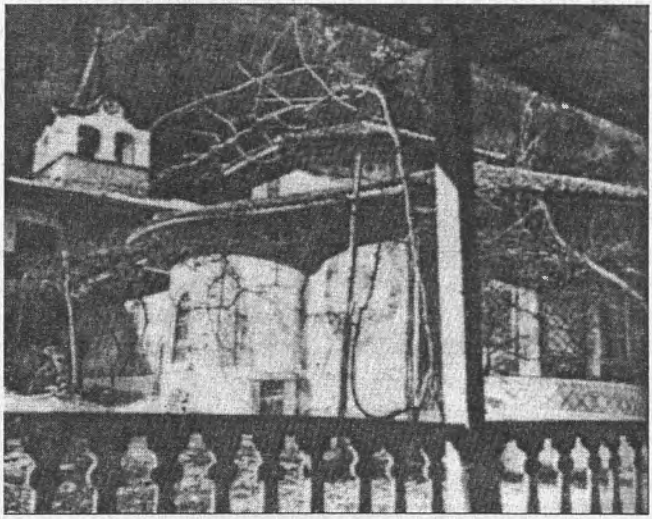

Манастирът „Св. Преображение Господне“ — един от центровете на подготовка на Заверата

Работа на историческата ни наука е да изясни до каква степен идейната програма на Апостола на българската революция Васил Левски съдържа в себе си елементите на усвоения опит на революционното движение от 30-те години. Но ми се струва, че проблемът напуска границите на обикновената историческа аналогия и уплътнява важен народопсихологически комплекс и нагласи. Истинското, подводното течение на българската жажда и воля за свобода хвърля мост между годините 1835-та и 1869-та — и в самобитни, зрели форми търси проявление.

Би ли могъл В. Левски да знае за Велчовата завера, да си изгради представа за нейната същност и целите на нейните водачи, за характера на онова, което е извършено от Велчо Атанасов, капитан Мамарчев, Отец Зотик, Колю Гайтанджията, х. Йордан Брадата?

Отговорът е — да. Той няма как да не е чел „Горски пътник" (1857) на Раковски. А там се предлага характеристика на самото съзаклятие, на неговите мъченици — и то характеристика жива и запомняща се, с широко привличане и на свидетелствата на чужденеца С. Роберт. В края на 1868 и началото на 1869 г. в. „Дунавска зора" отпечатва с продължение две изключително интересни и показателни статии: „Черти от военен дух у съвременните българи" от П. Кисимов и „Заверата" от „Д. П. В." (Добри Войников). Левски няма как да не е следял „Дунавска зора" от това време, да не е познавал тези материали. Тогава, когато Раковски вече е починал, а Л. Каравелов все още не е започнал в. „Свобода", вестникът на Войников е като че ли единствената трибуна, където се разисква по идеите на революцията. Летописът на Апостола ни убеждава, че през м. декември 1868 г. той е в Румъния и предприема тайното си пътуване за България, за да се завърне в Румъния през февруари 1869 г.

Може би косвеният отглас от Велчовата завера се включва още в напомнянето, което Левски прави в писмо до Ф. Тотю: „Правило се е, захващало се е, трябва да зимаме опити..." От описанията в „Дунавска зора", които е могъл да прочете, се е налагал и другият извод: „Най-първо се привличат за делото първенците на града, първомайсторите, еснафа, чорбаджиите, свещениците, учителите, игумените на манастирите. От своя страна те записват най-малко 10 души от своите калфи и чираци и се грижат за облеклото и въоръжението им." Да ни изненадва ли тогава, че в свое писмо Апостола пише: „Забелязано е от памтивека, какво че такова нещо да се извърши, стои в ръцете на младите и в парите на чорбаджиите. Така са и правили народите, така правим и ние..."

Основният пункт, в който цялостната революционна дейност на Васил Левски възпроизвежда поуките от Велчовата завера, е принципът за тайната, самостоятелна подготовка на Революцията. Няма факти — свидетелства за контакта му с чужди правителства, с тайни пратеници и общества. Знаем неговите твърди убеждения: „... да си работим по чисто български в Българско", „ако ще бъдете с нас наедно на работа... няма вече да правите никакви уговорки с каквато и да е народност" (в писмо до П. Хитов). Вече изясних при каква дълбока конспирация и самостоятелност се изплита съзаклятническата мрежа на Велчовата завера. Пък и в поведението на двамата — на капитан

Мамарчев и Левски по време на ареста и разпитите им — има нещо, което ги сближава. На въпроса защо е дошъл в Търново първият отговаря: „Викаха ме и аз дойдох... това ми е занаята: аз съм волентирски капитан!“ Ще припомня думите и на Апостола: „... занятието ми е да облекчавам положението на българите и обикалях, за да давам упование... Възложиха ми да давам упование на целокупна България.“

Така култово-трагичният образ на мъжете от Велико Търново и Търновския край, вградили себе си в събитията на 1835-та, намира своето продължение. И тръгват нишките от Отец Зотик към нравствената отдаденост на дякон Игнатий, от волентирския капитан Мамарчев към легиста Васил Ив. Кунчев, от организатора-съзаклятник Велчо Атанасов към Апостола на светото революционно дело. И се събират в едно, в основата на което неизменна остава кристално чистата му българска същност.

I. СПОМЕНИТЕ

УВОДНИ ДУМИ

Малко е необичайно, че сборникът, посветен на едно мащабно събитие като Велчовата завера, започва с раздела „Спомени" — и то не от „първа ръка", а оставени ни предимно от следващото поколение участници във възрожденския процес: Георги С. Раковски, Панделй Кисимов, Петко Славейков, Киро Тулешков, д-р Васил Ст. Берон и др.

Това не би ни изненадвало, ако познавахме по-добре поколението на самите съзаклятници — дейно, с вроден и култивиран широк мащаб на мисленето, но с претенции единствено към деловите форми на живота. Без съмнение един Велчо Атанасов, Отец Зотик или капитан Мамарчев са мъже с изключителна начетеност, с извисеност на философско-житейските възгледи и богат човешки опит, натрупан чрез продължителните им престои в чужбина, в контактите им с представители на различни социални среди. Но както за тях, така и за по-скромните от участниците в Заверата тя изчерпва своята същност с практическите актове. Представата им за себереализация не включва Словото — не залага на него, не търси помощта му. Доказват го с поведението си „оцелелите". Макар и просветени и „книжовни" люде, нито даскал Андон Никопит — жив до началото на 60-те години, нито поп Иван Шаранков — жив до 50-те години, не считат за нужно да напишат спомени, да оставят изповедите си. Да не говорим за съзаклятници като Ганю Витанов Силистренлията или Стоян Добруджанлията... Както казва мемоаристът Петко Славейков за един от тях, за Рачо Казанджията: „Баща ми не приказваше освен за востание..."

Нека не ни изненадва и другото — че в много от тези страници се срещат груби неточности и разминавания, объркванияна дати, на лични имена и роли на дейците. Често срещани са и повторенията — голяма част от

авторите тръгват и преразказват оставеното от Раковски, а чужденците, отбелязали по нещо за Заверата — от онова, което е публикувал Сиприян Роберт. Оставих без корекции и коментар с днешна дата сгрешените факти, тъй като и те отразяват тогавашното състояние на духовете, равнището на познание. Така имаме възможност да досегнем естествените пътища, по които минава комплексът от представи и образи на събитието в народната памет и неофициализираните форми на документирането му.

Г. С. Раковски (1821–1867)

ИЗ „БЕЛЕЖКИТЕ“ КЪМ „ГОРСКИ ПЪТНИК“

Български народ после падения си и ако да е имал някакви си движения, за да придобие пак своя независимост, не е обаче нам явно подробно. Понеже никой българин не е нищо писал о тому. Може бити да е некой си забележил нещичко, но и то не е още открито. От народно попредание и от стари песни виждат се такива движения за свобода от народа в разни времена после падения българскаго царства.

Странни же списатели са обърнали взор към този народ, най-паче от победоносния поход русийски с турци в последно време, и по негде си споменуват нещичко мимоходно и о тому заборавеному народу. В течение же 19. века даже до днес почнаха европейци, а особито французи да говорят о тому, и някои си нарочно да пътешествуват по България. Но не знаящи народний язик и за кратко само время прибивающи в българските предели, ничто почти достоверно не са описали. Техни п ъ т е ш е с т в и я повеч са писани или с поетически мечтайни дух, или с народно им пристрастие; народно им пристрастие, кажа, понеже тия пътешественици, за да подбудят внимание на свои си правителства, все що се е случило знаменито в България от самаго народа, отдават го Русии. Тии, бояще се от Русия, страх той им въобразява разни влияния Русии над българи, разни побуждения русийски мисионери и проч. съвсем несъществуеми неща в България. Г. Сиприян Роберт, кой е писал в лето 1852 „Les Slaves de Turquie“ в своя си тамо изложения за българи: Livre cinquieme — Les Bulgares — описаяще нрави и живот български мимоходно и повеч криво, ище да им даде и политичнаго живота мисли и движения, полагаящ от незнание си начало тому от 1779, когда Аустрия и Русия имаха съюзний рат противу Турция. Он полага основа на своя о тому исторична доказания отстъпителя Пазвантооглу, кого нарича половина българина и половина турчина! Хотя и ми да слушаме в народни наши песни, че в незнайно още нам време после падения някой си Извол и Измет и някой си Стоян и други многи одавно още са се трудили в Рилска планина за освобождение България и нападали са и на самий град Средец (София). Он обаче ище да основе начало побуждения народнаго чувства от отстъпление Пазвантооглу и кърджалийско, кому съвсем други смисл дава, отколкото ние знаем, що е бил Пазвантооглу и кърджалии, кто допреди няколко години още живеяще старци в България помняха. За да докажеме, че г. Syprien Robert е писал пристрастно и без никакво истинно понятие много нещо за българи, привождами с неговий текст оний знаменитий случай в Търновская област в лето 1834, кто он решително отдава на русийско побуждение, и излагаме истинний той случай и негови причини, кои се теглят още от друго що, а не както мисли и си въобразява г. Syprien Robert.

[. . . . .]

д) Предател не отиде прямо при паша, но при Търновский митрополит Иларион, кой го абие отведе нощем при търновский войвода (до него време нямаше име паша в Търново, но управител носеше име войвода, и в истия турски фермани се пишеше „Търнова войвода си"), и съвърши това гнусное предателство. Войвода търновский не извести султану, но абие без никакъв съд избеси предаданите му старейшини, та после извести за смърт им в Цариград. В него време вси управители турци в България имаха власт да бесят и колят само с кадийско едно изволение. А многи не питаха нито кадия.

е) Той Андон, кого казва от цинцарски род г. S. S. Robert и че уж той най-много действувал в тая работа, нам е съвсем другояче познат. Он е бил прост слуга игумена Сергия в Капиновский манастир, де се е тъкмяла най-много тая работа и де е уловен капитан Г. С. Буюклу Мамарчов. Капитан Георги е защитил Андония като негов си слуга. И Андон биде отведен ведно с капитан Георгя, кого заради русийския му чин не смея да обеси търновский войвода, първо на Видин пред Хюсеин паша и оттамо в Цариград. Както щем сказва обширно по-долу, Антония не освободи от темница русийское посланичество, но княз С. Богорид, или паче негова милостивейшая стара майка.

ж) Той мечтайний Робертов българин не е бил в служба на русийское посланичество никоги, нито е прибягвал на русийское посланичество, отгде не можали уж турци да го земат, то е лъжа опашата. Той българин е бил сам капитан Георгий Буюклу Мамарчов, за кого щем сказва обширно.

з) Турски съдници в него време не са били освен един кадия. Г. S. Robert описва работа, като да е била пред французшко съдовище. Тук веки господство му сънува за българское състояние в Турция и ищи да покаже турци, че имат уредени съдовища!

и) Обвиняемии не са нищо такова казали, то е лъжа, и сам владика Иларион да утеши народа и да съкрие свое гнусно предателство, е измислил това и разпространил между разгневеному народу.

Български народ, и под тежкое иго нахождаем, никоги не е изгубил народное си чувство. Он всягда е с възторг свободи име произносил и многажди е покушавал за своя независимост. Горское воювание нищо друго не е било, но непрестанно покушавание за освобождение; за несчастие обаче не е успяло да се съсредоточи. Главна причина тому несъсредоточию било е всегдашное предателство гръцкаго свещенства!

Доказателства необорими имаме, да български народ не е изгубил народное чувство и свободний си дух, че в разни походи русийски с Турция цели полкове са били от българи самоволни воини, кои без никаква заплата са ишли на бой. Самая сладка надежда, че ще се и тяхно бъдно отечество нещичко уреди, движила е тях усърдно в бойное поле других народ. Тисящи българи се биха с най-отличителна храброст в Гърция за свобода своих единоверних грък с истая надежда и цел за свое отечество. В гръцкая за независимост седмогодишна битка отличаха се многа българи юнаци и храбрейшии витязи

са показаха, а именем безсмертний Марко Божар* от Водина, хаджи Михал от Копривщица**, хаджи Христо от пловдивски села, Семко от Велико Търново, и днес още живеящ славний полководец хаджи Петър. И толики други, кто гръцка лъжлива и пристрастна история е умълчала. В сръбское освобождение вси Карагеоргюви дружина най-храбрии юнаци били са българи ускоци от Стара планина, коим име се е помесило и изгубило между народная сръбска имена аки единородним същим и едного язика имеящим. А първи витяз, кой е заслужил най-много и дал е Карагеоргю удобний план за усвоявание белиградския крепости и сам е влязал, та отворил крепостная врата, бил е някой си именем Конда Болгарин, родом от Сливен, кому се пее песен и до днес още в Сливен за негово отхождание с кърджалия.

От такъв първороден си дух българский народ побуждаем, всегда е ожидавал своя свобода от разни благовременни обстоятелства между своите единородни и единоверни съседи, коим местоположение е било по-угодно, за да своя независност добият. А най-паче негова надежда се е хранила със сяйна бъдност във време на русийските победоносни походи с Турция.

Във время же Дибича Забалканскаго, в лето 1828-9, беше предводител на самоволное военно отделение, съставено от българи, Георгий Стойков Мамарчов Буюклу капитан, родом от Котел, кой в Доростолское обсаждение показа голямо юначество, де с българское само отделение пресякъл бе Дунав и вардеше да не премине ни един турчин, нито ладии помощ на обсадените в Дорос-

* Марко Божар е бил родом българин от Воден. Он е прибягнал в Сули в Епир от някои си причини със свое домородство и служил е и под Али паша, даже до гръцкое въздвижение. В лето 1843-4 негова съпруга живееше в Атина и не знаеше да говори гречески, но само български и арнаутски. Гърци присвояват себе все, що е славно на свят, погърчили са и Марко Божарово име — Маркос Боцарис.

** Он е първий уредил и настанил конница в Гърция, коя е била съставена все от българи и коя под негово разумно предводителство с чудесна и неизказана храброст опълчила се противо тисящи многочислени турски войски с най-сияйни и най-славни победи. После же хаджи Михаля стъпи на негово място предводител на българский полк, а и няколко пъти се определява главний военачалник над гръцкое войнство славний и храбрейший х. Христо, кому дела сам гръцкий народ с възторг проповяда. Хаджи Михал за неговая храброст и хитрост биде отреден от гръцкая тогдашна община военачалник и изпроводен в остров Кандия (Гирит) с 400 момци, за да подигне на оръжие тамошните гърци противо Турско. Но изневерен от кандийските гърци, биде абие забиколен от 12 000 турци и после едно упорно кровопролитно тридневно сражение реши се славний витяз мечом да нападне на турци с малочисленная си остатна дружина и тако да си проправи и продири път. Но не можа да сполучи и в последний си час, като посече рядом осем страшни турци, отзад го посече и него един турчин, кого посече други един арнаутин, за да земе х. Михалюва глава и да я за награда отнесе турскому военачалнику. Вторий турчин биде посечен от третяго, и третий от четвертаго, за х. Михалюва слава! Най-последний же изгуби глава от самаго паша, защо не му е уловил и докарал жив х. Михаля. Вся негова дружина е почти погинала в това страшное и отчайное сражение, кои са били повеч българи. Събития сия ми е сказвал някой си самовидец грък, именем Никола от остров Спечия. Он е бил в това сражение и лежащ ранен между мъртвая телеса, гледал е последная храброст х. Михаля. Гърци славят х. Михаля равно с най-славните си нови юнаци витязи.

тол. А в едно нападение на Доростолская крепост он се прикачи откъм Дунава с триста от своите избрани българи в крепост и обвладав един от най-главните крепостни логури (табии), обърна топове на град. То беше най-главная причина, коя унужди обсаждените турци в Доростол да се предадат на руси. За това негово витяжко дело проводи му се орден св. Анни, и скъпоценна сабия от русийскаго царя Николая. Той капитан Буюклу бе заслужил и в 1812 лето с русийските войски пак предводител на самоволните българи и за храброст бе му се дал още от него време други орден у хоръгва светаго Георгия.

Дибич Забалкански премина Стара планина и отправи се за Адрианопол, а Мамарчов, смислил, че време е веки удобно да помогне и своему отечеству, заради кое е служил с толика ревност в русийските победоносни походи, отправи се с 500 воини българи и доде в село Котел. Негова цел и намерение беше да съсредоточи окръстните села и град Сливен и да се отправи на Велико Търново, где тържествено да поздрави и събуди отдавна заспалаго българскаго лва под народний знамен и с радостная свободи тръба. Он разположи своя войска в окръстните малки села и за да покаже Русии, че он се е оттеглил от русийска служба, кое всегда бе мў свободно аки самоволен войник, ожени се в Сливен и почна да действува за свое благородное дело. По-първи българи се съединиха с него и дочакаха го като от Бога проводен тям спасител. Работа напредваше добре и общий възторг владееше между народу. Това намерение се съобщи и на отделни места в България. Но между тем внезапно достигна в Сливен едно казашко отделение от 200 людие, изпроводено от Дибича, и отвéде капитан Георгя под стража на главное военно станище при Дибича. А на прочеи българи послал беше Дибич русийски чиновници да кажат следното:

„Българи! Стойте си мирно, че ще обърна топове да ви избия аз!“ И така българская възраждаема уже надежда изчезна и се изгуби с лишение единороднаго им предводителя и с Дибичовое заплашване! Народ колико лесно бе дошъл във възторг, толико повече падна в отчайване. Но някои си от по-благоразумните българи в Сливен и в Котел събраха се и после едно дълго заседание решиха да се напише една жалба от страна народа и с няколко пълномощни миряни и свещеници да се изпроводи Дибичу. Та жалба се писа в Котел в дом Стойка С. Поповича от покойнаго Г. хад. Атанасия Т. Беровича и съдържаваше следното:

„Милостивому господарю Дибичу, военачалнику русийскаго войнства и проч.

Ми, единороднии и единовернии ваши братия бедни българи, откак сме подпаднали под турское губителско иго, що сме бедни пострадали и що страдайми ежедневно, не може се описа за много време и в много книги. Толико само явяваме вашему Сиятелству, че нямаме никаква свобода да изпълняваме наша пречистая вяра, да зидаме нови църкви, нито даже да поправяме и подкрепяваме старите. Наш живот е всекий ден изложен в най-голяма опасност; колят ни и бият ни турци непрестанно като дивий лов. Наша драгоценна чест се жертвува ежедневно на скотская похот поганска. Наши светини и църкви сквернят се от агарянци. Деца наша невръстни силом турчат мохамеданци, грабят ни, разоря-

ват ни къщи, села азиатски разярени зверове; данъци плащаме претежки. А най-паче сме страдали във време рата Русии с Турции; понеже, от една страна, земя наша се тъпче от русийските войски, добитък губим, жетва, лозя, все ся разорава и разграбва, от друга же страна, храним небройни войски турци и теглим най-големи свирепства в това разстояние, когда най-много беснее турско зверство разярено, что има рат с наши единоверни руси братия. А пощо побеждени се завръщат за Азия и другаде, разпръсват ся по всея България и тогава е голям страх и ужас за бедни българи. Отгде поминат, колят, бият, горят, грабят, и робят! Тия зверове от нас, бедни българи, искат да си извадят гняв и да си отмъстят за изгубенное бойно поле в сражения с руси. И сега ни чака истая тая черна съдба. Того ради молим покорно милостиваго господаря военачалника Дибича, в имя Негов. Велич. царя Николая, да освободи наш брат и съотечественик капетан Георгя С. Мамарчова и да остави нас, бедни, свободни да изпитаме и ние в това благовремие наше счастие с турци."

Това е съдържавала жалба българска, и била е подписана с много подписи и печати.

Преди да кажем какъв отговор е дал Дибич Забалкански на българските полномощни, замечателно е да кажеме следное.

Доде още ся уговаряше адрианополский мир, мина през Сливен и през Котел един знаменит англичанин, кой проповядваше явно българскому народу: „Българи, станете! Сега е време удобно да се освободите и вие от робство. Англия ще ви помогне. Ние нямаме никаква друга цел и мисъл за ваше отечество, но ищеме да бъдете и вие свободни; само за да бъде едно междустение на Русия и Турция, а най-паче на Цариград от ваше освобожденое отечество Стара планина." Того англичанина руси усетиха и гониха го казаци до Осман Пазар, но он отбягна в търновское окръжие, где не владееше русийска войска. Руси запираха и няколко българи в Котел и питаха ги що им е говорил този англичанин.

Да дойдем на Дибичов разговор с полномощните българи. Негово Сиятелство военачалник Дибич прие благоволно българските пълномощни и като прочете жалба, рече им: „Бедни българи! Де сте били, преди да се заключи мир? Сега веки европейци представници се разотидоха и нищо не можем извърши за вас." Българи му отговориха: „Господарю! Ние не знаехме, че ще се заключи мир, нито можахме да се известим о тому, обградени от всяка страна от неприятели." Дибич им отговори: „Важная дела, бедни българи! Но седете си мирни във ваше отечество! Доще время и за вас! Сега се говори за Влашко, Богданско и Сърбия само, а на повтор ще бъде реч и за вас." Българи му отговориха: „Господарю, как можем да живеем веки в тая земя? Ваши войски щом се оттеглят, турци щат почна да ни колят рядом! Многи от наши българи зеха участие във ваша война, както ви е явно, и ради того щат пострада вси прочие българи! Военачалник на то отговори. „Не бойте се! Сега веки ще се издаде ферман за амнистия (всеопрощение); никой не може да ви докачи; то се уговори в адрианополский мир." „Каква амнистия, казвате, господарю? Турци не слушат своего господаря султана, они не щат нищо от това да знаят." „Но що ищете да сторя

с вас?“ — отговори военачалник. „Ние молим да ни оставите свободни да вършими и ние що знаем!“ Он же отговори: „Българи! Стойте си мирни, че ще обърна топове да ви избия аз! Ние имаме с Европа уговор ни един народ турскоподаний да се не повдигне на оръжие.“ Българи отчаяни му рекоха: „По-добре, господарю, вие, наши единоверни и единородни братия, да ни избиете, нежели да ни бият и деца ни да турчат и обезчестят турци!“ Дибич, съжален на този отговор, каза им да чакат, догде изпроводи жалба им в Русия, и тогава да им даде точен отговор. И така ги въздърже близо до 40 дни на Ахило, где беше се оттеглил на зимовище. После 40 дни вика ги и им рече: „Бедни българи! Вие трябва да чакате за повтор; а кой не ще да седи в Турско, Русия ще ви даде коля и корабли да се приселите в нейна земя. Аз обаче от моя страна ви кажа да стоите на отечество си; защо догде идете в Русия с дребни дечица и необикновени в море и на тамошний въздух, щете измря половина. А и тамо като идете, нима ще идете у бащини си?“ Тия речи чувше българските пълномощни, разплакаха се и не знаеха що да рекат! Най-после замолиха Дибича да остави поне едного консула русийскаго в Сливен и в Котел да ги защитява от турское нападение. Дибич абие отписа за това в Русия и то се изпълни. Но дошавший консул в Сливен, г. Ващенко, не бе за тая работа способен. Он беше съвсем студен и намръщен северний человек и сматраящ тракийските и старопланинските българи за сибирци или калмуци, не знай да се обходи по духу народа. И така след мало учини раздор и мълва между съграждани, употребляещ своя власт на вътрешните техни селски уредби, кое българи никак не търпят, а най-паче докара незадоволствие неговий тълмач арменокатолик, някой си именем Павел, кой докачаше вяра и чест българска, кто тия, хотя и под турское тежко иго нахождаеми, имат за най-драгоценна прадедна добрина. И тако българи сами се оплакаха от негово злоупотребление в Цариград и русийское посланичество го премести за консул в Белград в сърбское княжество.

Българскии пълномощни, ожалени и с наскърбени сърца, върнаха се от Ахило и приказаха народу отговор Дибича Забалканскаго. Народ же, лишен от самаго си достойнаго им предводителя в него време капитан Г. Мамарчова, за кого нито реч възпомена Дибич, впадна в чернозлъчна отчайност. Много от народа отидоха, съдружени от казашки отделения, и преселиха се във Влашко, Богданско, а най-паче в Бесарабия. Остали же страдаеха ежедневно, от разярените турци колени немилостиво. Народное обаче чувство се таеше под тежки въздихания и горчиви сълзи угнетения.

Капитан Георгя изпроводи Дибич Забалкански под казашка стража до Букурещ, де беше Киселев, за да се даде под съд. Как се е тамо оправдавал той родолюбец български витяз, не ми е познато; обаче след няколко время он се определи за Доростол градский управител, и дойде с домородство си тамо. Знайно е, че Русия доволно още време после адрианополский мир държа Доростол под залог, догде ѝ се отплати султан Махмуд за уговорените военни иждивления. В това негово пребивание в Доростол он се е споразумял с търновските приснопаметни старейшини Велча, Юваница, игумена Сергия, хаджи Юрдана стараго от Елена и Юванаки от София, и с други, кои отбягнаха

турское бесило, та и он остави свой чин в Доростол и свое домородство и доде на Капиновский манастир, де се е решавало в него незаборавимо время за българската свобода. Все е било преуготовлено и уредено за славное и свещеное народное пъприще, само желаемий и уречений ден и час се е с нетърпение чакал. Но Черний Бог и негови злобни духове не търпяха да видят възживена удавенаго от мохамеданизм златовечнаго лева българскаго, и абие изпроводиха грозная злотворница Вещица, за да посее мълва и с кървави неповинни жертви да разори сие народоспасителное българско дело! Почитаемий и разпаленний родолюбец старий х. Юрдан от село Елена, желаещ да учени съчастника и съдетеля на това общонародно дело и ближнаго си сродника младаго х. Юрдана от истое село, съобщи му народное намерение и отведа го в манастир Капиновски, за да положи и он народное съзаклятие. Он отиде и найде тамо най-главните съзаклятници, и като положи клетва в име всесилнаго и всевишнаго Бога, извести се вся подробности и все знамянити лица, кои бяха се решили да съдействуват след мало за освобождение народа от тежкое агарянско иго. Потом здрависа ся с тях и като им отдаде юдовая предателска целувка, отлъчи се, уж да си иде у дома си да се приготви. Но он проклетий черен предател Юда, вместо да иде в Елена, отправи се прямо в Търново до тогдашнаго митрополита гърка Илариона, от остров Кандия родом, и издаде му все, що е видял и научил. Безбожний той грък митрополит абие поведе и отведе го нощем при търновский управител, и изказа ведно с него все. Управител истая нощ незабавно събра множество въоръжени турци и проводи ги да обсадят Капиновский манастир и да уловят тамо находящите се българи. Турци, разярени като азиатски люти зверове, скоро достигнаха в манастир Капиновски и найдоха там само капитан Георгя, игумена Сергия и негов слуга Андония. Тях свързаха и отведоха в Търново, а за старий х. Юрдан и за другите изпроводиха отделения да ги тако исто докарат в Търново. Агарянци разграбиха през нея нощ вся манастирски твари, оскверниха святая церква, избодоха очи с ножове си на святите образи и други много зверски движения учиниха! Пощо доведоха предадените българи в Търново, после най-свирепи и безчеловечни мъки без никакъв съд избесиха ги. Тия български за свобода мъченици бяха старий х. Юрдан от Елена, Велчо и Юваница от Търново, и Юванаки от София, негли и други, а бедний Сергий игумен Капиновскаго манастиря претърпя най-големи мъки турски. Извадиха му зъби с клещи един по един! Забиваха му борина под нохти и го гориха жив! Вадиха му очи и други неизказани мъки му наложиха невернии поганци! Той е достоен да се счисли в ряд на светите великомъченици, понеже издъхна под такива мъки за вяра и за отечество. Вечна ти памет, родолюбче Сергие! Доще време да ти въздигне български народ храм. Гнусний предател Иларион осъди се и даже сам да ищи смърт неповинних.“ Възми! Възми! разпни его!“ викаха фарисеи за Христа Пилату. А новий Юда, младий хаджи Юрдан от село Елена, кой е и до днес жив, получи орден от Султана и преимущество, за да не плаща никакво даждие, доде е жив. Брат му Милан преди няколко години се обеси сам. Не зная ако е и он съучаствувал на това гнусно предателство.

Капитан Георги, понеже беше с руская униформа облечен и познат русийский полководец, не смея търновский войвода да го обеси, но изпроводи го ведно с Андония, кого защити аки слуга си капитан Георги, у Видин до Хюсеин паша, кой го отправи абие за Цариград. Турское правителство изяви цариградское русийско посланичество о тому, кое се отказа от капитан Георгия и рече: „Не познаваме человека." Султан Махмуд, любопитен за да види того българина, повели, та го доведоха пред него, и го сам попита, за коя причина е щял да подигне България? Капитан Георги, кой знаеше добре турский язик, отговорил е султану с най-голяма дързост, че докогда се турский народ приносит тако свирепо и безчеловечно с българи, не щат отбягна турци от това зло. Султан Махмуд, благоразумен владетел, отговорил е на това: „Аз съм добре познал това и ради етого мое старание е да преобразя моя държава и да въведа равноправност..." После е повелил да се изпроводи капитан Георгий на заточение в Азия на Коня (Иконион), где му се определи обиталище, прилично на неговий чин, и ежемесечно платка за издивление по 1500 гр. на месец, и особено припитание (таин), както се дава едному чиновнику турчину на неговий степен. Он свободно си носеше и в заточение скупоценна сабя и войничко одеяние и разхождаше се всадник. Великодушний султан Махмуд бе повелял строго тамошному управителю да му се отдава всякое почитание. Това мне е съобщено от истаго капитана Георгя в лето 1841, с кого имах често дописи.

Достозамечателно и чудно е за нас, българи, че росийское в Цариград посолство, преди да се откажи от капитана Георгя, изпроводи го в Одеса, де като го разжаловаха, тоест като му зеха ордени, кои он с кръв си и с жертва живота си бе за храброст добил, предадоха го турком!

Сие българско движение в Търново дало е повод султан Махмуду да побърза за установление Тензимата, но за несчастие не бе жив да го положи в действие.

Капитан Георгюва съпруга, после того жалостнаго случая, отправи се от Доростола в Букурещ и оттамо дойде в Цариград ведно с първородное си чадо Марийка. Тамо же с помощия някого си сродника капитан Георгюва отправи се в Азия на Коня и отиде да съучаствува горчивое заточение любезнаго си съпруга. Тамо обитаяще, зародиха и четири още чада. А после няколко години она дойде пак в Цариград с цел и намерение да се потруди за освобождение капитан Георгюво от заточения. И понеже се бяха минали няколко години и тая работата бе се уж заборавила в Турско, лесно можа това предприятие да се сполучи. Она, водима от едного сестрича капитан Георгюв, успея да получи желаемое си намерение и Порта реши да освободи заточенаго; но с том условием, да живее вън от България. Сие радостотворное известие се съобщи капитану Георгию и он радостно прие условие, и приготви се да иде да живее във Влахо-Богданская Княжества.

Но черная съдба не била още изпълнила своя злоба и друга, по-горка, е чакала българина витяза, да не може да постигне свое благородно решение. Фанариотская патриаршия, коя с непримигателно око злобно следува все дела

български, и познатий княз Богорид, известивше се о тому, съветуваха Порта да не отпуща така свободно того храбраго българина ни във Влашко да живее! Но да го предаде Самошкому тогда князу, истому Богориду, да го он държи тамо под свое хитро наблюдение! Капитан Георгий нямаше що да стори и на жалост своя склони се на то. Он се изпроводи тамо пак като заточен, где отиде да го съдружи верная му съпруга.

В него время беше наместник княза Богорида на остров Самос един худаго рода гъркоманин българин, кой, спомогнат от родолюбци българи, бе се образовал в Карловское Райново училище, после в Цариград и после в Париж, преуготовляещ се, за да бъде учител в Котел и да ползува свое отечество, за коя цел му се и помагаше; но он скоро заборави человеколюбивая благодетелна ръка, и показавш най-голямая неблагодарност, прилепи се като лепка на фанариотская гнусна политика и живот и освен що изгуби всякое уважение между благочувствените родолюбци българи, затвори си сам и свое от младост още отвореное в българска литература поприще, за кое се виждаше доста способен, и има чест да се спомене от покойнаго и приснопаметнаго Ю. И. Венелина за един кратък си превод „Мъдрост добраго Рихарда“ и Продикова басня от гръцки. Он, видял себе на турска служба, смисли да е то голямо нещо и заборави свое начало; и така се изпълни на него общая българска пословица: „Не видяла вяра магаре, видяла, та полудяла.“ Младий той господар изискаше да употреблява тамошните гърци като роби и даже унуждаваше старци да му цалуват скутове и ръка! и да стоят пред него с кръстосани ръце! Догде веки догнуся на самошките жители от това негово варварско азиатское поведение и го изтириха оттамо. Той биде причина, та се освободиха самиоти съвсем и от княза Богорида, под губителство коего отдавна тънеха, и искаха си другиго княза и управителя от отоманска Порта. Той неблагодарний к роду си българин иска да употреблява и капитан Георгия с истий варварски начин. Но капитан Георгий, възпитан във войничка служба и отличив се за храброст в толики сяйни битки, носив же на гърди русийски ордени, с юнашка кръв добиени, не можеше никъде да търпи сие понижение, а най-паче од едного единороднаго и съотечественика си, кому худий род познаваше твърде добре, и зато не щеше нищо да знае от негова изискания, но даже го и презираше. Он же за отмъщения и доколко имаше заповед да го държи в подозрение, умножаваше строгост и докара беднаго юнака в отчайност! В отчайност, кажа, понеже капитан Георгий, обиколен от съпруга си и четири нежни невръстни си чада, нямаше какво да стори! Черная фанариотска душа прекрати и определенная ежемесечна платка за препитания заточеннаго и остави человека без никакво средство обдържания! Турци, както рекохме више, даваха капитану Георгию 1500 гроша на месяц и проч. А християни фанариотски духове прекратиха му и най-нужное количество за обдържание! Капитан Георгий се унужди да изпроводи свое бедно семейство на Котел при сестри си, а он сам, както може, да претърпи тая бедност, понеже видя, че няма да се освободи от такови мъчителски ръце!

Многи самошки морски капитани гърци му предлагаха да му подадат средство да отбегне в свободна Гърция, но он не приемна, с надежда, че Русия

ще го освободи един ден, а най-паче защото имаше преписки с някои си в Одеса обитаещи българи, коим беше изпратил списък с доказателства на все свои подвиги в русийските с Турция походи в лето 1812 и 1828. Но оста си бедний с пуста надежда и отчаян под такова мъчителско угнетение! Капитан Г. С. Мамарчов Буюклу великодушно скончи свой скъпоценний за българи живот на остров Самос в лето 1846, ч. в шестдесетгодишна си възраст.

Негова съпруга живее и днес в най-голяма оскъдност с четири бедни сирачета. Тя ходи в Русия и дава прошение, за да ѝ се помогне нещичко на бедните сирачета от русийское милостиво правителство; но нищо не получи и така се върна назад по-бедна и по-огорчена. Понеже изгуби и самая надежда, коя оттамо имаше. Жално е за нас българи да гледаме такови примери от Русия, на коя взор и надежда цял българский народ полага аки на единородни си и единоверни си братия! Познато е веки на цял свят, че българи най-голямо съчувствие и привързаност имат на Русия, и то не за друго що, както мисли Западна Европа и нейни пътешественици по България, но само ради единоверия и единородия, съюзи, кто никакво противно обстоятелство не може разруши! Нагон сродства е почти равносилен с естествений нагон.

Нека всякий сега сравни с вишеизложенная онова, що е писал г. Cyprien Robert за търновский случай в лето 1834 и 1835, и да види колко е далеч господство му от историческая истина! От това можем да заключим свободно следное: Ако днешни просвещени европейски списатели, и академически професори, приживе още свидетели, пишат такива лъжи, кто представят с красноизречлив си слог миру за историческа истина събития, какво ли са убо писали византийски римогърци историци в стари времена за българските събития, кои са имали непримирима ненавист против българскаго народа заради непрестанните с тях боеве?! Странни обаче днешни историко-писатели и писмописатели черпят сляпо и безразсъдно от византийски истории и списания буквално все, що са они пристрастно и изкривено писали за нас българи, а въобще и за все славяни, и искат господиновци тия учени да покажат с том, че са извършили и принесли нещо важно и любезнателно на литературное всякому отворено и свободно поприще! Такъв писмописател е и Гилфердинг, кой е писал „Писма об истории сербов и Болгар", за кое и другаде говорихме.

Понеже сказахме за Дибича Забалканскаго, не е излишно да кажем и следний замечателний случай. Пощо влезе победоносно Дибич в Адрианопол и разпореди си войски, призова адрианополскаго тогдашнаго митрополита Герасима и му каза да изпроводи писма по знаменитите градове в България, за да изберат българи пълномощни, да ги изпроводят в Адрианопол, догде са още европейски представници тамо, та да се реши и за тях нещо добро. Митрополит обрече Дибичю, че ще изпълни това дело; но нищо нигде не писа! Като приближи време да се заключи уговор, Дибич попита митрополита: где са български пълномощни? А он му е отговорил, че българи се задоволни от турское правителство и нямат нищо да предложат! Този злобний фанариотин, пощо се заключи мир, тръгна по Адрианополская област и доде в Сливен, де бяха се събрали много българи въоръжени от разни страни и наговаряха се да

се дигнат, както казахме вище, и почна да им хвали турци и укорява руси. Сливнени го изгониха с похуление, и неции самоволни щяха да го убият близо до Ямбол. Той лукавий фанариот игра роля лицемерия: от една страна лъжеше руси, от друга страна турци, с надежда да се награди от две страни по фанариотски, затова дойде в Одеса, де му се определи месечна заплата за издивления. Но фанариотская лукавщина не му помогна да излъжи Русия, за да го награди с блескателни ордени и големи платки! Но живеяше, без да му се отдава някоя си особна чест, где и умря. В последний же Севастополски бой фанариотская Патриаршия на сила караше българи да подпишат, че са задоволни от турскаго правителства и че не щат никой отвън да им посредствува за права, кто султан уже отодавно им дал, тоест от Танзимата и проч.! Безбожнии фанариоти отодавно още имат съзаклятие да гонят беднаго нашего народа и наследствено следват и полагат в действие пъкленная си злоба във всяко благовремие, кое се явява в полза българскаго народа! Но не ще ли доде ден да им попеят и българи последное цалувание?...

Към печатаната си през 1857 г. поема „Горски пътник" Г. С. Раковски включва солиден дял „Бележки" („Замечания"). Сред тях, вземайки повод от писаното в книгата „Славяните в Турция" (1852) за капитан Георги Мамарчев и Велчовата завера, той дава редица свои оценки и гледища. Ето защо изложението има фрагментарен вид и разкрива същността си, съотнесено към текста на С. Роберт, който също намира място в български превод по-долу в това издание. От изключително значение са авторовите свидетелства за живота, за характера и съдбата на капитан Мамарчев и семейството му. (Вж. Г. С. Раковски, Съчинения в 4 тома, С., 1983, т. 1, с. 354-368).

Пандели Кисимов (1832–1905)

ЧЕРТИ ОТ ВОЕНЕН ДУХ У СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРИ

VII. ГОДИНА 1834-1836

Като градски управител капитан Георги Мамарчев има удобен случай да подействува някак по-смеличко за полза на милото си отечество, което с голямо негодувание гледаше с по-високо око от чина си да се угнетява ежедневно от неприятелите на християнството. „Трябва, думаше си той, трябва народът ни да строши един ден веригите на робството!“ Ако и руски чиновник, той не забравя своята длъжност към отечеството си, към народа си. Той влезе изново в тайни сношения с ония отлични по свободолюбивите си желания българи, които още в 1829 бяха му дали думата си. В разстояние на пребиваването му в Силистра той видя да се състави съзаклятието за повдигане българите на въстание. От Търново Велчо, Иваница и игумен Сергий, от Елена стария х. Юрдан, от София Иванаки бяха главни членове на съзаклятното дружество, което правеше тайните си заседания в Капиновския манастир под председателството на капитан Георги.

В разстояние на две години — 1834–1836 — се е работило за нужните приготовления за въстание. Капитан Георги е гледал да снабдява дружеството с оръжия, а Иванаки от София, който е бил главен архитектон и инженер на крепостите в България под име Калфа Баши, имал е добра прилика да приготвя българите, като ходи из градове и села с намерение уж да написва дюлгери, що той събрал, за да ги изпраща всяка година на Цариград по царска работа. Тъй той е отбирал най-читави юнаци българи и ги записвал. Като запишел българин, попитвал го ако има оръжие, който нямал, давал му пари, за да си купи, та да бъде готов, като дойде часът да тръгнат за Цариград. С тоя начин значително число българи се бяха написали и работата отиваше много добре; но черната съдба, що е хвърлила народа ни в грозно робство, не остави да не порази с лютите си горчивини святото предприятие на свободолюбивите ни родолюбци.

Почитаемият родолюбец, старият х. Юрдан, като пожела да въведе в съзаклятието ближния си сродник, младия х. Юрдан също от Елена, съобщи му народното дело и го отведе на Капиновския манастир, за да положи и той клетва пред другите съзаклятници, което и стана. Тъй младият х. Юрдан като съзаклятник извести се за всичките тайни дела на духовенството. Но той не бил с чисто сърце. Когато тръгнал от манастира, за да си отиде на село с намерение уж да съдейства и той за народната цел, отправил се право за Търново, дето, като пристигнал, отишъл право до търновския митрополит Иларион, родом грък, и му съобщил всичките членове на съзаклятието и техните дела и намерения (1835). Гръцкият владика, щом се извести това, не гледащ на архиепископския си чин, реши се да извърши делото на Юда Иска-

риотски; той, без да чака нито зора, взема заблудения предател х. Юрдана и отива посред нощ при търновския градски управител и му открива всичко, що му бе изказал безсъвестният чорбаджия от Елена. Турчинът, без да губи време, прати едно отделение войски, които нападнаха Капиновския манастир. Там се намираха само капитан Георги, игумен Сергий и един негов слуга Андон, които изловиха и вързани ги отведоха в Търново. През нея нощ турците разграбиха все що намериха в манастира, оскверниха светинята, изпотрошиха черковните утвари, избодоха очите на светите икони и други много свирепства сториха в манастира. След малко се доведоха в Търново вързани други съзаклятници, които мъчиха с най-люти мъки, за да ги изпитват, най-после без никакъв съд ги избесиха. Тия български за народна свобода мъченици бяха старият х. Юрдан, Велчо, Иваница и Иванаки, а родолюбивият игумен Сергий оставиха да издъхне под мъченически мъки: турците му вадиха зъбите един по един, забиваха под ноктите му борина, избодоха му очите, гориха го жив и други неизказани мъки му наложиха, докато предаде духа си Богу. Много други българи съзаклятници се изловиха в онова време и избесиха.

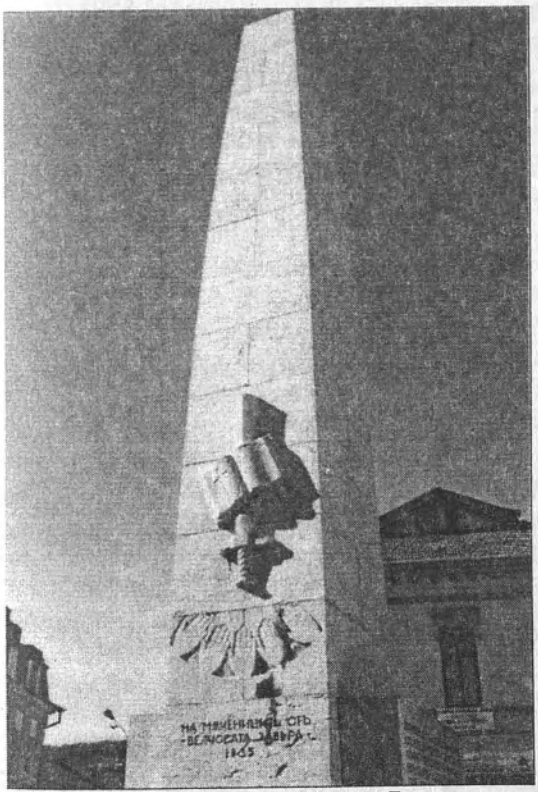

Паметник на жертвите във Велчовата завера във Велико Търново, издигнат през 1935 г.

Двамата предатели, младият х. Юрдан и гръцкият митрополит, добиха награждение от султана за отличните си услуги. Еленският чорбаджия се облече със султански капот и му се опрости давнината да не плаща нищо на султана през всичкия си живот.

Турците не смееха да обесят капитан Георги, понеже беше облечен в руска униформа и го познаваха за руски чиновник. Него заедно с Андон, когото той защити, като каза, че му е слуга, проводиха до видинския Хюсеин паша, който го отправи за Цариград, дето турското правителство извести на руското посолство, което го взе с обещание пак да го предаде на турците. Българският витяз биде проводен в Одеса, дето като го разжалваха, т. е. като му взеха ордените, които той с отличната си храброст беше заслужил при руското правителство, после биде предаден на турците.

Султан Махмуд, любопитен да види тоя личен българин, повелил да му го доведат пред него. Когато

султанът го попитал за коя причина е щял да повдигне българите, отговорил с най-голяма дързост: Причината е, рекъл, свирепото и безчовечно отнасяне на турците с българите. „Познавам добре това, отговорил султанът, заради това съм сторил намерение да преобразя държавата си и въведа равноправност."

После капитан Георги биде изпратен на заточение в Коня в Азия, дето му се бе определило 1500 гроша на месец за препитание, добра къща за живеене и таин (храна от правителството). Той там се е разхождал свободно със скъпоценната си сабя и е бил на почест при тамошния градски управител, до когото е бил препоръчан от самия султан. След няколко години капитан Георги, по изпросване на съпругата му, биде изпратен да живее в Самос при княз Богориди, негов съотечественик, но тоя последният някак си го имал на лошо око и станал причина да го лиши от месечната му заплата. Тогава българският юнак е изпаднал в голяма оскъдност и свършил славния си живот в крайна бедност (1846), шестдесетгодишен на възраст, без да види поне зората от слънцето на народната свобода да зорни и за неговото мило отечество, за което той като същ син на България имаше посветен живота си.

Другите съзаклятници, щом се известиха за предателството и избесването на главните предприемателi, за да избегнат бесилото, едни от тях забягнаха във Влашко, а други с оръжието си се оттеглиха в планината, дето се набраха на дружина; но понеже, докато отиваха в планината, дето срещнеха турчин, не го оставяха жив, щото много турци в онова време се изгубиха, без да им се намерят нито телата, то турския народ разярен стана на голяма потеря, нападна отвсъде на българските въстаници, които най-после бяха принудени да се разпръснат (1836).

И тъй, движението от 1835 се уталожи, но то не остана съвсем без сетнини: едно, че то даде причина на султан Махмуд да установи Танзимата, който се издаде след смъртта му, и друго, че то роди много български хайдути. Мнозина българи, като не можаха да живеят от подозрение на турците в градове и села, надумваха се тайно и отиваха да живеят свободно в Балкана под предводителството на техните храбри войводи, както що е бил прочутият хайдут Ненчо от Габрово, на когото песента се пее и до днес с възпоменание от народа ни. Цели години зиме-лете са минавали там, нападащ сегиз тогиз на някоя царска хазна (съкровище-пари) и убиващ някои богати турски чиновници. Всичките балкански клисури бяха заловени от български хайдути. Турчин не смееше да се покаже в Балкана. Колкото хайдутите върлуваха в планината за отмъщение на турците, толкова тия последните намразваха мирните българи, които опитваха най-безмилостни угнетения от страна на турските субашии и бюлюкбашии, що ходеха по селата и градовете да събират даждието на царя. На всяка царска работа, като да се градят или конаци, или казарми, или твърдини, сѐ бедните българи трябваше да отиват да работят безплатно. Сеймените ги подкарваха като овце и ги отвеждаха биещи ги с тояги на тежка а н г а р и я.

Тия злоупотреби поотслабнаха, само когато султан Махмуд в 1837 през пролетта реши да направи едно пътешествие, за да обходи крепостите из България. Вред, дето той отиде, гледаше да вдъхне на поданиците си братска

любов, навсякъде той проповядваше красноречиво, какво османлии и българи трябва да се обичат като братя и да си живеят задружно; но всичко това беше привременно — нито турците, нито пък българите можеха да си зададат едно приятелско сърце за ония, на които всякога са гледали като проклети от вярата им. Турчинът никога не преставаше да си точи ятагана за гяурина, а гяуринът да не забягва в планината, за да убива на свободно нечестивия урук.

Годините 1836, 1837, 1838 и 1839 са особено забележителни за хайдутството на българите, насърчено и разпространено от българските емигранти, които след несполучването в последното търновско покушение за въстание бяха принудени, както вече казахме, да търсят прибежище в Стара планина. Средна гора, Доспат, Рила планина бяха попълнени от българи, които, като не можеха да понесат угнетенията и насилията на турските бееве, субаши, бюлюкбашии и заптиета, оттегляха се в големия Балкан, за да търсят случай за отмъщение — кой за убития си от турци баща, кой за брата, кой за сестра, кой за жена, кой за грабнатата негова любовница, кой за запалената негова къща, кой за ограбеното негово имане и др.

В 1838 жителите в Пиротско окръжие, като не можеха да търпят вече непрестанните ангарии на турските бееве и тежките данъци, вдигнаха се на въстание. Едно тайно съзаклятие сполучи да повдигне жителите почти от триста села да нападне Пиротската твърдина. Тоя укрепен град се видя изненадейно заобиколен близо от 20 000 въстаници, които се възгласиха не против султана, а против злоупотребите на неговите на власт хора. „Не щем се тегли от града, казаха те, докато не се сложи един по право закон за събирането на данъците и се вдигнат ангариите."

В това съзаклятие е бил и някой сръбски капитан, който бе обещал да снабди въстаниците с оръжия и барут от страна уж на княз Милош. При обсадата на Щаркой той пристигна със свои хора от сръбската граница и взе участие във въстанието. По онова време, понеже Милош се стараеше да се оздрави добре на сръбския престол, та затова и гледаше да спечели приятелството на сюзерена си, то той, щом се извести за сръбския капитан, без да губи време, проводи министъра си на външните дела Аврам Петронович, който го улови и изпрати под стража до Белград, като от друга страна говореше с добро на въстаналите българи, как те не трябва да се бият и проливат напразно кръв: сръбският княз Милош ги обича от сърце, той ще посредничи при султана, за да им се даде правдините, за които се повдигнали. И тъй с прелъстителни обещания сръбският държавник накара въстаниците да вдигнат обсадата и се оттеглят от града.

Читателят трябва да познава в какво умствено положение се намираше тогаз българския народ: най-голямо невежество е владяло духа на нашите; техния военен дух не беше никак озарен от зарите на просвещението. Ето защо можеше твърде лесно да ги излъже един княз, комуто Православието даваше не малко влияние над набожните българи, които гледаха на него като на техен помазан избавител.

И тъй Милош, възползуван от случая, спечели действително доверието на Портата. Той наказа с люта смърт капитана. После проводи министъра си в

Цариград с няколко от по-преданите българи, за да разясни работата на Високата Порта. След като поседяха нашите в столицата, върнаха се с обещание на Цариградското правителство, че желанията им се взеха в преглед и всичко ще се сложи в ред, според както те искат, само да си седят мирно и си гледат работата. При това даде им се от Портата една м а з м а т а, в която беше написано: българите да си изберат от помежду си старейшини, които ще имат един турски кятипин (писар) и един капзумалин (бирник) и ще събират данъка от християните, без да им се намесват турските субаши, та като го съберат, ще го предават на местното правителство. Още и всяка българска община да си има по един печат, който да се удря връх всеки рапорт или мазмата, касающа се за българска някоя работа, както за събраното количество от данъците и др., и тъй да се изпраща от местния медзлиш до Цариград.

Тия бяха всичките отстъпки, що Портата направи на своите угнетени поданици вследствие на Пиротското движение. Можеше българите да добият нещо повече, ако не беше намесването на княз Милош; защото повдигането на двадесет хиляди души не беше играчка; няма съмнение, че ония, що се решават на въстание, трябва да са взели на очи смъртта.

Тия поне маловажни отстъпки от страна на цариградското правителство, можеха ли да минат в работа? Имаха ли чест българите в Пиротско да им се понарадват? Не дал Бог. Турските бееве и местни управители употребиха хиляди средства да имат всякога ръка в общите работи на българските общини. Старейшини се отбираха не от ония лица, които народът одобряваше, а ония, които беевете искаха. Зле се наказваха ония, които би смеяли да се противят на волята им. И тъй българите си оставаха пак под свирепите угнетения на турските властители.

Движението от Пирот намираше най-присърдечни съучастници у ония, що с пушкатà на рамо се разхождаха свободно по планините и дишаха отмъщение, ако то не угасваше тъй скоро. Докато достигне до ушите на българските хайдути, и пратените в Цариград българи се върнаха, за да укротят разпалените духове. Хайдути в Македонско, като не щяха да знаят за онова, що се кротяше в Пирот, отиваха по стотина, за да залавят клисурите по Доспата, дето турчин не можеше да се яви, без да изгуби главата си. А именно по долината на Струма трябваше хиляди мюсюлмани да станат жертва на българското оръжие. При известието на султан Махмудовата смърт (1839) хайдушките върлувания в Средна гора взеха един много по-отмъстителен кръвнишки характер. Дори и жителите по градове и села в Тракия почнаха да се попостягват и попригответ за едно размирно време, което едно общонародно пророчество предсказваше за 40-та година. Събарянето на големия мост връх Марица, което причини смъртта на 72 души в Едрине, в деня на Св. Четиридесет, биде като един знак от Бога, за да почне боя, чрез когото християните въобще чакаха тяхното освобождение от под властта на нечестивите. Веднага страх се разнесе между мюсюлманите, които по всеки град взеха да си точат ятаганите. Навсъде българи и турци мръщеха едни на други и чакаха минутата, в която се мислеше да започне ужасно кръвопролитие.

При известието за въстание в Крит и Тесалия българите в Румъния почувствуваха отзива на бойната тръба. Едно отделение въстаници под предводителството на х. Костадин от Самоков и Бояджи Димитър и Джялоглу Тодор от Калофер се появиха в окръжието на Карклисе; но като не смееха да удържат на поле, оттеглиха се в планината и заловиха всичките клисури и планински пътеки, тъй щото прекъснаха всяко сношение между Цариград и крепостните места в България; всичката страна на север от Едрине беше под стража на хайдутите, които имаха под тяхно владение всичките планински места. Всичко това ставаше с един чудесен уред и с едно такова споразумение между волните в планината, щото нито пътник, нито скороходец можеше да премине Балкан без волята на българските хайдути, които, ако беше някой християнин пътник или скороходец, даваха го на няколко от техните хора, за да го прекарат през дето иска да мине. Работите се вършеха, тъй като да владееше едно друго правителство в Балкана.

Тая година много кръвняви сбивания се минаха между българи и турци, които отиваха на потеря да гонят хайдути в планината. От друга страна, в градове и села безбройни убийства следваха. При това нашите, като се лишаваха едно от способни и опитни управители с един общ бунт, и друго, като не бяха снабдени с достатъчно военни припаси, не смееха да се впускат в градове и села, за да не компрометират целия народ и изложат децата си и жените си съвсем под свирепото мъстене на отчаяните турци, които намираха всяко средство за бой в правителството си.

Тия движения накараха най-много новия султан Абдул Меджида, или подобре големия му везир, да издаде нещастния Гюлхански Хаттишериф, с намерение да уталожи размътените духове. Освен що се прочете пред народа у всеки град, но и напечатан на български се раздаде навред, за да го четат българите. Великодушнитѐ обещания, що даваше султана чрез Хаттишерифа си на християнските общини, залъгваха простодушните българи и ги накараха да скъсат всяко тайно сношение с хайдутите в Балкана, които, като не намериха вече лесно средство за преживяване, забраха да умаляват числото си.

Предлаганото е гл. VII от пространната статия „Черти от военен дух у съвременните българи", публикувана анонимно с продължение във в. „Дунавска зора" (бр. 23-33, 3-14, 24-28, 31, 36 от 1868–1869 г.). По-късно се разбира, че принадлежи на Пандели Кисимов и е първият му опит още във възрожденско време да характеризира Велчовата завера.

П. Р. Славейков (1827–1895)

ЩО ЗНАМ ЗА ЗАВЕРАТА...

* * *

Мамарчев и други волентири от 28-ма в Силистра, някои в Букурещ. 12 души волентири идвали като търговци в Търново, отишли на Плаковский манастир и там бил уловен Мамарчев. След като бил изгорил тефтера със записаните и други книги (Гаджал войвода, род на Мамарчеви). Хаджи Йордан бил в работата, но за да ги издаде, той проводил брата си Милана при владиката Илариона. Иларион обадил на Дервиш бея и пратил да ги бастисат. Тамо хванали Велча, Митя Софиенлията, Коля Гайтанджията, от Елена хаджи Йордана Брадата и тях мъчили, набивали им клинци под ногтете, стягали им слепите очи, та им изскачали същите очи на два пръста, вадили им червата да изкажат и други съзаклятници, но те не изказали.

Тях обесили на тумбата до турските гробища и през нощта, като ги оставили на дараджи, уж ги пазели, но кучетата от турските гробища им изяли краката до коленете. Ходихме да ги гледаме. Заровиха ги на хорото. По заповед на Дервиш бея уловили в Ловеч Янакя Търновлията и го обесили на моста в Ловеч.

Аз като дете бях на погребението им. Колювица Гайтанджийката как плачеше и викаше:

„Коле, Коле, ти какво ми казваше, а то какво излезе... Ти ми казваше, че големец ще станеш, паша ще бъдеш, а сега те на дараджа закачиха. Велчо везир щеше да става, а сега и той с тебе на дараджа. Де ти другите достове, Марин и Рачо, те къде са, изядоха ти живота, де ги сега тях? Аз ще ги, Коле, добадя, да видя и тях да висят, да знаят и те да помнят, те га са царство превземали."

Жените я оттеглиха, обадила ли е тя, не е ли, аз нищо не зная, но знам, че кръстника ми, Марин бояджията, и други още, ги запираха и ги държаха запрени, и баща ми бега с майка ми в Трявна, уведомен от хаджи Вълчеолу, три дни преди това.

Бележки, останали в ръкопис в архива на П. Р. Славейков. Вж. Литературен архив, т. 1, 1959, с. 31.

* * *

За чест на българите, по него време идва от едриненските села родом някой си българин, светогорски калугер на име Зотик. Той се заседял в запустелия комахай по онова време монастир Светаго Преображения, в мало време събира братя, които го припознават за игумен и с безпорочното си житие става знаком на целия град. Като ревностний патриот той много са стара да разпространи българското учение в Търново, с помощта на гражданина Велчо той

придума едного жителя в Търново, който като от селата дошъл, знаеше да прочита чисто български, да поеме учителско звание.

... В това време съгради се църквата „Св. Николай", с побуждението на Отца Зотика, с предстоянието на гражданина Велча и на други още някои лица изпроси се въвеждането в новосъградената църква „Св. Николай" славянский язик от левия лик. ЕТО ЗАРОДИШ НА БЪЛГАРЩИНАТА В ТЪРНОВО. На това възраждение Първовиновниците бяха речените достопаметни лица — монах Зотик, гражданин Велчо и учител Стойко. Но отредено било да се възпре този ход на времето. Велчо, наветован в политически погрешки, изгуби живот; година се не сключи, в 1837 появи се чумата, та пожъна и Зотика и Стойка, всичко започна да се съсипва в основанието си.

Фрагмент от статията на П. Р. Славейков „Подновението и успехът на българщината в Търново", печатана в „Цариградски вестник" (бр. 311 от 12 януари 1857). По понятни причини свидетелствата имат такъв конспективен характер. Но те са първите по време в печатан текст, отчитащи ролята на Велчо Джамджията.

* * *

Имаше един болтаджия, Петър го казваха, но аз си го наричах брат охлюв. Той беше от калфите на Велча Джамджията, когото бяха обесили по търновската завера. Велчо беше ближен приятел на баща ми, а кръстник ми, тоже казанджия, беше зет Велчов. В чумавата година (1837) ний бяхме бегали от чумата вън, по селата около Търново. Кръстник ми с помощта на баща ми бяха прибрали Велчовата челяд и се грижеха за нея; с нея беше и този Петър, моя брат охлюв.

А така го наричах аз, защото носеше на глава черна пушия, завита като феса, което беше рядкост в Търново и носеха ги само тежките търговци. Повод за това название не беше само навитата му като охлюв гъжва, но още и обичаят, който имаше той да титулува освен човеците още и животните с почетното име брат. Той беше селянин от тревненските колиби и дали не от Велчовци, отдето беше и поменатият Велчо, но имаше претенция на гражданска цивилизация, искаше да е вежлив и без почтителен етикет не се обръщаше към никого. Тогава още думата „господин" не беше позната и не беше получила още право на гражданство в българския език. По-политичните от търновските граждани, които бяха в сношение с гърците и гъркоманите, бяха въвели думата „кир", с която се и титулуваха един други; но брат Петър беше чирак и калфа на Велча, който наедно с Отец Зотика от Преображенския манастир бяха първите двигатели на българщината в Търново. Като Велчов чирак брат Петър не беше привикнал на „кира", караше си по български — брат, но като политичен уж нещо си мъж и крайно вежлив той братимеше всякого, и когото трябва, и когото не трябва,

дори на кучетата и на воловете думаше понякога брат куче, брат вол.

Сиромахът беше побъркан на тази точка, както казваха, от многото мъки, що го мъчили турците, когато обесили Велча, като негов калфа да изкаже някакви си книги, които обвинявали уж Велча. И за това негово неуместно братимене с животните аз, дето още по това време бях го нарекъл и така си го наричах, но 7-8 години аз не бях стъпвал при него. Виждах го сегиз-тогиз седнал там на един дюгенец, но при него се не отбивах.

Сега в утеснението, в което се намирах, отидох и при него да му се моля или да ми намери някое място, или да ме прибере при себе си колкото за хляба. Но той горкий по това време беше толкоз отпаднал духом, щото като му поменах, че съм на зъб с владиката и той не ме остави да бъда даскал по селата, хвана да се озърта гледат ли го, че приказва с мене, и плахо-плахо ми поразправи уж приятелски, че не се намирам на добър път, като съм се противил на владиката. Той, владиката, може да ми направи голямо зло, може да ме астардиса (да направи да ме обесят), ами час по-скоро да ида при владиката, още днес, и да му се помоля да ме прости и да види дето и да е да ме настани нейде по селата за даскал.

Откъс от спомена „Положението ми", печатан в Пер. сп. (1885, кн. 16).

Д-Р Васил Ст. Берон (1824–1909)

ЗА ВЪСТАНИЕТО В 1835-ТА ГОДИНА, ИЛИ — ЗА ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

След безуспешното гръцко въстание в 1821 година и след Руско-турската война в 1828-29 год. почена да се развива у българите духът за народното освобождение все повече и повече; според това и ставаше по-лесно да се възбуди, приготви и устрои едно по обстоятелствата малко или голямо народно въстание, за това впрочем се изискваха хора с неустрашим и твърд характер, които да поченат, приготвят и устроят едно такова въстание между доволно изпадналите духом по него време българи. Такива хора се и наскоро явиха и явяваха *до самото ни* освобождение. След сключването на мира в Едрине в 1829 година русите заняха по условията на тоя мир Влашко, Молдова, както и Силистра, до изплащането на военните разноски от страна на Турция; според това те и ги държаха в окупация до 1836 година. Във времето на Руско-турската война в 1828-1829 година Георги Мамарецът беше в руска военна служба, а след мира в Едрине той бе назначен кмет в Силистра от страна на руската временна администрация. Той обаче и тогава не стоеше празен, и като веч русите взеха да се готвят, за да изпразнят Силистра, тоя веч капитан Георги Мамарецът избяга оттам, за да се сговаря с подобни нему личности; за да се пак изново устрои и подигне едно въстание в България. За тая цел според предварителното му, вижда се, споразумение с игумена на Плаковския монастир Сергия (който монастир се намерва между Търново и Елена), той успя да се промъкне и да доде в тоя монастир, дето се очакваха и додоха в него и другите лица, споразумени с игумена Сергия. Според всичко, що можахме ние да узнаем за това въстание, или за тая Завера, и като обсъдихме внимателно разказите за нея, що се намират и обнаровани печатно и се разказват от някои търновци, съвременници с това въстание, ние додохме до следующето заключение: че капитан Георги Мамарецът, след като е избягал от Силистра, дошъл е тук в Търново, ходил е в Плаковския монастир, в Елена, в Габрово и пр.; но, разумява се, уж като търговец или по частната си работа; вижда се впрочем, че той тряба да е ходил и по други места. Като се той запознал с игумена на Плаковския монастир хаджи Сергия, намерил в него такова съчувствие, щото го е имал за най-големия си сподвижник. Също и Велчо Болталията от Търново е имал тоже за велик негов сподвижник игумена хаджи Сергия; той е родом от Руховски колиби, Еленска околия, и се е бил учил в Елена. В съображение на тия тесни сношения на капитан Георгия и Велча с хаджи Сергия, бил е Плаковския монастир свърталището и средоточието на Заверата от 1835 година. Тоя капитан Георги Мамарецът (а не Мамарчов, както го някои назовават), се е познакомил, вижда се, тук в Търново с търговеца Велча Болтала (Болта се казваше за една магазия от манифактурни изделия); и вижда се, че е

намирал съчувствие у него в своите тайни задушевни замисли „да устрои и да подигне едно въстание". А на основание на уверението на съвременници търновци се доказва, че един руски офицерин, но родом българин, е живял у Велча в къщата му; и че там, под ръководството на тоя офицерин, се крояло и се приготовлявало въстанието, ние мислим, даже ние сме убедени: ако това уверение е точно, и — тряба да е вярно и точно, че тоя руски офицерин, а родом българин, не е други, освен капитан Георги Мамарецът от Котел, който, като служил у русите доволно време, произвели го в чин капитан, и според това, разумява се, е бил и рускоподаний. Вижда се още, че като се е кроило това въстание, или тая завера във Велчовата къща тук в Търново, и като тоя Велчо е бил вече взел нужните мерки и е действувал, за да се приготви добре и успешно въстанието — по тая причина и това въстание, или тая завера, носи името на тоя Велча, и се назовава следователно „Велчовата завера"; и вижда се, че тогава се е решило и се е определило, за да бъде Плаковският монастир центърът на въстанието, и оттам да потеглят въстаниците, за да отидат в Балкана, за да действуват. Тогава и старият х. Юрдан х. Кръстев син Брадата от Елена, старият игумен Теодосий от Килифаревския монастир, Колю гайтанджията Търновец; Иванаки Йонков Търновец, Желязко бакърджията Търновец, х. Сергий, игуменът на Плаковския монастир, и Димитър Софиялията (който е бил дюлгерин), са се присъединили към Велча и към проектираното въстание. Всичко взето в съображение, става явно при това, че ако и капитан Георги Мамарецът заедно с Велча Болтала, или Джамджията, кроили тук в Търново плана на Заверата, но главният център, дето всички са се събирали и са се съветували как по-успешно да се устрои и нареди „заверата", е бил Плаковският манастир; а за да могат по-успешно да действуват и без да ги усети турското правителство, без следователно да бъдат изложени на някоя опасност, те измислили следующето средство: да наемат хора явно под предлог, за да ги заведат във Варна да правят калето; и в тоя им план ги улеснявал майстор дюлгеринът Димитър Софиялията.

Злочести са и за оплакване отистина тия горещи патриоти!... Те не са можели да предчувствуват, даже и на умът им не идело, че кръщелникът на х. Юрдана х. Кръстев Брадата, х. Юрдан Кисев от Елена, ще ги издаде!!!... Тук тряба впрочем да забележим, че еленчанинът, старият х. Юрдан Брадата, бил довел в Плаковския монастир и кръщелника си, младия х. Юрдана Кисев, тоже от Елена, с цел да земни и той участие в заговора и въстанието; х. Юрдан Кисев действително и приел предложението на кръстника си х. Юрдана х. Кръстев Брадата и влязъл в заговора. Но ненадейно и изведнаж след дадената си веч тържествена клетва той напуща Плаковския монастир, под предлог уж, че ще отиде в Елена, за да си настани и приготви оръжие и че пак скоро ще се завърне. Но вместо да отиде в Елена, той е дошъл право тук в Търново и е отишъл право при тогавашния тукашен гръцки митрополит Илариона и всичко му изявил. Тогава Иларион го подлъгва, зема го в себе си и го завежда при турския тукашен управител, комуто х. Юрдан Кисев всичко явил и издал кръстника си х. Юрдана Брадата, Велча, игумена х. Сергия, Иванаки Йонков, Коля

Гайтанджията, Димитра Софиялията и другите съучастници на въстанието.

Тоя заговор, или приготвянето за въстанието, е бил правен, според както ние се уверихме от по-стари хора и съвременници на тая завера, в началото на 1835 година през месеците февруария и марта, защото през великата неделя веч е било почти приготвено това въстание, според както е разказвал един от дейците, и вижда се според всичко, че предателят х. Юрдан Кисев от Елена може на същия великий четвъртък да е дошъл от Плаковския монастир и да е издал въстанието, като известил за всичко на митрополита Илариона и на турския тогавашен търновски аянин, който и незабавно се разпоредил да се земат тайно строги мерки, да се бастиса Плаковския монастир, както и къщята на търновците, издадени от х. Юрдана Кисев, за да изловят злочестите въстаници и да ги избесят. Според уверението же на г. С. С. Бобчева, старият х. Юрдан Брадата не е бил водил х. Юрдана Кисев в Плаковския монастир и че според личната омраза, що са имали те помежду си, не са били имали никакви преговори относително за проектираното въстание; и че следователно като х. Юрдан Кисев не ходил в Плаковския монастир, и не е имал преговори за въстанието — разумява се, че и *не се е клел,* и не е влизал в никакво съобщение с гореупоменатите учредители на въстанието. Г-н. С. С. Бобчев иска според това да увери, че х. Юрдан Кисев не се е бил върнал от Плаковския монастир, за да доде тук в Търново и да обади на гръцкия владика Илариона за проектираното въстание, но че други един еленчанин, х. Христо Михайловски, е бил узнал от х. Юрдана Брадата за това въстание, и че той след това е бил приказвал с х. Тодора по това въстание, и че тъй от уста в уста се било разчуло в Елена; и неизвестно кой е бил изявил за това на х. Юрдана Кисев, който веднага и дошъл тук в Търново и обадил на владиката Илариона. Тъй уверява г. С. С. Бобчев в писмото си. Като се взели нужните мерки как по-лесно да се изловят въстаниците, решило се „да се бастиса Плаковския монастир, вероятно и къщята на въстаниците, що живяли в Търново, на самия ден на Великден.“ Решено и сторено.

На връх Великден една многобройна военна полицейска тълпа ненадейно заобикаля Плаковския монастир. В него ден се намирали в монастиря само игуменът х. Сергий и капитан Георги Мамарецът, както и няколко малко калугери. Като видели, че турците заобиколили монастиря, те се изпоплашили, но в скоро време тоя им страх се преобърнал в плач и ридание, трепет и ужас, като са били най-немилостиво и безчеловечно изложени на страшни мъки и теглила... Като нахълтали турците в Плаковския монастир, изловили и вързали игумена х. Сергия; капитан Георгия и другите калугери ги тъй вързали, според както се разказва: на шиите и вратовете им, на ръцете и краката им имало железни мъчителни вързатки; и като пристигнали тук в Търново, затворили ги в най-дълбоките и най-отвратителните затворници; съвременно се изпратило и едно полицейско отделение в Елена (тоя градец се намира близо при Плаковския монастир) и бастисали къщата на х. Юрдана х. Кръстев Брадата, уловили го, вързали го тоже със синджири и го докарали тук в Търново и го затворили. От други же се уверява, че х. Юрдан Брадата не е бил хванат в

Елена веднага след потушаването на въстанието, но че той се е криел до 15 дни в капинските лозя, и най-сетне, той е бил издирен и хванат в Харваловци при Средните колиби. Същото е станало и с въстаниците, що живели тук в Търново — бастисали им къщята, изловили ги, вързали ги и ги затворили; те са следующите: Велчо Джамджията, или Болталията, Иванаки Йонков, Димитър Софиялията, Колю Гайтанджията, даскал Андон и някои други; а за Желязка Бакърджията се разказва, че той е успял да избягне от Търново.

По него време Търново зависяло административно от Видин (както и до учреждението на Русчушкия вилает все пак от Видин зависяше); и във Видин е бил тогава валия (генералний управител) прочутият български мъчител Хюсеин паша. Като се известил за това въстание, той заповядал на аянина в Търново: „да мъчат тия въстаници доколкото е възможно, и най-сетне да ги обесят". Но вижда се, той е искал да узнае сам по-отблизо настроението на духовете в местностите, недалеч от Търново; затова и е дошъл в Ловеч и заповядал да му заведат там най-разпаления и най-деятелния между въстаниците, Иванакя Йонков, за да го там обеси, както и действително тъй и е станало; и тогава Иванакя го завели в Ловеч. Освен полицейската стража на заптиета и низами, били заедно с тях и двама българи: известният веч предател х. Юрдан Кисев от Елена и тогавашния търновски кабзамалин х. Никола Костов. Разказва се, че като завели злочестия Иванакя Йонков в Ловеч, Хюсеин паша заповядал „да обесят Иванакя, а х. Юрдана Кисев и х. Никола Костов да възнаградят щедро". Заповядано и извършено. В съображение на това на х. Юрдана Кисев и на х. Никола, освен че им дали парични възнаграждения (особено на х. Юрдана), но и ги облекли с дълги и широки червени биниши (мантии). Като се завърнали следователно от Ловеч тия две знаменити личности, някои от търновците, подобни тям, отишли да ги посрещнат и да им се поклонят. Тук тряба за допълнение да прибавим, че преди да се изпрати Иванаки Йонков в Ловеч, за да го обесят, и дор той бил още в затвор в Търново, бил е изложен на най-тежки мъки. Тъй например един очевидец ни разказа, че едно турско заптие му държало главата, други му държали краката, трети седнал на гърба му и го люлеяли; зверски отистина мъчения... От всичко това се вижда, че търновецът Иванаки Йонков тряба действително да е бил най-опасния за турците български патриот, бил е според това, вижда се, и най-деятелният и най-самоотвержения въстаник.

За по-точно впрочем историческо описание на това толкова важно събитие, на „Велчовата Завера", ние ще разкажем, според уверенията на очевидци съвременници, че местата в Търново, на които са били обесени гореупомянутите злочести въстаници (освен Иванакя Йонков, обесен в Ловеч); 1-о) на Баждарлъка на мястото, Демир дерек зовимо, обесили Велча Джамджията, 2-о) на Дервентската порта обесили Димитра Софиялията; 3-о) на края на града Търново, към Марино поле, на мястото „Дараджа" зовимо, обесили х. Юрдана х. Кръстев Брадата от Елена и Коля Гайтанджията от Търново; 4-о) капитан Георгия же Мамарецът от Котел, когото турците уловили заедно с игумена х. Сергия в Плаковския монастир, понеже той е бил руски поданик, а

при това го и уловили облечен в руска офицерска униформа, не смеили турците да го обесят, но го изпратили в Цариград; и вижда се, че висшето правителство в Цариград го е придало на руското посолство, по негово искане, разумява се, и отсетне чрез посредничеството на княза Стефана Богориди, тоже котленец, изпратили го в остров Самос, подарен нему от султан Махмуда, дето капитан Георги в 1846-та година се е поминал; 5-о) също и игумена на Плаковския монастир х. Сергия турците не дерзнали да обесят, но след като го държали доволно време в затвор и го безчеловечно мъчили, най-сетне го пуснали; и той е живял отпосле няколко години. 6-о) Даскал Андона тоже пуснали след време. По тоя начин се и потъпкало това злощастно въстание. За допълнение на гореизложенное ние привождаме и онова, що се разказваше тук в Търново: „че х. Юрдан Кисев е бил повикан в Цариград от султан Махмуда II, за да го види уж, и че преди да се представи султану, облекли го в един хубав червен биниш, и му дали и хубав червен фес; и че султанът бил му подарил и 1000 махмудии златни." Доколко това е истина, ние не можем да потвърдим; но поне тъй се разказваше.

Текстът е част от книгата на д-р Васил Ст. Берон „Археологически и исторически изследвания" (В. Търново, 1886, с. 215-218).

Юрдан Ненов (1825–1903)

ИЗ „АВТОБИОГРАФИЯ“

II

Повръщам се тук да поразкажа за неща, които съм слушал, видял и запомнил още от крехкия си детински живот.

Дядо ми Юрдан поп Ненчов, човек грамотен на своето време, не пожелал попството, като слушал от баща си да казва, че попството било тежка длъжност с отговорности и пред Бога, и пред хората: а имало и попове само на име попове. Дядо ми Юрдан се предал на занаята златарство и тюфекчийство. Кому отгде да се счупеше и развалеше пушка, пищов, тичаше при дяда Юрдана в колибите да му ги направи. Пък идеше му отръки всичко да работи: дърводелство ли речеш, бъчварство ли, всичко. Правеше най-изкусни неща (соби) от печени кирпичи, та го викаха и по болярските къщи в Елена да им прави пещи. Той на млади години бил пътувал по много места — в Одрин, Цариград, и знаеше да прочита и турски и да записва отчасти. Той за пръв път е почнал да пише числата с арабски цифри, като поучаваше мнозина да смятат по 4-тях прости аритметически действия. Имаше една печатана книга — таблици — да показват произведението от каквито да било прости и сложни производители. Той беше страстно влюбен в политиката. Видеше ли някого отнегде дошел, първо запитване беше от него: „Какво ново има? Ще дойде ли скоро московецът? Кога ще ни избави Господ от тези проклети агаряни?“ Баща му поп Ненчо според откровението на Иван Богослова бил казвал, че щяло скоро да бъде избавлението ни. При такива условия съм расъл аз там на колибите.

Дядо ми много мразеше турците. Плачеше като дете, кога разказваше как през гръцките въстания (за вярата) го наклеветили, че поправял оръжията на българите, та окован го откарали в Одрин, гдето краката му забили в клади (тумрук); на врата му турили желязна гривна с дълга тежка желязна верига и го държали 90 дни. Всичко нужно изфърлял на мястото си и с ръка го оттиквал настрана да му не мирише.

Когато през 1877 г. ме откарваха с 18 души на заточение през Цариград, една нощ пренощувахме в одринския зандан, за който беше ми разказвал много пъти дядо ми Юрдан. Тука си спомних, че след 60 години било писано и внук му да пренощува в същия зандан за една и съща идея — политическа свобода.

През 1828-1829 г., когато Дибич Забалкански превзел Сливен и Одрин, имало много българи самоволници в руската войска под име волентири. Дядо ми и баща ми с Гено Папратлювеца са били волентири и много турци са изгубили. Помня, че баба ми Неделя ме караше да си гуждам ухото до земята

и да слушам топовните гърмежи; помня, че една вечер пренощува един казак у дяда ми и казваше на ботушите си „сапоги".

Дядо Юрдан до глъбока старост през празните си часове от работа преписваше разни слова и проповеди, които събираше от стари попове, че останалите от баща му били се изпогубили, и като се набереха в празник около му млади, стари, той им прочиташе от написаното си. Томове, томове беше изпреписал, но за жал, след смъртта му ги откраднаха и не ми паднаха на ръка. Запитваха го на шега защо се мъчи на старост да пише. Казваше, че тъй се е размножила книжнината между народа — с преписване един от други. Истина, оригинален човек беше дядо Юрдан!

Мене още от малък ме учеше да бия с пушка гургулици и гълъби и за тази работа с майка ми водеха непрестанна кавга. Той равнодушно ѝ казваше какъв юнак ще стане Данчо: „Ти, булка, не се бъркай на мъжки работи!" Дядо Юрдан ми разказваше за много любопитни станали работи, от които ще разкажа за някой си поп Шейтан.

Този поп Шейтан, за да избави Елена и колибите от десетък на житните произведения, както били давали полските села, посеял малко жито в градината си през м. август, поливал го, поил го и това жито през м. септември дало клас; тогава той наженал от него един зелен сноп, гудил го в дисагите си, възкачил се на коня и отишел в Цариград. Там той занесъл зеления сноп и разказал на везира, че еленското място било балканисто и през септември едвам изкласявало житото, а догдето да узрее, то го попаряла сланата. Този поп носел шопски бели беневреци (гащи). Везирът от любопитство го представил и пред султана, който веднага издал ферман за Еленско да не дава никакъв десетък за житни произведения и този ферман бил донесен от поп Шейтан и гуден в черквата на съхранение. Но когато кърджалиите изгорили черквата, изгорял и фермanът. А ето от що му останало името поп Шейтан. Султанът, като го видял с опнати гащи, казал, че видял човек *шейтан-гиби,* т. е. като дявол. Султанът за този поп разказал уж и на султанката, която от любопитство излязла на един кьошк и заповядала да преведат оттам поп Шейтана, да го види и тя. И днес колибите на поп Шейтана се казват „Шейтаните" — най-ближна махала до Елена.

Казваше ми още дядо ми, че кога бил малък (ерген) и отивал да се бръсне, заплащал на бръснарина едно банче (медна единица) 1/3 от парата; но това било много за едно бръснене и като нямало по-дребна единица за повръщане, то бръснаринът имал приготвени лоени свещи, та срещу банчето повръщал по една свещ на мющериите си.

Разказваше, че той запомнил, че вместо калпаци от кожа хората носели на главите си някакви триъгълни шапки от черна дебела аба, която и той носел на млади години; но после ги запретили и ги изменили на калпаци с кожи — черни и бели, и аз помня колибари от планината, когато дохождаха в Елена да се черкуват на лични празници, бяха облечени в чисти бели дрехи и с бели калпаци на главите.

Един ден дойде на колибите у дома един едър шишкав човек с дълга и

широка бяла брада. Майка ми го посрещна и му целуна ръка. Скоро се набраха около него дядо ми, баща ми и други хора от махалата, заключиха се в една стая и нещо си приказваха. После хората се разотидоха, а майка ми сложи трапезата, нагости този белобрад гост и го изпроводиха да си отиде. Аз попитах майка си кой е този човек, тя ми каза, че бил наш роднина и се казвал *хаджи Юрдан Брадата.*

Паметник на х. Йордан Брадата в Елена (автор Панайот Димитров)

Не след дълго време от това помня, че държах червено яйце, то е било по Великден, и майка ми взе да се тръшка, тюхка и да нарежда като на мъртвец. Никой не можеше да я утеши. Дядо ми Юрдан я придумваше да не плаче, че той се бил посветил, защото умрял за вяра Христова. „Кой е той?“ — питах аз нетърпеливо и майка ми едвам ми изказа, че онзи човек с бялата брада турците го обесили в Търново.

Баща ми си бъбреше нисичко: „А бе, то и ние щяхме да висим на дераже́то в Търново, но благодарение, че свако хаджия (т. е. хаджи Юрдан Брадата) сполучил да потули и скрие написаните имена!...“

За мене, дете, всичко туй беше тъмно. Аз не разбирах що се е вършило, що е щяло да стане. Дядо ми Юрдан наскоро след туй изкопа един дълбок трап в градината и зарови един цял сноп пушки, пищови, ножове и моята лека пушчица, с която си биех гургулици. Колко плаках за нея! Баща ми строго ме заплаши да не казвам за този трап никому, че ще ми отреже главата. Това е било около 1832/1833 г., когато аз съм бил осемгодишно момче.

Тука ще разкажа за туй първо въстание след отхождането на русите от Одрин 1829 г., воглаве на хаджи Юрдана Брадата, както съм го слушал от знаещи хора.

Като разсипали русите крепостта Варна, турското правителство дало на Мито Софиялията, живеещ в гр. Търново, който бил *бинаемини* (архитект), да направи крепостта, гдето работил с две хиляди души дюлгери, все българи.

Хаджи Юрдан хаджи Иванов Брадата имал още двама братя: хаджи Панайот и хаджи Димитър х. Иванови, и тримата първенци в Елена. Хаджи Юрдан търгувал по Влашко и Бесарабия и бил човек учен и развит за своето време. Когато Варненската крепост била вече на свършване, през 1833 г. на разпетия петък вечерта хаджи Юрдан Брадата от Елена, Мито Софиялията и Велчо Джамджията, търновци, с няколко още души от Габрово, Килифарево и от Елена, събрали се на Плаковския манастир „Св. пророк Илия" при игумена хаджи Сергия. Направили тайно съвещание, положили вяра и клетва пред св. евангелие и честния кръст, че всички ще измрат, но никой няма да открие тайната.

Един от еленските съзаклятници е бил и Милан хаджи Иванов Кьосев, който след клетвата убедил съзаклятниците да му дозволят по-скоро да отиде в Елена, че щял да доведе още до тридесет души да се запишат и закълнат. Но този Милан* от манастира отишел право при брата си хаджи Юрдан хаджи Иванов Кьосев, тогава пръв чорбаджия и главатар в Елена, и му предал всичко точно и вярно, що се било свършило в манастира.

Хаджи Юрдан Кьосев веднага се отправил в Търново и предал работата на гърка владика Иларион Стари, който, казват, унищожил старата търновска патриаршеска библиотека и заедно с владиката предават работата на войводата (търновския паша). На връх Великден хаджи Юрдан Брадата, Мито Софиялията, Велчо Джамджията, казваха, че били 12 души, били избесени в Търново.

Планът на въстанието, както ми са разказвали, бил този: да се поведат въстанически чети от еленските, габровските, ќилифарските, дряновските колиби, да си проправят път до Варненската крепост, гдето да се съединят с двете хиляди дюлгери, да усвоят крепостта, а пък руска флота щяла да ги снабди с оръжие и запас и оттам да подкачат въстанието. Това донегде си се потвърждава, защото баща ми, като познат волентирин на хаджи Юрдан Брадата, е имал с него споразумение и затова този хаджи Юрдан е дохождал у дома, гдето се разговаряха в заключена стая.

Споменатият горе Милан през 1848 г. се обесил сам в гр. Търново, като се прикачил с пояса си в захода на хана! А за предателя х. Юрдана Кьосев ще разкажа следното.

За предателството му търновският паша го възвисил на висок чин. Когато дохождаше в черква, намяташе един син сукнен капот (биниш), на пояса му затъкнати чифт сребърни пищови, а на краката му черни мешинени терлици с жълти чехли и след него гавазин–ясакчия със затъкнати на пояс чифт пищови и дълъг нож ятаган. Всички трепереха от него и се страхуваха като от чума. Той епитропува дълго в черквата и никой не смееше да подири сметка за делата му. Помня добре плесницата, що ми удари в черква, защото, като канярех, бил съм се допрял до децата му — аз, един колибарин! Един ден

* Че този Милан предал работата, аз не знаех, но случайно по-лани научих в София от един стар търновец на име хаджи Димитър, контрольор на тютюневите фабрики.

хаджи Юрдан изпратил на дяда ми Юрдана на колибите една негова счупена пушка за поправка. Дядо ми, като направил пушката, дал я на баща ми да му я занесе в Елена и да иска за направата ѝ сто пари. Като занесъл баща ми пушката у хаджи Юрданови, тоя бил спал, затова оставил пушката и казал, че ще се върне да вземе стоте пари. След два-три часа баща ми, като си тръгнал за колибите, наминал пак за парите. Слугите му отговорили, че още спи чорбаджията. Баща ми разядосано казал: „Събудете го, да ми даде парите." Слугите го нахокали и баща ми си излязъл и догде да измине 50 разкрача от къщата му, ето че го застигва хаджи Юрдан с една дряновица и наваля баща ми да го бие, че бил си позволил да каже „събудете го!" Аз стоях у баба си Жековица, ето че баща ми иде с ранена ръка от удара, що му нанесъл х. Юрдан, и плаче като жена и се заканва за страшно отмъщение.

Всичкото колибарско население, както и в Елена, освен сродниците му, били кипнали връз казания предател х. Юрдана и чакали само случай кой да поведе борбата против него.

По онуй време имало някой си колибар на име Савата, момък хубавец, който бил баш файтонджия в султановия сарай в Цариград и който си бил дошел в отпуск на колибите.

Баща ми и няколко верни другари от колибите отишли при речения Сава, пред когото открили тираниите и изяжбините на хаджи Юрдана и на неколцина негови съучастници. Какво ги е съветвал, какво ги е научил да правят този Сава, аз не мога да кажа, само знам и помня добре, че на колибите при баща ми няколко дни наред дохождаха колибари, и то все нощем, та удряха печати на една написана колкото половин черга книга, и тези печати ги лееше дядо ми Юрдан от олово и издълбаваше на тях имена. Тази голяма книга или жалба, подпечатана от всички колибари, Сава я предаде лично на султан Махмуд в Цариград.

Не след много време застигна от Цариград бумбаширин в Елена; хаджи Юрдана „предателя" с осем души още негови участници, оковани на коне, с букагии на краката, се откараха право в Цариград. А еленското колибарско население, тумби, тумби, пълнеше улиците в Елена и викаше: „Не щем вече от Елена чорбаджии изедници! Ние ще си изберем чорбаджии колибари!"... И тъй за първи колибари чорбаджии се избраха Гено от колибите Папратлюва и Кою Пуката от Марян*. Войводата (пашата) търновски наградил тези колибари чорбаджии с капоти и предписал на забитина в Елена да ги познават за народни представители или чорбаджии.

Докато колибарите чорбаджии чорбаджуваха наред до 5-6 години, всичко мина в ръцете на колибарите.

Хаджи Тодор х. Стоянов Котленецът стана епитроп на черквата, прие от епитропството на х. Юрдан предателя черковен капитал до шестстотин гроша и десетина оки восък. Хаджи Тодор за няколко години събрал огромен черко-

* В този Марян се направи нова черква на мястото на стара срутена, гдето бяха изкопани мраморни свещници, изкусно изваяни, и други любопитни старини. Забравил съм где са, не ще бъде зле да се потърсят сега наново.

вен капитал, от лихвите на който се поддържаха народните еленски училища. Във време на учителите Момчилов и Н. Михайловски еленската община издивяваше до 50 хиляди гроша годишно по училищата си и тези пари се взимаха от лихвите на капитала.

След година почти време хаджи Юрдан Кьосев се завърна от Цариград, ала нямаше вече да носи капот и жълти чехли, нито да го придружава въоръжен гавазин. Той имаше да се бори освен с вънкашна несполука, но и семейно; децата му от две жени водеха непрекъснати крамоли, така щото най-сетне един от зетьовете му го обира съвършено. Той тръгва да го следи до гр. Русе, там се разболява и умира най-злощастно.

Ще кажа още две думи за него и за баща ми. След завръщането си от Цариград хаджи Юрдан, като узнал, че всичко туй му се скроило и направило от баща ми — да го закарат окован в Цариград, — намислил да го убие. Един пролетен ден, когато баща ми при заход слънце се бе прибрал от полската си работа, застигна нарочно изпратен човек от Елена от уйка ми Никола Жеков да му каже, че през тази нощ имало изпратена потеря от хаджи Юрдан да уловят баща ми. Баща ми с присъствие духа взе си пищова, ножа и късичката брадвичка и се загуби от къщи. Ние нададохме глъч, майка ми ни усмири да мълчим.

Баща ми се скрил в къщата на един свой верен приятел, който по туй време отсъствувал от къщата си, а били само жена му и майка му вкъщи. Подключил добре вратата и казал да се мълчи.

Ето къде полунощ къщата се обсадила от въоръжена чета турци тозлучани. У дома не дойдоха, защото намерили се черни хора да го подскажат где се е скрил. Едни се наредили пред вратата, други се покатерили по покрива и се мъчели да се спуснат в къщата през комина. Баща ми, като премислил, че е зле, ако се спуснат през комина, с все мощ отваря вратата изведнаж, съборил препречените пушки пред вратата, фърля се от невисокото сайванче и задуй из дола надолу къде кориите. Гърмели, пушкали подире му, но Бог го опазил. И оттогаз вече никакво преследване нямаше от хаджи Юрдана.

Тук му е мястото да кажа нещо и за бащата на този предател х. Юрдан, за хаджи Иван Кьосев. Тоя, когато бил чорбаджия (кьойвекилин), изгубил първата си жена, от която имал четворица синове, и бил беден.

По онуй време живял в Елена най-старият брат на хаджи Юрдана Брадата, хаджи Панайот, който бил много богат и от пари, и от имот, и бил бездетник и затуй приписал всичко на жена си. Хаджи Иван Кьосев, жаден за богатството на хаджи Панайота, подкупил турци, които убили х. Панайота на моста в боаза, когато се връщал от Търново (този мост и досега носи името Хаджипанайотовия мост), и насила се венчал с жена му, с което приграбил и всичкото му богатство.

Хаджи Юрдан Брадата явно укорявал туй злодеяние на хаджи Ивана Кьосев. Затова този последният много преследвал х. Юрдана Брадата, който, от страх да не убие и него, рядко се намирал в Елена, а си харизал двора за черква в долната махала, гдето сега е черквата „Рождество на Пр. Богородица“, гдето аз

за пръв път учителствувах в Елена (1841 г.) и въведох взаимното учение тука.

Че хаджи Панайот е същи брат на хаджи Юрдана Брадата, аз не знаех; и научих това тази година (1890 г.) от майката на д-р Брадел в София, който е внук на хаджи Юрдана Брадата.

Предателството, извършено от хаджи Юрдана Кьосев над хаджи Юрдана Брадата, не може да не е било свързано с убийството на брата му хаджи Панайота.

Споменът на Юрдан Ненов е част от неговата „Автобиография", писана през 80-те години и отпечатана в Сборник народни умотворения (1896, т. XIII). Приведеният тук откъс е взет от сб. „Автобиографии" на Атанас Иванов, Рашко Блъсков и Юрдан Ненов (С., 1979, с. 122-129).

Киро Тулешков (1846–1904)

БЪЛГАРИНЪТ ПОД ТУРСКОТО ИГО В XIX ВЕК

III.

После това знаменито въстание не ни е познато дали българският народ се е опитвал вторично да се избави от свирепствата на азиатците. Не може човек да повярва, че народът е можал после такова силно уничтожаване на знаменитото това въстание, той да е помислил за друго, защото чернодушният злобен фанариотин не преставаше да сее раздори между зверските султани, свирепите еничарски орди и тъпоумното турско духовенство. От онова време даже и до 1828 г. българският народ не е бил друго нищо, освен тяло с душа, но мъртъв и недвижим умствено. На всичкото това са били причина фанариотските цариградски патриарси. Свирепите буйства на еничерите и кърджалиите разбудиха заспалите чувства на българина, трепна, озърна се около себе си и можа да види, че той се намира в гробен живот, че той ако не се потруди за своето освобождение, него го чака едно окончателно разорение, и най-после, видя този народ, че той вече е стъпил на прага на вечната гибел. С една дума, можа той да види до какво завидно положение се намира. Разумява се, че това го не почувствува цял български народ, а само някои и други чувствителни души. Може да е имало повече такива герои, но тия остават за българския народ почти непознати. Само ние можем да кажем нещо по-положително за известния герой капитан Георги Стойков Мамарчев Буюклу. По времето на руско-турската война на 1828 г., когато Дибич Забалкански заключи мир в Едрине, капитан Георги беше капитанин и предводител на българските волентири. Този български герой се прослави със своето юначество, когато превзе силистренската крепост с 300 души отбор български юнаци. Мамарчев се е прославил със своето мъжество и юначество още в 1812 г. сѐ на руска служба и сѐ предводител на българските юнаци. Тогава Русия го награди с орден и му даде знамето св. Георги. После едриненският трактат той се върна в рожденият си град Котел и се ожени, но не за друго, а да покаже на своите съотечественици, че той ако и да е бил в руска служба, но неговото сърце е било наранено с люта рана, която му не давала спокой ни дене ни ноще, за да отмъсти на тирана и да сѐ погрижи за освобождението на своето мило отечество. Потърси той в своя рожден град хора, които да съчувствуват на неговите свободни идеи, но не можа да намери, защото първата му несполука, т. е. препятствието, което му направи Дибич Забалкански, види се да е погасил духът на котленци. Дордето той бил началник в Силистра, която Русия държа дълго време после заключението на мира, капитан Георги е можал още тогава да има споразумение с търновските неустрашими деятели: архитектът Велчо, неговият помощник Иваница, Янаки Софиалията — балсомаджият, игуменът

5. Българското въстание от 1835 г.

из Капиновският манастир „Св. Никола“ Сергей и старият хаджи Юрдан от Елена и пр. Покойният Георги Стойков Раковски е писал за това въстание, но защо е неописал и плана, който търновският архитект и неговите участници са имали за това въстание, аз не зная. Дали не му е бил познат или пък не е искал да го явява. Може да му се е виждал прост и затова, или пък е имало друга някоя причина. На 1833 г. архитектът Велчо, или по-добре да кажа, както в тогавашното време този мъж беше известен между българите и турците — устабашият, беше се условил с турското правителство да поправи разрушената варненска крепост още от войната на 1812 г. Това условие и тая крепост силно възбуди на търновския архитект патриотическите чувства и се постара да намери такива чувствителни хора, които да се съгласят на неговите свободни идеи и да се заемат да работат енергически за освобождението на своето поробено отечество. Тия чувствителни патриоти бяха гореспоменатите личности. За да си провъзгласи едно или частно или пък всеобщо въстание в България, то секи можеше да си помисли, защото азиатските свирепства бяха безгранични и най-повече, когато Русия тегли своите войски. Тежко и горко ономува, който се наричаше българин! Но сичката беда беше тая, че на българина се не позволяваше да има свое оръжие, в когото българина се намереше оръжие, той или трябаше да бъде обесен, или пък трябаше да се раздели от духа си и да остави своите кости в турските мокри и тъмни зандани. Но при всичките тия тежки условия най-после блесна в гениалната глава на Велча удобно средство да може да достави всичките потребности за спасението на злощастния български народ, т. е. да може при всичката оскъдност на оръжие да въоръжи повече от 20 000 души български юнаци. Да кажа за условията за поправката на варненската крепост.

Когато Велчо се услови, то при всичко турското правителство му предаде на негова отговорност всичкото оружие, т. е. топовете, пушките и амуницията, които се намираха в тая крепост. Всичкото това Велчо прие на своя отговорност с голяма радост, но само се боеше да не би някак и в това дело да се намесят шпионите фанариоти и да подбудат турското правителство, щото да се не поверява на Велча. Но Велчо не бил дотолкова много излъган в своите мисли за шпионствата на чернодушните фанариоти. Дордето капитан Георги още не беше дошел в Търново, ако и да беше го известил търновският революционен комитет, то Велчо и неговият помощник, според едно официално съветване от комитета, разпратиха навред из Балкана свои хора да събират юнаци, но на пратените хора, т. е. калфа-башиите, беше дадена заповед да събират само такива хора, които да могат да работят на дюлгерска работа с брадва, която да е тежка от 5-6 оки. С една дума, юначни хора. Комитетът се помещаваше в Капиновския манастир „Св. Никола“. Калфа-башиите почнаха да довеждат своите събрани балканджии, едни по 300, други по 400, а още след време и по 1000 души. Тия юнаци се отвеждаха най-напред в манастира и тамо отец Сергей им полагаше силна клетва, но под такъв вид, че всеки от тях е обязан да се покорява на своите началници, защото работата, която ще работят, е царска работа, и после всичкото това ги причестяваше със св. причастие.

И така, българските юнаци почнаха да се събират почти от всичките страни на Балкана. Когато вече наближаваше времето да се поведат работниците, които от ден на ден пълнеха Търново, то и решителният юнак капитан Георги пристигна в Търново, който се уволнил от руската служба. Щом той влезна в манастирът, насреща му излезе игуменът отец Сергей и му яви за хода на работите. „А Велчо и другите, тука ли са“ — попитал той. — „Тая вечер непременно тряба да дойдат“ — отговорил игуменът. Дордето игуменът и капитан Георги очакваха гостите, са разговаряли помежду си: „До колко юнака тряба да има събрани?“ — попитал Мамарчев. „Повече от 2000 хиляди и се очакват и други още около 500, които днес или нощес тряба да пристигнат от дряновските колиби.“ — „И всичките тия не знаят нищо от вашия план?“ — попитал Мамарчев. „Нищо — отговорил игуменът, — тия само знаят, че ще работят на крепостта и ще се повиняват на своите началници–майстори и повече нищо.“ — „А можеш ли да ми разкажеш подробно плана, който сте направили?“ — „Мога. Велчо ни разказва, че той, като се условил с правителството, то началникът на крепостта му казал, че ще му предаде всичко, щото се намира в крепостта, под негова отговорност, защото нямал доволно войска, която да раздели на части, да варди всичко. Разумява се, че и турските солдати ще вардят, но само топовете, пушките и барута, но и за това е Велчо бил обязан да отговаря. Когато началникът му предложил това, то Велчо се съгласил на радостно сърце и си скроил този план. „Когато аз доведа тука моите юнаци, които ще събера колкото се може по-много, защо ги събирам толкова много, никой нищо не ще може да ми каже, защото работата тряба да се свърши скоро. После това, аз ще нападна със своите на малкото турци, ще ги въоръжа, а от тамо, когато имам всичко доволно, то аз мога да противостоя на неприятеля и в това време да разпрата оръжие и по другите по-ближни села и градища.“ Това ние всички одобрихме и му се обещахме, че и ние ще се трудим да възбунтуваме нашите села и градища.“ — Това е добро и мене ми харесва.“

Дордето са тия разговаряли и си кроили различни планове, то един калугер им известил, че гости дошли. Станали и отишли да ги посрещнат, а тия били познатите наши приятели, Велчо, и Иваница, помощникът на Велча, Янаки Софиалията — балсомаджият, хаджи Юрдан Брадата и младият хаджи Юрдан хаджи Иванов от селото Елена и двамата. В това време се събраха всичките дейци и революционният комитет стана комплектен. Капитанът Георги се отреди за председател и се избра от комитета за главнокомандующ на храбрите въстаници. После едно дълго съветование, на другият ден още в зори гостите се разотидоха, освен капитан Георги и игуменът отец Сергей. Велчо, Иваница и Янаки отидоха в Търново, а старият хаджи Юрдан Брадата и младият хаджи Юрдан за в Елена. На другия ден, после когато се разделиха от манастира, т. е. на великата събота срещу Великден — събранието стана в четвъртък срещу петък през нощта, — после пладне младият **юда** хаджи Юрдан отива в Търново при гръцкия митрополит Илариона, който е бил родом от остров Крит, и му разказал за всичкото, щото чул и се научил от

народните дейци. Чернодушният християнски пастир Иларион тоя час отишъл при търновския паша и му съобщил всичко, щото се той научил от предателя хаджи Юрдана хаджи Иванова. Пашата тоя си час дава заповед на своите кърсердари и бюлюкбашии да отидат и да обсадят манастир „Св. Никола". Тогава, когато богоугодните братия силно звонели с голяма радост, едно, че ще посрещнат светото христово възкресение, и второ, че тия ще могат да помогнат и в политическо отношение на своя любим народ — ето че манастира го заобиколиха около 300 души свирепи азиатци и арнаути. В това време калугерите се намираха в черкова. Нападнаха на тях най-яростно, ограбиха черковата и всичко, щото се намираше в манастира, се предаде на плячка. Най-после хващат игумена, капитан Георги и още няколко калугера и ги отвеждат в Търново. Велчо, Иваница и Янаки Софиялията ги хванаха в Търново. Народът, който почти нищо не знаеше за това, се приготовляваше да посрещне христовото възкресение, но когато той се върна от черкова, то малко пред обяд той беше осъден да види народните мъченици обесени; Велчо на железния стълб (демир дерек), Иваница на края на устието (дервентът) на един орех, Янаки на **даръагачи** (тясното дърво), а игуменът отец хаджи Сергей и капитан Георги се отърваха, но храбрият и неустрашимият капитан Георги Буюклу Мамарчев го закараха в Цариград, а игуменът доскоро живя, после това приключение, в манастира. За съдбата, която после хващанието постигна Мамарчева, аз тука не ща да говоря почти нищо, защото Г. С. Раковски е писал в своя „Горски пътник" подробно за това. Плановете и действията почти на сичките досегашни въстания може да се каже твърде спокойно, че са били направени и се е действувало умно, но почти всякога са се случвали големи спънки, едно от някои български юди, а най-повече от чернодушните фанариоти нашият окаян народ е имал големи спънки. Нужно е да се опише и белоградчишкото въстание, капитан Николовите действия, въстанието на 1862 г. и за движението на 1866-7-8 г. но аз, като имам намерения да поговоря и за днешните турски свирепства, то оставам за да поговоря на друго място по-обширно за всичките последни събития.

Тази характеристика на Велчовата завера е част от по-пространната статия „Българинът под турското иго в XIX век", печатана с продължение във в. „Български глас" (бр. 19-23, 1876 г.). Макар в края на текста в бр. 23 да пише „Продължава се", материалът спира. Публикувана е анонимно, но вероятно принадлежи на Киро Тулешков, който редактира „Български глас" и има подчертани интереси към българското минало. Пък и данни от архива му свидетелстват в тази насока.

Пандели Кисимов

ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО ОТ 1835 Г.
(По разказите на съвременници)

Разказите на баща ми за Велчовата завера, като частични, не могат да обемат цялата история на тоя комплот, сиреч как, кога и от кои се е започнал, как се е развивал и докъде се е простирал; но те имат преимуществото на вярността и при това са характерни за епохата и за самото дело, разкриват някои подробности на съзаклятието.

От разказа на баща ми излиза до очевидност още и твърде слабата подготовка на работата откъм хора и най-вече откъм оръжие. Лишени съвършено от войнишки познания, с оръжие съвсем в недостатъчен размер, съзаклятниците са се храбрили повечето със самонадеяността си, с непоколебимото упование на Божията помощ, като са имали предвид сполучливия подвиг на сърбите за тяхното освобождение и скорошния пример на Гръцката завера.

Тия наши революционери предшественици, Велчо Атанасов, х. Юрдан брадатия от Елена, Иваница, Митю и др. в Търново, са се ръководили и тогива (1834-35 год.) от онзи патриотизъм, който не взема от никаква невъзможност, също тъй както и ний, техните потомци, по-сетне (1856-76) в ентусиазма си не се придържахме о никакво благоразумие и мислехме, та и вярвахме, че щом нарамим пушките, и работата е наполовина свършена; щом приготвим два-три черешови топове, с каквито едно време сърбите са се били с турците, имаме вече сполуката, осигурена срещу всички стоманени топове на турската войска! Ентусиазмът е чувство присъщо на младите хора, както и на младите народи.

Нашите въстаници, доста сериозни с приготовленията и организациите си, в последните години на робството ни имаха цел — това всякой знае днес — и ставаха с единствената надежда, че, като се произведе едно неминуемо кръвопролитие, да изникне дипломатически въпрос за нашето освобождение, и едничкото разчитване бе на едноплеменната и едноверна славянска държава, Велика Русия, а именно, че тя ще се застъпи за него, както и стана, и се сполучи.

Съзаклятниците от Велчовата завера на такава една евентуалност не са разчитвали, нито можаха да разчитват. Русия едва бе свършила една война с Турция (1828-29), сключила мир и изтеглила войските си, освен незначителния гарнизон в Силистра, оставен там по силата на този мир, беше съвсем немислимо да се повърне, било дипломатически или военно, върху Турция със застъпничество за въстаналите нейни поданици. Очевидно съзаклятниците са разчитвали на друга надежда, ако не само на себе си. А тяхната надежда по всяко предположение е била в съвършеното поражение военната сила на

Турция от русите. Турското население в страната беше съсипано и омаломощено, а българското, като изключено от военна повинност, при всички страдания, що претърпя, беше душевно ободрено и материално подобрено именно от тая война. Надежда доволно химерна и твърде далеч от действителността, както ще видим по-долу.

Подир този кратък предговор, давам ред на самите разкази на баща ми, един от съзаклятниците, от втора ръка, на Велчовата завера, сиреч такъв, който не е бил от числото на главните дейци и първоначинатели. И ето тия негови разкази:

„Някои три-четири години подир „Шумня сефери" (под това име разбираше баща ми руско-турската война от 1828-29 г., защото руските войски държаха гр. Шумен в обсада), направил бях воденицата, караджейката, на търновската река, горе над селото Чолакова махала, на нов оджак. Често ме заставяха комшиите от чаршията, Велчо Джамджията и други достове, и млади и стари, да им дам един зияфет на воденицата си, и аз един ден нагласих да им дам зияфетя. Това бе през есента преди коледните пости (1834); ама времето беше топло като лято, бяхме до 30 души, викани-невикани; ядохме, пихме; някои бяха дошли със силяха си; на нишан гърмяха, талим правиха, надскачваха се, а пък Велчо и други, пò на възраст хора, седят, та си шушнат, щото мен ми се струваше, като да има нещо помежду им, като да кроят нещо. Най-сетне привечер тръгнахме да си вървим; зеха та се наредиха по двама по двама, всички бяхме на коне, като аскер, и две гайди пред нас свирят. До мене вървеше Колю Гайтанджията. Питам го: „Вий има нещо да кроите, туй дето талим правите, гърмите на нишан, не е току-тъй; какво има?" — „Има нещо, ми каза, и ако искаш да знаеш, тука не може; аз ще дойда нощес да те повикам, да те заведа, гдето ще разбереш всичкото." — Добре, рекох му. Ама се и сепнах. Що ми трябваше да го запитвам; ама на онзи кеф тъй стана! Нали ме хвана мерака, какво е туй, гдето ще науча; взех да се досещам и не можах цяла нощ да мигна. Към присъмване Колю Гайтанджията с фенер на ръка изхлопа на пътните врата и ме извика да отидем да прегледаме стоката на хана, гдето снощи пристигнала — тъй бяхме се нагласили да ме извика — и той напред с фенеря и аз подир него, тук, там, че право в гръцкото школо при „Св. Богородица". Там събрани Велчо, даскал Антон и други, между тях и млади момчета, все познати хора. Заклеха ме, че каквото чуя ще пазя тайно и ми разказаха работата, че тъкмят „завера"! — Ами за тая работа, где ви са пушките, барута, хората? С голи ръце „завера" не се прави. Где ви са водители, главатари? Знае ли владиката? Кой ви е духовника, изповедника на тая работа? Питам ги. — И владиката Иларион знае, и други още хора знаят, отговориха ми, и казаха, че духовникът им бил поп Иван лясковчанина, ефимерията на „Св. Богородица"; и че работата е наредена, та и аз да запиша десет момчета, да дам на мой масраф. — Я гледай сърбите и гърците, думаха ми; как се отърваха? Тъй и ний ще направим! Тогава взех и аз да им думам: — Таквази работа иска външна подпорка. Сърбите и гърците улучиха, че имаха зад себе си стена, где да опират гърба си, ала ний сме обиколени от кучета, от кое

по-напред да се браниш! Слава Богу, сега няма вече старите золуми. Мислете, да не стане по-зло: да изгубим и този малък рахатлък.

„Тогава един от младите (казваше и името му) скочи от мястото си и завика отгоре ми: — Рахатлък зер; тебе като ти е добре, та всичко е добро; я гледай какви теглила има по света? Ама тъй то, такива хора като тебе догдето не умрат, нищо няма да стане!

„Аз изтръпнах на мястото си и взех да се огледвам; бая взех да мисля за себе си. По-старите, Велчо и други, хванаха с по-мек език да ме кандардисват, и че няма да захващат „заверата", догдето не я наредят добре, че от мене не се иска друго, а да дам и аз десет момчета, когато потрябат, да са готови. Сетне те ми казаха, че мнозина са приели и че вече тъкмят фишеци и силях за момчетата си.

„Тази страшна работа как ще се захване и как ще се свърши, ума ми не стигаше; а колкото за десетте момчета, не беше нещо мъчно, имах да ми работят тогива големи момчета — калфи; всекиму на ръката по една пушка и — хайде; ама исках да видя темеля на тая работа, и подир някой ден отидох у поп Ивана, като изповедник, за да чуя от неговата уста, и му казвам: тъй-тъй работата. Той или се уплаши, или скри истината и каза, че не знае нищо по тая работа. Ама той слъга, защото отсетне аз научих, че той бил вътре, в Заверата им, и синовете му и двамата, и много други от Лясковец, лясковчани са все такива сербез хора. Тогава аз го помолих да ги съветува като изповедник, да не бързат с тая „завера", защото бяха ми казали, че скоро, още тогива, през зимата по Коледа ще стане, ами да я оставят за напролет.

„Какво е станало по-сетне, не зная. Пред Коледа (дек. 1834 г.), дойде Колю Гайтанджията и ми каза: „Оная работа остана да се свърши напролет, когато дойде от Силистра капитан Георги (Мамарчов) да я нареди и да стягаш за тогива момчетата." Мина се Коледа, дойдоха велики пости, наближи Великден. В страстната неделя един ден дойде на дюкяна комшията ми, Маргарит Паскалев, и ми обади, че през нощта уловили Велча, Митя Софиялията, Ивана Вражалията, Колю Гайтанджията, даскала Антона и ги затворили на конака и че от Елена докарали х. Юрдана х. Кръстюв, отец х. Сергия, игумена на Плаковския манастир, и с него наедно капитан Георгя.* Аз изтръпнах на мястото

* Плаковският манастир „Св. Илия" се намерва в гористата местност между селата Плаково и Капиново, в която се намерва и Капиновския манастир „Св. Никола", при Еленския боаз (устие) и по това се нарича Капиновски или Еленски манастир. Съзаклятниците от Велчовата завера са държали своите тайни съвещания в Плаковския манастир, като по-отстранен от пътя на Еленското дефиле и в заглъхнала горска местност, там бил отведен и скрит Георги Мамарчев, волентирския капитанин, бъдещия главен началник на въстанието, гдето го застанаха турските заптия, арестуваха и докараха в Търново. По причина близостта на двата манастири мнозина погрешно са смесвали имената им. Същата грешка направих и аз в едно мое описание на Велчовата завера, когато бях емигрантин във Влашко и нямах как да проверя, и писах, че Капиновският манастир е бил свърталището на съзаклятниците (в. „Българска зора", Браила 1868 г., „Черти от военен дух у съвременните българи").

си. Ами сега? ако ги мъчат; ако ме изкажат! Истина, аз не бях намесен много в работата. Един път само, преди велики пости, питах Коля Гайтанджията; дюгеня му беше на „Баждарлъка" срещу моя, и гледах, често дохождаха тозонзи и си шушукаха: как върви работата, току си шушните; кажи ми. — Що ти трябва да знаеш, каза ми, ти си страхлив! Ти не си за такваз работа; ако я свършат, ще я свършат пак кара-калпаклиите. Не щеш ли, на другия ден, сутринта — велики петък беше — дойде едно заптие на дюгеня и ме вика: „Герге чорбаджи, гел сени конаа истеюрлар" (ела на конака, тебе те искат). Изпратих заптието, като му казах, че ей сега ида, и улавям пътя към къщи. Дойде ми на ума да видя за последен път децата си и да се простя с тях. Ти беше на година-две на ръцете на майка си; туй, рекох ще бъде последното виждание, и обадих, че ме викат на конака и ще ида, а какво ще става с мен, нека става; да бягам и да се крия, беше по-зле.

Аз се считах изгубен и когато влязох във вратата на конака, не мислех, че ще излязна жив, и бях много уплашен. Първи, когото видях, като си издигнах очите пред одаята на субаша (полицейския), беше хаджи Никола кабзамалина (градски бирник) и той като ме видя на този хал, извика ми отдалеч: „Герге, ела да станеш кефилин (поръчител) на това земпаре; за него си викан; нощес го уловиха по земпарелък, като правил гюрюлтия в махалата и го запряха*, а пък в одаята трябва да турим други хапузи (затворници)."

Щом чух това, подойдох на себе си. Слава Богу! рекох. Дадох кефилика за тоя чапкънин, познат в целия град, и той си отиде. Ето, гледам изкарват Велча от друга одая, прежълтял и едва върви, и го втикнаха в одаята, отдето извадиха земпарето: заповядало се уловените в „заверата" да ги държат отделно. Аз замръзнах на мястото си и Велчо мина покрай мене, без да ме съгледа. Бог да го прости! туй беше последното ми виждане с него: на другия ден го обесиха на „Баждарлъка" на демир-дерек (железния стълб), срещу моя дюкян. Бюлюк турци, кадъни и паплач (тълпа) го домъкнаха и го псуваха, и се заканяха, аз се скрих да не гледам. Хаджи Юрдан Брадатия и Колю Гайтанджията закараха на края, на горните порти, и там ги обесиха; Митю Софиялията обесиха на Дервентските порти, а пък х. Иванаки Вратчалията закараха на Ловеч и там го обесиха; искал да го види, казваха, видинският валия Хюсеин паша. С него наедно изпратиха от конака двама наши хора да го придружат, х. Никола Кабзамалина и х. Юрдан, дето предаде „заверата". Те заминаха, когато другите бяха обесени, и когато минуваха на края на града, дето бяха обесените х. Юрдан и Колю Гайтанджията, голи-голенички — циганите ги съблекли през нощта и им взели дрехите, — х. Никола ги посочи на х. Юрдана и му рече: „Върви да се увреш под краката на кръстника си, да те прости!" (х. Юрдан брадатия беше кръстник на х. Юрдан Кисьов). На меджлиса, когато съдеха завераджиите, освен аянина беше и кадията, и мюфтията, и Иларион владика-

* В турско време „земпарилъкът" се преследваше от полицейските власти не толкоз за наказание на развратa, колкото да служи за доходна статия на тия власти. Завличаха се в полицията и се арестуваха, дори и отупани с няколко сопи през задника, само които нямаха да дадат на заптието пословичния турски бешлик или два.

та, и един арменец (баща ми казваше и името му), дошъл беше от Цариград да събира хавалета* големи суми.

Този арменец, като ги съдили и ги псували, намесил се и той, и най-много псувал Митя Софиялията: „Хънзър, гиди девлет душман амеле ичун девлеттен алдъън паралар, завера япмаа калкъшин" (гиди държавен враг, за работници дюлгери парите, гдето си вземал от правителството, станал си с тях завера да правиш, ха!) Когато изпитваха даскала Антона в меджлиса, той зина да обажда где се събирали и ха да почне да нарежда какво било и кои били, а владиката Иларион го състърдиса (принуди го да млъкне) и извика: „Бу копил сюйледиини билмезъ; кендисине малик деилъ!" (Това момче не знай какво дрънка; не е в себе си).**

Ако беше да го изпитват на тънко — додаваше баща ми, това даскалче щеше да изгори още много хорица, щеше да изкаже и майчиното си мляко. Хеле набързо го осъдиха, та се свърши и потули всичко. Обесиха ги в събота вечер срещу Великден. А пък аянина вика х. Юрдана и го мъмра в меджлиса, загдето направи този теватур (смущение), да изхлопа на харема нощно време, да разбуди, та да чуят и да разберат за тази работа дори и жените. „Защо не доде, думал на х. Юрдана, само на мене да обадиш, та да не ставаше този теватур. Сега ще ги обесим, кабаатлии са; ами ако султана от Цариград заповяда: „Чифт сюрюн, орасъна туз екин! Туз битер ми хаир; ляким падишахън газепини битер. Не дерсин хаджи Юрдан чорбаджи? (Разорете там и сол посейте! Сол пониква ли? Не; но царският гняв се изпълня. А, какво ще речеш, х. Юрдан чорбаджи?), викал му аянинът намръщено. — „Аман, ефендим, думал х. Юрдан, треперял и правил селям до земята. А пък владиката Иларион го кълнеше: „Анатема, х. Юрдане! не е гелмедин кулама дейвересин. Бен бу ишин кубесини чевиридим. Анатема х. Юрдане!" (Защо не дойде на ухото ми

* В ония времена скоро допреди Кримската война (1853 год.), когато пощенските съобщения бяха примитивни и банкови операции не съществуваха, тогава разните държавни порядчици, най-вече за продоволствието на войската в Цариград, за своите от правителството суми вземаха от него буюрултии — един вид писмени заповеди — към провинциалните управители за заплащането на тия суми, за които нарочно пратеници от тия държавни кредитори отиваха в провинциалните градове и стояха там до събирането им. Тия сметки се наричаха Хавалета.

** В писанието си „Les Slaves de Turquie", в което излага събитието на Велчовата завера, много невярно и фантастически впрочем, Сиприян Роберт на едно място казва, че съзаклятниците се мъчили да обвинят и 80-годишния гръцки владика Иларион като съучастник в заговора, срещу което той протестирал и поискал тяхното обесване. За да се появи подобен слух и да достигне до сведението на чуждия историк, навярно е послужил тоя инцидент с даскал Антона при съденето му в меджлиса, без никой ред и правило, като всеки турски съд, в който се допуща да заседават всякакви некомпетентни и външни лица. Тук се явява едно противоречие: според Сиприян Роберт съзаклятниците искали да обвинят в готвеното въстание митрополита Илариона пред турския съд; а пък нашите историци, на основание пак може би на слухове, без никакви други основания и доказателства, обвиняват същия митрополит за предател на този заговор пред турските власти! Пред дилемата на двете версии, които една друга се опровергават, правото заключение остава да се издирва.

да обадиш. На тази работа аз кубето щях да завия). Това казваше Иларион пред много хора; казваха ми го, гдето са го чували хората."

Когато баща ми разказваше за това минало време, аз не правех никакви запитвания, нито да искам някакви пояснения, а само слушах, и всичко казано съм запомнил. Той ми разказваше за качествата и характера на Велча:

„Велчо беше ми добър приятел; той беше болтаджия, умен човек, знаеше всичко, думаше баща ми и като за доказателство добавяше: веднъж купих от него едно фарфориено бокалче за сладко, пъстро, хубаво; падна и се строши на парчета. Отидох да му обадя, той ми каза — донеси парчетата, да ти го направя ново; занесох му ги. На втория ден отидох, залепил ги, та не се познаваше къде е счупено; нищо не ми взе за мурафета си; умен човек беше, Бог да го прости."

За капитан Георги Мамареца казваше: „Много куражлия човек беше. Когато го питаха в меджлиса за какво е дошел тук от Силистра и какво търси в манастира, той сербез отвърна: „Викаха ме и аз дойдох; това ми е занаята; аз съм волентирски капитанин. Когато дойдох, питах ги: где ви са пушките, топовете; где ви са хората? — Нищо нямат приготвено, и аз щях да се върна пак на Силистра, ако не бяхте ме докарали тук." Него и даскал Антона изпратиха за Цариград. Когато яхна на коня от бинек таши в конака, капитан Георги си възви главата към чардаците, гдето беше и аянинът, и му каза на турски: „Аллах аманет ола! Стамболда гене гьорушурус!" Без да му мигне окото: юнак човек беше, той носеше руска шапка и дрехи, като руски капитанин. А пък даскалчето, Антон, на самарлия кон и вързан го откараха."

„Подир това, продължаваше баща ми, ние, настръхнали, чакахме да чуем какъв газеплик ще дойде от Цариград, и турците сал се готвеха и заканяха да колят и да плячкосват, и с каненето си останаха, защото от Цариград дръпнаха един калай на аянина в Търново за тая работа, гдето осъди и обеси хората без заповед от Цариград, и какво друго е заповядал фермана, не зная, ама турците ги викаха на джамията и им го четоха, та толкова омекнаха, щото ако някой българин захване приказка за тая „завера", те се преструваха, че не го чуват; смириха се писиджик (като котенца) и тогива у нас пак беше мирлик — за дълго време."

Таквиз бяха разказите на баща ми за Велчовата завера, ако и непълни. Без съмнение, много от съзаклятниците и техните дела са останали и остават на изчезване и вече невъзможно е да се установи и приложи нищо повече в историята на Велчовата завера, а че има останали в неизвестност много от тогавашните приготовления за въстанието, се доказва от следующето допълнение по разказаното до тук за тая „завера".

Един път, когато баща ми разказваше своята история за Велчовата завера у дома, един от слушателите, х. Иванчо Кара-Папазолу, от Горна Оряховица, който често посещаваше баща ми, притури и той следующето: „Аз друго не знам от тая работа, ама едно нещо знам и други никой не ще да го знай: с Велча, Бог да го прости, имаме малко хасамлък (роднинство), беше през

Великденските пости нея година, когато го обесиха, дойде на село у мене и донесе парчета жълта тенекия и ми заръча да намеря някой майстор българин от казанджиите да изреже от тях кръстове и по-големи и по-малки, според мострата, гдето даде — нещо на стотина кръстове излязоха. Защо му бяха тия кръстове, не ми каза, само ми заръча: тайно, никой да не знае, и да бъдат готови за Великден. Сетне, когато се откри работата и го обесиха, разбрах защо му трябвали кръстовете: за байраците на българите-завераджии. Майсторът тогава в една нощ надроби тия кръстове и ги стопи на кюлче. Какъв страх изтеглихме тогива."

Отец Сергий, игуменът на Плаковския манастир, тайното свърталище на съзаклятниците, бе арестуван наедно с тях, но, като духовно лице, Търновският межлиш не го осъди на смърт, а след дълго арестование биде освободен половин жив. Той тегли окаян живот още две години в околните манастири и умря, жертва на тъмнишките страдания.

Капитан Георги Мамарчев, с московската шапка и униформа, имаше защо да е куражлия. В Цариград той биде веднага освободен и предаден на руското консулство, а по-сетне той беше настанен на Самос при административната власт на тоя остров, на който управител беше Стефанаки бей — българин от Котел. Там се и помина на 1846 година.

Освободен беше и даскал Андон Никопит — българин от Македония, под гаранцията на Патриаршията, и той остана да живее в Цариград с учителската си професия в гръцките махленски училища. На 1857 г. по търговска работа като бях в Цариград, случайно се срещнах с него, беше вече на старческа възраст и по външност в доста бедно състояние. Попитах го, след краткия ни на гръцки разговор, помни ли още и знае ли българския език?

— „Как не! ми отговори, сега го знам и писмено; тук го научих."

Питането ми не беше безцелно, като бях още в Търново, горнооряховчани търсеха учител или учителка за девическото си училище, но да знае двата езика — български и гръцки. В онова време бях член в настоятелството на търновските училища — сиреч около даскалския еснаф, имах възможност да им услужа в случая, което им и обещах. Писах тогава на един приятел в Г. Оряховица, Атанас х. п. Иванов, с прозвището „Брадата", и препоръчах даскала Андона като подходящо лице за учител на девическото им училище. Отговорът беше положителен. Поменатият с радост прие поканата и веднага замина за там наедно със семейството си. И тъй, след 23 години учителят страдалец Андон Никопит се завърна в страната, която беше вече негово отечество, между стари познайници, гдето и прекара старческите си години.

От един интимен разговор, който съм имал с един наш търновец, знаящ нещо за този заговор, Стоенчо Пенюв ахтарина, человек с народен дух на времето (той умря на 1861 год.), за когото съм споменал и на друго място в спомените си, узнах следующето: Велчовата завера имаше да избухне скоро след Пасхата на 1835 год., когато щяха да се стекат накрай Търново всички работници дюлгери, до 2000 души, събирани от архитекта Митя Софиялията,

под предлог да ги води за Варна да правят крепостта, разорена от руско-турските войни. Преобърнати на въстаници и въоръжени, ще нахълтат в Търново, ще заловят присъствените места и власти, ще свалят аянина (управителя), в случай на съпротивление ще убият него и всички противящи с оръжие в ръка и ще прогласят борбата за освобождението. Управлението щял да поеме Велчо Атанасов с названието княз (кмет) Търновски. Когато Стоенчо разказваше за тая подробност, иронизираше малко на Велча, че губил време да урежда бъдеща българска администрация, когато належащо беше, щото успехът на въстанието повече да го интересува.

По-други сведения за Велчовата завера не съм можал да събера. Участниците в нея, които можеха да кажат кое що, освен избесените, бяха избягали и отдавна вече се намират между несъществующите. Че приготовлението имаше по-широки размери, може да се вярва. Покойният П. Р. Славейков, с когото по-сетне сме мечтаяли, дори и варили подобна каша, казвал ми е, че баща му, Рачо казанджията, изливал куршуми и приготвял фишеци голямо количество, което после спокрил и повечето изхвърлил нощно време в реката. Други стари хора ми са казвали, че изхвърленият по този начин барут в реката около Търново, както и около селата Елена и други, бил толкоз много, щото изтровил рибата им, за учудване на незнающите причината.

За Велчовата завера пръв, доколкото се знае, е писал чужденецът Сиприян Роберт (Les Slaves de Turquie, 1852 год.), който или защото късно, подир 20 години близо — е слушал за нея, или пък небрежно се е отнесъл към историческата истина, изложил е съвсем неверни работи както за самото събитие, тъй и за дейците му. Неговото изложение прилича донейде на приказки из „Хиляда и една нощ". По-късно е писал за Велчовата завера и покойният Раковски в своя „Горски пътник". При всичко, че Раковски критикува описанието на С. Роберта като невярно, което и цитира, но и той сам не е останал чист от грешки в своя труд. У Раковски патриотическият плам е закрил историческата вярност; по своя темперамент той е написал патриотическа статия повече, отколкото историческа. Не си е дал труда да подири на същото място онези съществени данни у живите още тогива съвременници за установението на истината, потулена сега от времето.

В краткото си изложение в своите „Археологически и исторически изследвания" (Търново 1896 г.) д-р В. Берон по-вярно е изложил историята както за самото събитие, тъй и за датата му (1835), но и той се е повлякъл от патриотическия вятър на времето и без щателно издирване натоварил е гръцкия митрополит Илариона с греха на предателството, по подражание на Раковски. Последно г-н Димитров в изданието си „Княжество България" (Пловдив 1896 год., част II) дава историята на „Велчовата завера", но в него няма нищо ново, освен туй, щото е писано от Раковски и от д-р Берона.

За съжаление, нямало в онова време от тогивашните наши грамотни хора кой да се погрижи, да събере и състави историята на това въстание, приготовлявано вътре в страната и от самия народ в лицето на неговите първенци, титуловани тогива с турското име чорбаджии. А Велчовата завера има своята

историческа важност именно в това, че нашите българи, както в Западна България, Видинско, тъй в Средна, Търновско, още в първата половина на XIX век не само са замишлявали, но са и работили за освобождението си от турското иго, и че идеята за постигането на това освобождение чрез вътрешно народно въстание не е била нова и от последното време на българските комити. Приснопамятните мъченици Велчо Атанасов от Велико Търново, х-жи Юрдан х-жи Кръстев от Елена, Митю Софиянеца, Иваница Врачанеца и другите страдалци от 1835 година са предтечи на подвига, който се подкладе и разпали във втората половина на същия век, с всичките турски зверства и ужаси — до края на освободителната война, и без която всички тия жертви и страдания щяха да отидат суетни и да оставят само печални спомени.

Спомените се препечатват от книгата на П. Кисимов „Исторически работи" (1900, ч. II, с. 71-82). С тях авторът се обръща за втори път към събитията от 1835 г., като обогатява характеристиката им с нови моменти и отстранява редица грешки спрямо публикацията си в „Дунавска зора" през 1868–1869 г.

Киро Тулешков

ВЪСТАНИЕТО НА 1834/6/ ГОДИНА

За това въстание Г. С. Раковски в своя „Горски пътник“ пише така: „...Във времето на Дибича Забалкански през 1828-9 г. беше предводител на доброволното военно отделение, което е било съставено само от българи, капитан Георги Стойков Мамарчев Буюклу, който във време на обсадата на крепостта Силистра е показал извънредно юнашество, който само със своето българско отделение беше пресякъл Дунав и вардеше да не премине ни един турчин...

... Всичко е било приготвено и наредено за славното и свещено народно поприще, само желания и уречения ден и час с нетърпение се е очаквал.“

Тука съм обязан да кажа онова, което г-н Раковски, дали не го е знаел, или неволно го е пропуснал да го каже.

Когато капитан Георги Мамарчев е бил управител в Силистра, то майстор Велчо заедно с другарите си Иваница, Иванаки, х. Йордан Стария и игумена Сергий били приготвили почти окончателно работата, като и скроили плана. Но като хора неопитни и стратези, тие се обърнали към капитан Георги да го поканят да вземе и той участие в това народно предприятие, и, като военен, да предвожда той въстанието. За да могат да го убедят да си напусне управлението от Силистра, тие му изложили и плана си. Ето какъв е бил той:

После войната на 1828-9 г. Русия с Турция, русите с бой превзели крепостите Варна и Шумен. Майстор Велчо, като прочут в онова време в България майстор дюлгерин, турското правителство му възложило да поправи тие две крепости. В сърцето на този българин не бил угаснал още военният дух, ако и да се е таил отдавна време в неговото наскърбено сърце. Той си напомнил, че сега му е времето да се направи едно въстание и да се строши турския несносен ярем. Като му поверява турското правителство тези две крепости и държи то по един малък гарнизон в тях, той ще сполучи да отнеме от тия гарнизони оръжието, което се намира в крепостите, да избие даже и самите гарнизони, когато има способни и деятелни юнаци. Такива българския народ е всякога раждал, ражда и днес.

Този си план по-напред съобщил на горепоменатите си другари, получил от тях одобрението им и тогава вече го пратили Мамарчеву за одобрение. Тука трябва да кажа, че планът, скроен по-преди още пристигането на Мамарчева в Търново, той бил турен в изпълнение. Познато е, че кога ще се прави въстание, то не могат в редовете на въстаниците да бъдат взети каквито и да е хора, нито пък неспособни за подобна работа. Майстор Велчо, като известен по своята си специалност в цяла България, и особено в Търновския окръг, той е имал и добри, тъй наречени тогава „калфа-башии“. Събрал той познатите му нему „калфа-башии“, в които в числото влиза и моя баща — известен като хаджи Пенко; заповядва им да отидат по балканските села и да съберат работници от

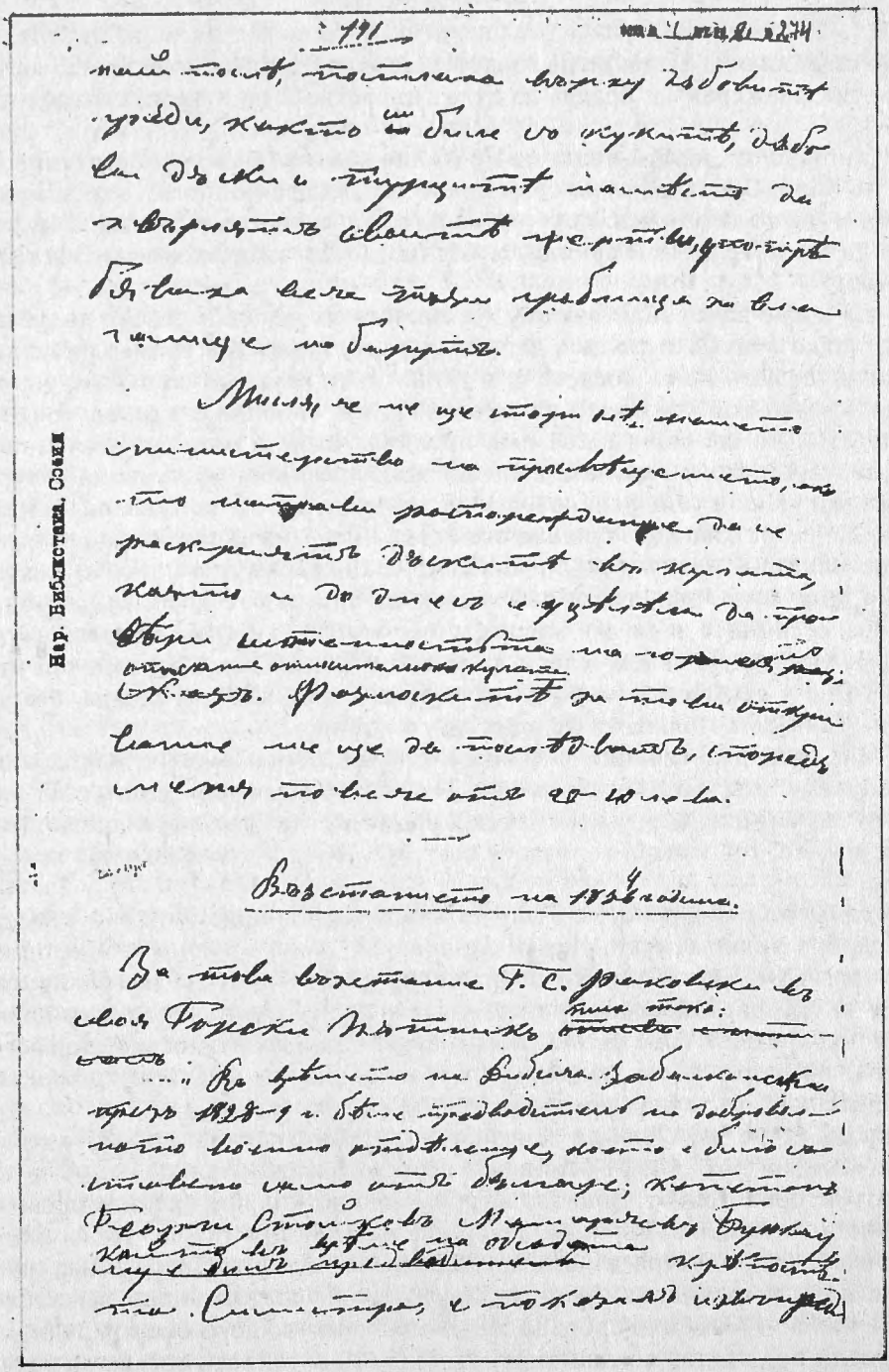

Нар. Библиотека, София

Факсимиле на началото на ръкописните спомени от Киро Тулешков

пет до шест хиляди души; но да гледат да съберат такива люде, които да могат да въртят „маждрак", с брадва да дялат дървета. С една дума, здрави и силни хора.

В тайната от „калфа-башиите" е имало само четирима посветени, а другите не били. Заповядал майстор Велчо по „калфа-башиите" да си намерят хората и да си стоят всичките по селата, та като стане нужда, той ще им каже да ги доведат в Търново, и оттам ще ги заведат по местата им да работят.

Тука може да се види някому, че планът на майстор Велча не ще може да постигне голямата си цел, защото хората, които ще вземат участие във въстанието, като не са посветени в тайната, те може да се откажат в онова време, когато той ги заведе на мястото и им съобщи целта, за която ги е събрал. Да, но ще моля да се има предвид, че не е останал роден на този свят българин, който да не е изпитал поне камшика на турчина и турския стражарин. Пак също в онова време не можеше да се намери българин, който да не ненавижда турците изобщо. Ако е имало такива, то са били твърде малцина. Освен това, познато е, че българинът в каквато и да било работа като се залови, той в разстояние на три дена е дотолкова разпален, щото за сетниите и не му мисли много-много, а върви напред. Ако има добър и влиятелен човек, който да умее да поддържа този запален огън в него, той е в състояние (народа) да разбие и най-силната армия, без да му мисли. Така съм можал аз от опит да го оценя.

После това, познато ни е още, че в онова време българският народ, както и въобще народите, бяха богобоязливи. А майстор Велчо не е току-така вземал за свой съучастник х. игумена Сергия, защото този свети отец като калугер, още и игумен, той е имал голяма тяжест. Неговата дума се е слушала в онова време.

Така е било говорено, че като пристигне в Търново капитан Мамарчев, като одобри лично всичко, тогава ще повикат „калфа-башиите" в Капинския манастир, отец Сергий ще ги подложи на клетва и после ще ги пратят да отидат да съберат и доведат приготвените хора, като всичките ще ги подведат тогава под клетва. Те ще слушат и изпълняват заповедите на майстора си и на оногова, когото той им покаже. По този начин са мислили да могат със събраните хора да почнат предначертаното си свято дело.

Мисля, че не ще е зле да запозная читателите с една случка, която се е случила с едного от „калфа-башиите", именно с хаджи Пенко.

Като събрал той от Дряново и дряновските колиби около хиляда души работници, отишъл в Търново, съобщил на майстор Велча. Но в този ден пристигнал от Силистра и капитан Мамарчев. Другите „калфа-башии" и те пристигнали и съобщили, че и те могли да съберат доволно хора. Според думите на баща ми, било събрано цялото количество хора осем хиляди, които ги подвели под клетва в манастира, съобщили им тайната тогава на всичките „калфа-башии", които били всичко десет души. Едни от тях останали в мана-

стира, като се заловили уж да поправят нещо из манастирските здания, а други отишли в Търново, а пък х. Пенко си отишъл в Дряново да си се попригответи и да се повиди с годеницата си.

Когато един ден къде обед, той (Пенко) стоял на улицата отвън плета, а годеницата му отвътре плета и си се разговаряли, в това време в Търново било станало голямо произшествие, т. е. младият х. Йордан, родственик на стария х. Йордана, който го повикал в Капинския манастир да даде клетва, че и той ще взема участие в това народно дело... Старият х. Йордан като на роднина му разкрил всичко. Младият х. Йордан на драго сърце приел поканата на роднината си и му обещал, че ще вземе живо участие и той. Най-после, той го завел в манастира и младият х. Йордан даде клетва, че и той ще вземе участие. Но за да може да постигне своята адска замисъл, този пъклен син каза на капитан Георги, който и той беше в манастира, и на другите, че ще си отиде в Елена да се попригответи. Старият х. Йордан и отец Сергий ако и да са му казали, че има време още, защото едвам утре ще се съобщи на „калфа-башиите" да съберат и доведат хората си в манастира, а оттам в Търново. Ще се мине около една неделя, затова той (х. Йордан) ще има време да се приготви. Това адско изчадие навело разни причини, които, като ги намерили за уважителни, присъстващите решили още същата нощ да го пуснат да си отиде в Елена.

Този син на ада наместо да си отиде в Елена, както се беше обещал пред другарите си, не — по-добре пред жертвите си, отива в Търново. Но не мислете, че е отишъл при турския паша да му съобщи за всичко, в което вече е бил посветен, а при православния търновски митрополит грък Иларион, родом от остров Кандия, и му разказал подробно каквото е видял и се е научил от жертвите си. Митрополитът, заедно с предателя, отиват при търновския паша и му съобщават за всичко.

Пашата, без да губи време, още същата нощ праща колкото стражари имал, като събрал и доброволци-турци, на които позволил да грабят манастира за своя сметка.

Когато турците пристигнали в манастира, обсадили го, влезнали вътре, гдето намерили, че отец Сергий още разговаря с капитан Георгя и стария х. Йордан. Улавят ги, връзват им ръцете, окова̀ват ги и ги закарват в Търново. С тях заедно хващат и слугата на капитан Мамарчев — Антон. Още в същата нощ търновският паша се разпоредил да хванат майстор Велча, Иваница и Иванакя. На другия ден се разпоредил пашата да обесят съзаклятниците: майстор Велчо всред пиацата, на мястото, тъй наречено „демир-дирек", Иваница на дараджата (там, дето сега има направен паметник на обесените въстаници през 1876 г.), а пък Иванакя — на един орех, когато отиват от Търново за Русе и когато ще почнеш да влизаш в устието. На края на това устие, което се наричаше „вратите". Сега на това място има направен хан. То е срещу салханата. Този орех съществуваше още до 1864 г., т. е. аз когато излязох за в странство, той съществуваше.

Колкото за капитан Георги, него пашата не е смеил да го обеси, защото

е имал своя руски капитански мундир. Той защитил и слугата си Антона, но отца Сергия страшно го мъчили турците, за което и православният митрополит си бил дал съгласието. Тургали му борина под ноктите, както на краката, така и на ръцете, вадили му зъбите, дордето горкият издъхнал от тези мъки.

Аз трябваше да разправя за това по-после, но тъй като ще опиша буйността на едного от „калфа-башиите", дето се е именно породила вследствие дадената клетва, и, като си е мислил, че той ще върши едно свято дело.

Когато Пенко се разговарял така сладко с годеницата си, то от Търново били пратени както за него, така и за другите „калфа-башии" билюкбашии да ги хванат, та в това също време пристигнал билюкбашията в Дряново, но за да не отърве жертвата, заповядал на шестимата си стражари, които имал със себе си, да влязат в селото Дряново от различни улици, а той сам в друга, за да не би да го отърват. Види се, че билюкбашията не е познавал хаджи Пенко, защото, като го видял, че приказва с годеницата си, той му извикал да му вземе коня и да го развожда, защото бил уморен. Хаджи Пенко малко искал да знае уморен ли е коня на агата или не е и без да обръща внимание на думите на агата, той си продължавал да си приказва. Агата излязъл от търпение — как така един нищо и никакъв гяурин да не го слуша. Отишел до Пенко, ударил го с камшика си така силно, щото на Пенко му причерняло, грабнал билюкбашията, хвърлил го на земята, изважда от пояса му ятагана, бил го дотолкова с гърба на ятагана, защото на агата почнало да тече от устата и носа му кръв. Като свършил тази операция, оставил на улицата агата и казал на годеницата си да му наточи една плоска вино. Като изпил виното, тръгнал през лозята и мисирлиците, та отишъл в гората, но предварително си вземал от дома пушката. Пренощувал в гората и разбрал, че билюкбашията го завели в Търново, като отишли и двама от чорбаджиите с него. А двама от стражарите останали да го търсят из Дряново, като си мислели, че той се е скрил в селото.

На другия ден Пенко, като си скрил пушката в гората, тръгнал да отиде в Търново да съобщи на майстор Велча, че когато стане нужда да се събират момчетата, Пенко ще му даде списъка и по него да ги събере. Когато влязъл в Търново, дето не са го познавали мнозина, той още на края видял, че Иваница виси още на бесилото. Това го стреснало, но пак се решил да влезе в града. Като вървял из оная улица на града, която води към западната част на изхода, той видял отдалеко, че около десет души стражари, чорбаджиите двамата, всичките на коне, отиват в Дряново да го хванат. Той, да не се срещне с тях, но за да може да ги види, като заминат, да не би да са го видели, той се отбил в друга улица. Но от страх, вмъкнал се в хана на Никола Стамболов (бащата на Стефан Стамболов). Слугите претакали вино и той грабнал от ръцете на едного от слугите един котел, почнал да подава вино на оногова, който се е бил качил върху голямата бъчва да я пълни с преточено вино. От хана много добре и сега даже се вижда улицата до някое разстояние, която води към изхода на града. Тя е главната улица.

Като видял, че билюкбашията с чорбаджиите и стражарите отминали, той дигнал бакъра с вино, напил се и казал сбогом на Стамболова, като се усмихнал и изскочил. Слугите почнали да се питат кой беше тоя и защо влезе при тях и си отиде без да каже нищо. Той не ще да е чист човек... Но Никола Стамболов ги смъмрал и им казал да си гледат работата, защото не е тяхна работа. Разбира се, че той се е угадил от кои трябва да е бил неговият неканен помощник по работа, но се престорил, че нищо не знае, и дал на слугите си да разберат, че не е времето сега да се говори много-много.

Хаджи Пенко, като оставил и Стамболова, и слугите в недоумение, отишъл при познатия си в това време богат търговец Кирияк Вражалията, разправил му за всичко, което се е случило с него, но нищо не знаел за станалото в манастира. Кирияк не закъснял да му разправи, което било се случило в манастира, и го посъветвал да бяга от Търново. Дал той на х. Пенко петдесет златни рубета и го изпраща. А х. Пенко като взел парите, още същата вечер из тесните улици излязъл из Търново и осъмнал в Зимнич — в Румъния. Ако и да е бил пеш, по-скоро от страх ли или е бил скороходец, но слънцето го огряло в Зимнич.

За да покаже тази храброст с билюкбашията, хаджи Пенко, аз мисля, че това се е породило вследствие, тъй като той е бил посветен в тайната, че е вече настанало времето да се колят турците и да се освободи България. Насърчен той от думите на майстор Велча, окуражил се и не е искал да знае за сетнините, защото тъй му е била вдъхната идеята за свободата, че трябва да се колят турците. И затова той си е помислил, че сам е обязан да бие турци, бил той сам или заедно с другари, когато се провъзгласи въстанието — нему все му едно струва. Оттук аз правя заключението, че българинът е способен за подобна работа. Но е нужно да има кой да раздуха огъня, който е бил почти загаснал от петстотин години и който е готов всяка минута буйно да пламне.

Казах по-горе, че планът на майстор Велча бил одобрен от всички и бил приет, защото, когато осем хиляди души влезнат да работят в Шуменската или Варненската крепост, като избият малочисления гарнизон, то тие остават господари на всичките военни оръдия и ще могат доволно време да противостоят, ако и да пратят войска срещу тях. Дали са мислили те, че ще могат да успеят да поведат народа и в другите градища, това аз не вярвам да е било възможно, защото не са имали хора, които да ходят от град в град или села, да агитират в полза на предприетото въстание. Но капитан Георги Мамарчев, който е бил един храбър войник, той трябва да е предвиждал, че изходът на това въстание ще е печален за въстаниците, но не е смеил да им каже онова, което той е предвиждал. Но на един военен като него не би било простено да не погледне по-сериозно на тая работа и да устрои нещо по-обмислено.

Според както ми е разказвал баща ми, после според разказа на Панайот Панайодоолу, Мамарчев бил писал в Сливен и Котел да се приготвят и те да въстанат едновременно. И това не може да оправдае толкова Мамарчева в

неговата далновидност и като военен, ограничен тъй само в своите осем хиляди души в една или разделен в двете крепости, ще може да успее в своето предприятие. Аз отдавам всичкото това на това, че Мамарчев се е ограничил с подадената жалба от котленци на Дибич и на отговора му, дето им е казал, че „до пъти" ще се заложи и на българите. Като е дал думата „до пъти", той си е предполагал, че като се научат... европейските сили за въстанието, ще обърнат внимание на това, ще се събере конференция, ще се разисква този въпрос и ще се даде една каква-годе автономия. Инак и не може да бъде, защото Мамарчев, според Раковски, не е някой непредвидлив човек. Както и да е, но печалното е това, че това предполагаемо въстание се погаси още в самия си зародиш от предателя младия х. Йордан, на когото потомците и до днес са със същия характер на дяда си.

Ако бе приел Мамарчев да заведе своите хора в която и да е крепост от двете, то ако не друго, то поне вънкашния свят щеше да заговори по-сериозно за забравения и падналия по-долу и от циганите български народ. Щеше да се опомни и нашия народ, че и той има право на свобода и независимост, както и другите народи. Но злата съдба така била решила. Колкото се отнася до Мамарчева, че той е бил храбър и неустрашим, стига да спомена, че когато турският паша в Търново узнал кой е Мамарчев, той не посмял да го обеси заедно с другите, а го пратил във Видин до тамошния вали-паша, който, последният, тоже не е смеил да го накаже, а го пратил в Цариград. Турското правителство в Цариград от своя страна намерило за нужно да го предаде на руското посолство, като руски капитан. Руският посланик праща Мамарчева в Одеса, а одеският генерал-губернатор по заповед от Петербург му отнел капитанския мундир и ордените, които Мамарчев заслужил със своята храброст и проливане на кръвта си — пратил го обратно в Цариград да го прави турското правителство каквото иска.

Руският посланик заявява на турското правителство, че Мамарчев не се ползва с никакво покровителство от страна на Русия. Султан Махмуд, който е бил един от най-мъдрите и свободолюбиви султани, е поискал сам лично да види Мамарчева и да го попита за причината, дето е искал да повдига българския народ против него и правителството му.

Представили му Мамарчев и той го попитал: „Кажи ми, коя е била причината, дето ти искаше да повдигнеш на въстание българския народ? Капитан Георги, който знаял добре турския език, отговорил му е, без да се смутява: „Дордето турския народ се отнася така свирепо и безчеловечно с българския, то никога турците няма да отбегнат това зло." Султан Махмуд му отговорил: „Аз много добре съм познал това и затова съм турил голямо старание да направя в моята държава едно преобразование — да въведа равноправност." После това той заповядал да пратят Мамарчев на заточение в Мала Азия — в Коня, дето му е отредил да му се дава месечна плата 1500 гроша. Освен това, заповядано било да му се отдават всичките военни почести, защото султанът му беше позволил да си носи руската военна форма и скъпоценната сабя, която той си занесе в Одеса със себе си.

Нищо по-скръбно няма от това. Турският султан му позволява да си носи униформата, а руският цар му я отнема и като го праща в Цариград, посланикът му казва: „Не познаваме тоя човек." Това е нещо повече от зверство, мизантропия!

Така се свърши това нещастно въстание, но семето, ако и хвърлено между камъните, пак е пуснало корени. За другите подробности на Мамарчева се намират в „Горския пътник" на Г. С. Раковски, от когото съм и аз вземал някои.

Споменът е извлечен от архива на К. Тулешков, съхраняван в БИА-НБКМ (ф. 4, а. е. 2, №279, с. 191-222). Възприема се като чернова, включва редица поправки и добавки. Съвсем след началото в текста е вградена голяма част от „Бележките" на Г. С. Раковски за Велчовата завера, която тук е изпусната. Няколко момента напомнят и за включеното в статията „Българинът под турското иго" (в. „Български глас", 1876, също намерила място тук). Но останалата досега в ръкопис и непривличана характеристика на въстанието на К. Тулешков заема своето важно и самостоятелно място в спомените за Велчовата завера.

Филип Симидов (1852–1925)

„ЦЕНТЪР НА БУНАТА Е БИЛ ГР. В.ТЪРНОВО..."

В историята на нашето политическо възраждане Джамджи Велчо е играл видна роля и е създал историческо значение за името си с известната Велчова завера в Търново. В 1834 г. Велчо Джамджията е бил човек представителен и с внушително лице. На ръст е бил шишкавичък и набит, здрав човек. Образование е нямал, но затова пък бил хитър и умен човек, смел и предприемчив, таен и горещ патриот.

Пишущият тези редове е слушал много пъти от старата си майка да разказва за Велча Джамджията. Такива разкази са свещени. Те са живата ни история и нека ги отбележим от устата на живата свидетелка.

По Велчовото време се освободила Гърция, а това възбудило апетита на българските патриоти да работят и те за своята свобода, защото бивали обнадеждявани от гръцките владици, че като въстанат, Гърция ще им дойде на помощ. Буната се готвела не да въстанат за отечеството, а за вярата си, без разлика на народност. Оттам — за вяра, завераджии и завераджилък — цяла епоха излезе за политическия ни живот.

Център на бунта е бил гр. В. Търново. Приготовленията са продължили от 1834 до 1838 г. Главен деец по това обширно и дълбоко замислено въстание бил прочутият капитан Георги Мамарчев (а същинското му име е Мамарецът), чичо на Георги С. Раковски. Като се свършила Руско-турската тогаз война, Дибич Забалканский турил за кмет в гр. Силистра капитан Георги Мамареца. Този славен наш патриот, като видял, че тази война излезе ялова за българския народ, който остана под още по-големи мъки на дивите турци, намислил да се повдигне народа на бунт.

Велчо Джамджията често отивал за стоки вън от България и се връщал с Георги Мамареца, който му открил плана и Велчо го одобрил и приел да стане апостол за осъществлението му. Дошъл си в Търново, събрал своите познайници, открил им предложението на Георги Мамареца и те всички го одобрили и положили „вярна клетва". Бунтовният комитет, или, както бил наречен тогаз, „тайното дружество", бил съставен от първенците българи в Търново, от които майката на пишущия помни: Ганю Витанов Силистрелията, Момчил Налбантина, Стоян Добруджалията, Цаню Бабукчията, Стоян поп Николов (Симитя, неин мъж), Колю Гайтанджията, Момчо Казасина, Никола Бояджията, хаджи Петър Бояджията, Димитър Софиялията, Желязко Бакърджията, Никола Стамболоолу, Георги Кабакчоолу, Димитър Книжарина (Варената), хаджи Йордан Кръстев (Брадата) от Елена, хаджи Сергий, хаджи Теодосий (игумен на Килифарския манастир), Георги Мамареца, Петко (Велчов зет) и много други още от Габрово, Лясковец, Дряново, Ловеч, Русчук и пр.

Еленският изрод хаджи Йордан Кисьов, кръщелникът на горепоменатия хаджи Йордана Стари, ги издал на великия четвъртък през нощта (като Юда Искариота), изловили мнозина от тях и едни избили, а други проводили в заточение.

Колю Гайтанджията и Ганю Силистрелията избягали, а мнозина други се скрили по селата. А Велча Джамджията, казва старата майка на пишущия тези бележки, претърпял най-ужасни мъки, каквито надали е търпял някой от първите християни в Рим: късали и скубали ноктите му, стискали и усуквали месата му с нагорещени клещи, окачвали му конска торба на главата с негасена вар и я тупали отдолу и пр. И като не изказал нищичко, най-после му претрошили свирките на краката му и му смазали главата в дървета и почти мъртъв го изнесли от затвора рано сутрин и го обесили пред дюкяна му „хептен гечеин" (през въже да мине). Коля Гайтанджията уловили и заедно със стария хаджи Йордан обесили ги на „дараджата".

Димитра Софиялията обесили на „Дервентските порти", а Иванаки Йонков закарали в Ловеч и там го обесили. Избесените в Търново горепоменати мъченици са заровени горе на „Хорището", под „Поличката" във Варуша над църквата „Св. Атанас". Хаджи Сергий и хаджи Теодосий, като ги мъчили и тях най-страшно, заточили ги в Мала Азия.

Печатаният фрагмент е от книгата на търновеца Ф. Симидов „Прочутият Филип Тотю войвода. Романизована биография" (1972, с. 61-62), чието първо издание е от 1900 г.

ДВАМА МОНАСИ ОТ ПРЕОБРАЖЕНСКИЯ МАНАСТИР

Записаните саморъчно спомени на двама монаси от Св. Преображенския манастир потвърждават по несъмнен начин изнесените по-горе връзки и уясняват една празнота в историята на това едничко по рода си народно движение за свобода. Ние привеждаме по-долу съхраняваните у мене записани спомени на тия монаси, които са дали спомените си за написването „Историята на общежителния манастир „Св. Преображение Господне при В. Търново".

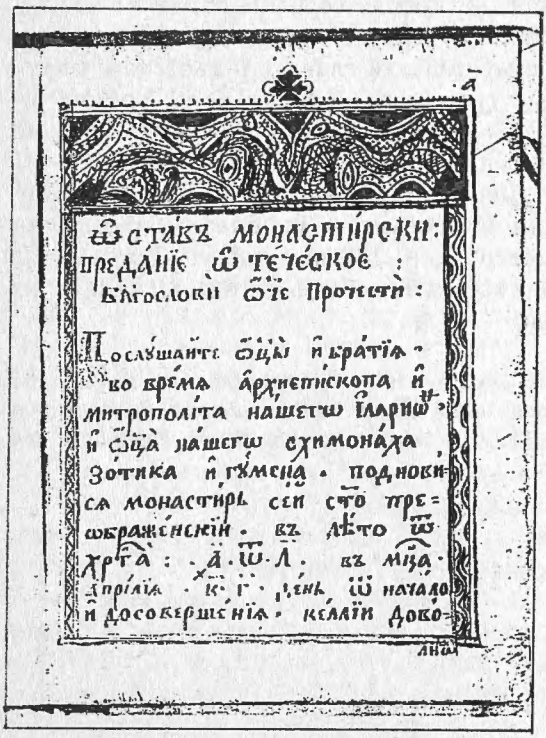

Устав на монашеското братство в Преображенския манастир, съставен от Отец Зотик

Със сърце, което познава само истината, истина, която набожната му душа е изнесла може би в предсмъртния му час, един монах пише:

„Богоугодният игумен Зотик, както поменахме по-горе, и така както било опасно да съществува поменатата църква. Едно защото била малка, а друго било опасно да не падне върху братята, и така съгласиха, да я възобновят и почнаха на 1835 г. с Божията помощ, новата церкова, на ветата на мястото, и така се правеше успешно, майстора на помянутата церкова е бил именуем Митю Софиялията, който в него време е бил назначен от правителството, за да събира калфи за варненското кале, което се правело и то в него време. В това също време се съставил комитетът от по-първите български чорбаджии против султана, за да се отърват от тежкото агарянско иго, в които е участвувал и поменатия майстор Митю — събирал и пишел калфи не за калето, а за въстаници, както се съгласил всичкия български народ, а помежду им се намерва един на име Йорданчо, родом от Елена, той стана предател, както Юда при Христа моего, и ги предаде на турското правителство. И като идват турския началник с няколко заптиета, взема го (Митя Софиялията) от черковата и без изпитание го обесва на църковните порти, така също обесиха и Коля Гайтанджията и Велча, и х. Йордана, подобно още много избесиха по разни места, които заловиха. Колкото игумен Зотика, него го заведоха в Търново на конака. Много го изпитваха да изкаже някого, но той биде постоян и не уловиха от него нищо. А останалите

калфи така много уплашени, тъй също и монасите, да не би църковата да остане неизкарана, и затова побързаха да превият цялата църква по тавана. Прибързаха да превият кубето. Толкова ниско и цялата църква по-малка, като смалиха калъпите, така също и кубето..."

Другият монах пише:

„След три години се връща отново Иларион (тогава владиците се сменявали на 3 години). При повторното идване на Илариона Зотик отишъл да го посрещне, владиката като го видял, казал: „Този черния дявол ми изяде 300 гроша." Първи ученик на Отец Зотик бил Герасим търновчанина, кемерджията на Зотика, Максим от Дряново родом, в Преображенския манастир подстрижен, втори Варнава и той от Дряново, от Колибите, Йосиф от Търново (при Зотика били 3-4). С връщането си Иларион ги заточи тези трима по разни места. В г-н Зотиковото време се направи голямата църква „Св. Преображение". Негов помощник е бил ученик му Герасим. Постройката беше вдигната до превиването на кубето. Тогава майстора го взели и обесили (кубето правили дядо Иван Бърната и Никола Фичето). Майсторът Митю Софиелията го обесиха накрая на Дервента. Тогава е имало крепост и порта там и на самата порта го обесили. Портата била на север, към Самоводене...

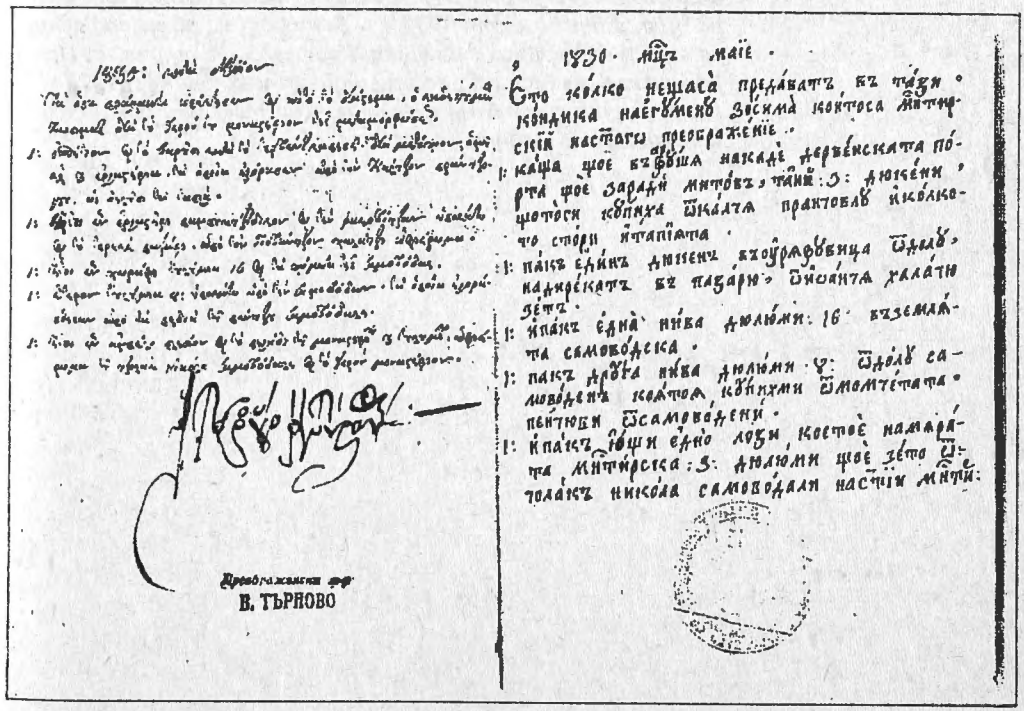

Документ, издаден от търновския владика на Отец Зотик

Причината за обесването беше тая. Митю Софиянлията правел кале във Варна, което се протакало няколко години. На 1835 година правеха църквата и още от есента на 1834 година я почнаха и я свършиха на 1835 година. По Великден го обесили по причина, че събрали под предлог на дюлгери 10 000 чета в Плаковския манастир. Направили съвещание за въстание, някой ги издал и инициаторите Митя Софиянлията, Велча Търновлията търговец, църковен книжар, х. Йордана от Елена, Атанас Гайтанджията търновец, макар и последният не участвал в инициативата... от Зотиков ученик Йосиф."

Изнасяме извадките от двата спомена на тия монаси, за да се разбере от всеки, че Преображенският манастир е бил посветен в подготовката на Велчовата завера, тъй като Митю Софиянлията се намира постоянно там като ръководител на постройката и защото Отец Зотик е бил сам бунтовна натура, високо образован, първи за времето си човек, от съветите на когото едва ли ще са могли да се лишат и Велчо Търновлията, и Митю Софиянлията. Още повече, че Отец Зотик е връзка с всички игумени на манастирите. Ние сме напълно уверени, че Отец Зотик е не само участник, но и душа на движението..."

Това е основната част от статията „Нови данни за Велчовата завера" на Н. Каранешев, публикувана във в. „Янтра" (бр. 3 от 11 март 1935 г.). Авторът сочи, че спомените са взети във връзка с писаната от него „История на Преображенския манастир", която той отпечатва през 1927 г. Но нищо от тези спомени не е включено там, а и оригиналите им липсват в личния му архив.

Георги Тулешков (неизв.)

* * *

„Съзаклятниците на Велчовата завера се събирали в къщата на Рачо Казанджията. В махалата вече почнало да се мълви за тези събрания. Баба Тодора викала на мъжа си: „Какво мислиш ти? Имаме толкова деца. Не се събирайте тука! Хората почват вече да говорят..."

Било неделя. Рачо Казанджията с жена си и с децата си били на черква. Дотичал слугата им, който дошъл да им каже, че търсят съзаклятниците. Дядо Рачо яхва коня си и напуща веднага града. По пътя той среща Велчо, който идвал към Търново от гайтанджийницата си при Устието. Рачо му разправил, че ги търсят, и го посъветвал да се върне, но Велчо казал: „Каквото ще да става, аз ще си отида в Търново." И продължил пътя си."

Авторът на този кратък, но показателен фрагмент е син на Петко-Славейковата сестра Анастасия (1850-1920) и препредава нейните спомени. Цитирам ги по книгата на С. Баева „Петко Славейков" (1968, с. 220), тъй като ръкописът, съхраняван в Ръкописен отдел при Литературния институт на БАН, днес липсва.

Сиприян Роберт

СЛАВЯНИТЕ В ТУРЦИЯ
(Фрагмент)

Пълната деморализация на отоманците разпали в най-висока степен надеждите на българите. Едва няколко години бяха изминали от тази война, когато тайно бе създадено едно обширно съзаклятие в България, разпространявано от дидаскалите — хора учени и учители в селата.

Тази тайствена българска етерия, за която Европа въобще не е знаела, провеждаше своите съвещания в манастирите и горите край Търново. Там именно заговорниците се събираха отвсякъде под предлог да присъстват на празниците на Дева Мария. През деня те обхождаха палатките на селяните, благата сливовица се лееше, поднасяна от младите моми, издигаха се наздравици за бъдещето на народа, пееха се патриотични песни. Хорото (танц в кръг), при което захванатите ръце на всички представляват с неудържима сила проява на една обща воля, екзалтираше ентусиазма на множеството. През нощта посветените се събираха в гробищата на манастирите, там те се молеха, приемаха новопосветените, които се заклеваха с ръка върху гробовете на прадедите да умрат за родината си. На сутринта, когато зората осветяваше тези зловещи места, които обикновено се намират на източния склон на хълмовете, всички тези млади хора поздравяваха изгряващото слънце с викове на надежда. Такива бяха от 1834 до 1838 г. тези български нощи, нощи незнайни, които не са имали историци, но които един ден ще бъдат славени.

През пролетта на 1837 г. Падишахът пожела да отиде да посети своите крепости в България. След като бе разгледал предзнаменованията и след като се бе консултирал с астролозите, той тръгна на път с двора си. Навсякъде той се стараеше да показва еднаква любов към българите и османлиите; навсякъде той държеше красноречиви речи за необходимостта мюсюлманите и раите да живеят заедно. Бедните българи се стараеха да отговорят на тази официална любов с изяви, които въобще не бяха вече искрени. Гръцките търговци излизаха от градовете пред императора с лаврови клони, а арменците със свещи, викайки: „Машалла! Бог да го пази.“ Българите от селата се просваха в прахта пред своя повелител. Но като горчив присмех, раите никога не бяха толкова страдали от ангарията. Те бяха гонени и блъскани като стадо, като товарни животни към крепостите, за да довършат набързо, преди пристигането на Махмуд, работите, отлагани дотогава поради скъперничеството на пашите.

Търновското съзаклятие, съставено от елита на нацията, довършваше подготовката на своите планове, когато старият хаджи Йордан от село Елена, близо до Търново, пожела да бъде посветен в конспирацията и един от неговите роднини, живеещ в селото. Последният, преди да се подпише, поиска да

прочете списъка на съзаклятниците и веднага след това се завтече да направи доноса си на пашата, който пък го съобщи на султана.

Един българин от София, който беше първомайстор или калфа-баши — пръв инженер по крепостите из България, където той караше да работят и плащаше от касата на империята на две хиляди раи — ядрото на бунтовническата армия, загина на бесилото заедно със стария х. Йордан и Йованица, богат търговец от Търново. Колкото до предателя, който ги бе издал, Портата го почете с награда. Един от най-запалените заговорници, Антонио, цинцарин по произход, дидаскал в Търново и автор на една гръцко-българска граматика, бе осъден на каторга (на галерите) и отведен в каторгата в Стамбол, където руското посолство по-късно издейства неговото помилване. Друг един българин на служба при това посолство не малко бе допринесъл за възбуждането на умовете чрез обещанието за помощ на царя. Той също бе хванат, но след като избягва, той се скрива в Стамбол в хотела на руското посолство, което не посмели да нападнат.

Останалата част от заговорниците, докарани пред турските съдии, понесоха мъчения, чиито последици струваха живота на мнозина, именно на стария игумен на един малък манастир край Търново. Притиснати при разпита, тези нещастници издадоха като един от своите съучастници осемдесетгодишния митрополит от Търново Иларион. Владиката, изплашен, протестира, прокле ги и стигна до там да иска смъртта им. Малко е вероятно този стар фанариот да е взел участие в заговора, образуван от младото поколение в страната, по-скоро би се оказало, че обвинените са искали да измамят съдиите и да спасят със своето показание истинските патриоти, обвинявайки чуждия за страната духовник.

Чрез книгата „Славяните в Турция" на С. Роберт, отпечатана през 1852 г., въстанието от 1835 г. за пръв път се прави достояние на обществеността в чужбина. Всъщност авторът преминава още през 40-те години по местата на Велчовата завера и вероятно е събрал сведенията си от преки участници. Въпреки неточностите и романтичната окраска изводът е, че С. Роберт е доловил и обобщил същността на събитията.

Ген. И. П. Липранди

ВОСТОЧНИЯТ ВЪПРОС И БОЛГАРИЯ
(Фрагмент)

Размножението на даскалите, т. е. на селските и на градските учители в България в 1832 година, положи основите на огромни тайни общества. В 1834 година тая българска етерия почна вече своите тайни събрания. Тия събрания са ставали в горите и в манастирите, които се намират близо около Търново. От всичките места са се стичали съзаклятници в тия манастири, под предлог на празника св. Богородица, и нощем са се събирали на гробищата или в ближните гори, дето сливовицата, за здравето на България, е подкрепяла поклонниците.

Това се е продължавало така до 1838 година и съзаклятието достигнало до своя край. Захванали да размишляват вече за плана как да се почнат действията, но изведнъж тоя план бил открит от един предател грък. Някой си българин из София, който бил пазарен да поправи турските крепости в тая част на България и който, като протомайстор или калфа-баши, е имал под ръката си 2000 души българи работници, трябвало да начне с тях действията и да послужи като средоточие на въстанието; но той бил предаден и обесен заедно с хаджи Йордана, почтен един старец из село Елена в търновското окръжие, и с Иваница, богат един търновски търговец. Един от най-деятелните членове на съзаклятието, даскал Антон из Търново, сочинителят на една гръко-българска граматика, бил проводен в Цариград в терсаната, а другите главни съзаклятници били предадени на мъки и изтезания от турския съд.

Вследствие на тия мъчения мнозина били наказани със смърт, а между тях и игуменът на един из манастирите в околностите на Търново. Мнозина от мъчените обадили, че и търновският митрополит Иларион е бил един от главните техни съучастници. Митрополитът се уплашил, проклел обвинителите и искал тяхната смърт. Той сполучил да остане непобутнат, като заплатил една доста значителна сума на турците; освен това не е било и вероятно, щото тоя стар фанариотин да е участвал наистина в такъв един заговор, който е бил съставен само от иноплеменен нему народ, на когото благосъстоянието е било противоположно на неговите собствени интереси, а толкова повече като той е бил сякога изявлен враг на българската народност. Из всичко това ние трябва да заключим, че мъчените без никаква милост съзаклятници са искали с това показание да отвлекат вниманието на турците от своите съотечественици, а заедно с това и да излеят яда си барем върху едного от фанариотите, които са дотолкова омразни на народа.

Книгата на руския ген. Липранди, участник в Руско-турската война (1828-1829), е преведена на български от Хр. Ботев. Печатането ѝ става с продължение във в. „Нова България" (1876). Очевидно е, че авторът заема характеристиката на Велчовата завера от съчинението на С. Роберт и тя страда от сериозни неточности. Все пак, става дума за един от малкото отгласи на събитието тогава в чужбина.

Константин Иречек (1854–1918)

КАПИТАН ГЕОРГИ МАМАРЧЕВ. КАПИНОВСКИЯТ ЗАГОВОР ОТ 1836 Г.

В тази война българите оказали на руската войска по-голяма помощ, отколкото в предишната. Българските доброволци командвал капитан Георги Стойков Мамарчев, по прозвище Буюклиу, роден в Котел и отличил се още през 1810 година, предводителствайки българските чети. Мамарчев мислел, че е настъпил желаният ден за освобождението на България, и искал да се възползва от руската окупация за въстание. С 500 доброволци той се отправил в Котел, където искал да призове народа към оръжие, да отиде в завзетия от руснаците град Търново и там да издигне върху развалините от славата на стара България знамето на свободата.

Българите го приветствали като освободител и били готови да го следват. Изведнъж нахлули 200 казаци, арестували Мамарчев в Сливен и го отвели в главната квартира. Наскоро преди това през Котел и Сливен минал също един англичанин, подбуждащ българите към въстание, обещавайки им помощ от Англия; свободна България трябвало да стане стена между Русия и Турция. Казаците го преследвали, но той избягал в местността около Търново. Жителите на Сливен и Котел, поразени от неуспеха на своя план, изпратили при Дибич пратеничество със записка, в която описвали страданията на едноплеменния и едноверния на руснаците български народ и ходатайствали за освобождаването на Мамарчев и за разрешение да водят с Турция борба за свобода със собствени сили.*

Междувременно на 2 (14) септември бил сключен Адрианополския мир, тъй като за прекратяването на войната трябвало да се бърза, за да не се дава възможност на Турция отново да събере силите си. Дибич имал в Адрианопол едва 20 000 души: във Филипопол вече бил шкодренският паша с голяма войска от арнаути; в руската войска се появили наченки на опасни болести. Дибич приел приятелски българското пратеничество, обаче съжалявал, че нищо не може да стори за него, и го призовал да запази спокойствие. В мирния договор, казал той, се трактува за сърбите и румънците; по-късно ще дойде ред и на българите. Заедно с това той посочил и уговорената в & 13 на мирния договор амнистия, разрешаваща на турскоподаниците в течение на 18 месеца да се преселят в Русия, продавайки своята земя. В Сливен било учредено руско консулство, обаче консулът Ващенко успял да си спечели толкова малко симпатии, че вследствие жалбите на сливенци бил преместен в Белград (до 1838 година), където той при Милош достигнал голямо могъщество, а консулството в Сливен било опразнено.

* За Мамарчев пише подробно неговият личен приятел Раковски, Горски пътник 233, 238-244.

Руската армия се готвела за напускане на страната. Отчаяние обзело населението на балканските области. Под ръководството на генерал Рот започнало второто преселване в Бесарабия. Тогава се преселили 3900 семейства или 25 000 души. През 1850 година в различни места на Бесарабия българите наброявали 70 000 души. Шумен, Сливен и Провадия загубили почти половината от своето население. Маси българи от дунавските и балканските краища също отивали във Влахия и Молдова и се заселвали в Браила, Галац, Букурещ, Крайова (от Видин и Тетевен) и Плоещ (от Сливен) и в други градове. На север от Зимнич възникнал нов български град Александрия, населен предимно с бежанци от Свищов*.

Голям бил броят на хайдутите, присъединили се към руснаците в тази война против турците**. Въобще от времето на кърджалиите и сръбското въстание хайдушките чети значително се увеличили. В началото на това столетие живели воеводите Алтън Стоян (златният Стоян) от Котел, Кара Танас от Жеравна, който с 10 обмундировани души десет години прекарал в Балкана, и Златю Кокарчо-Оглу от Сливен, силен атлет с черна коса и големи мустаци, загинал през 1810 година в отчаяна битка недалеч от Сливен; говори се, че той свалил 35 души, докато накрая се запалил барутът в сумката му и го взривил него самия. По-знаменит от тези тримата бил Коньо от Драгуданов, „брадатият воевода", живял от 1810 до 1825 г. в Балкана; макар че той имал повече от сто сражения с турците, загубил само двама души; умрял в Букурещ. Негов ученик бил Бойчо Войвода от Цепаран край Търново, постъпил през 1829 година на руска служба. След сключването на мира руският комендант в Силистра му заповядал да разпусне четата си. Бойчо се опитал да отиде в Балкана, но бил заловен и изпратен с двамата си братя в Сибир. Там през нощта с ловък скок откъм крепостта им се удало да избягат. Единият от братята си счупил крака и за да го избави от мъките му, Бойчо го заклал. Останалите двама стигнали пеша до Константинопол, а оттам на Балкана, където в течение на 21 години Бойчо системно водел хайдушки живот. Казват, че нямало места в Балкана и Странджа, които да не е посетил. Преоблечен, той спокойно прекарвал зимата при добри приятели в Провадия, Варна и Константинопол пред очите на турците. Паднал в сражение със Зейнил паша. Известният, още жив предводител на бунтовниците, Тотю, е негов ученик. Най-голям юнак от всички български хайдути бил Дончо Ватах от Копривщица, вероятно съратник на преследвача на кърджалиите Дядо Никола. Живеейки ту по върховете на Балкана и Родопите, ту в устието на Марица, той преследвал турските грабители, султанските низами и българските чорбаджии. Отнетите пари подарявал на бедните — както християни, така и мохамедани; купувал им волове и изплащал техните дългове. Заради това той си спечелил такова уважение сред българското, гръцкото и турското население, че нищо

* Много българи се преселили тогава и в Сърбия. Зографски монах Доспей Новакович от Дабица край Прилеп, първи епископ на Тимошката епархия (1834–54), Сърбия, 970.

** Мемоарите на Панайот, 104 сл.

не можело да му бъде сторено. През 1848 г. срещу него изпратили от Адрианопол 200 човека низами, от които само 60 се завърнали вкъщи. Оттогава чиновниците го оставили на мира. За него се разказвало, че бил надарен със свръхестествени вълшебни сили, още повече, че често пребивавал близо до Узункюприйския мост, дори спял под сводовете му; говорело се, че там той имал срещи със самодиви. Турските войници изпитвали към него суеверен страх. Както някога албанците за гръцкия борец за свобода Никоцар на Олимп, така разказвали низамите за Дончо, че той е неуязвим, и дори твърдели, че били виждали как куршумите отскачали от него. До каква степен всичко е миришело на средновековие се вижда от това, че адрианополският паша, честен стар турчин, е освободил заловеният веднъж и доведен при него Дончо, тъй като му е било жал да погуби такъв храбър герой. Кончината на Дончо не ни е известна.

До извършеното изплащане на контрибуцията (август 1836) руснаците владеели крепостта Силистра. Капитан Мамарчев, бивш градски старейшина там, отново тайно кроял планове за въстание. След като руснаците си отишли, той се отправил към манастира „Св. Никола" край Капиново, между Търново и Елена, където всичко било готово за въстанието. Обаче в последния момент, когато вече трябвало да избухне българската борба за свобода, предателство провалило всичко. Старецът хаджи Йордан от Елена искал да привлече за делото своя роднина хаджи Йордан младши и го довел в манастира, където последният влязъл в числото на заговорниците. Вечерта младият напуснал манастира под предлог да се подготви вкъщи. А в действителност той се отправил към Търново и разказал там всичко, което е видял, на митрополит Иларион. Гъркът тутакси отишъл при турския комендант, който бързо взел всички предпазни мерки. През същата нощ тълпа турски конници се нахвърлили на манастира, но заварили само игумена Сергий и капитан Георги; под светлината на факли манастирът бил ограбен, църквата осквернена, на светците по иконите били избодени очите. Останалите заговорници, в преобладаващата си част почтени и богати хора, били заловени, отправени в Търново и обесени там без каквото и да било следствие*. Игуменът Сергий умрял в страшни мъки като истински мъченик. Предателят бил щедро награден от турците; българите и до ден-днешен ненавиждат семейството му.

Капитан Мамарчев — още носещ руски мундир — изпратили в Константинопол. Въпреки че на гърдите си носел руски орден и за своята храброст при завземането на Силистра бил получил повишение, руското посолство въобще не се погрижило за него. Мамарчев бил затворен в Коня. Той имал право да носи там оръжие, яздел кон и получавал определена издръжка. След няколко години неговата съпруга му издействала амнистия — било му разрешено да отиде където и да е, с изключение на България. Той искал

* Между тях — старият хаджи Йордан, хаджи Велчо от Габрово, Георги Станчев от Трявна, Йованица от Търново, Йованаки от София и др.

във Влахия, но вследствие на фанариотски интриги пак го задържали и го изпратили в Самос. Там той търпял лишения, обаче постоянно отклонявал предложенията на гръцките капитани да избяга в Гърция, тъй като още се надявал на помощ от Русия. Умрял старец на 60 години през 1846 г.

Откъс от „История на българите", която д-р Константин Йос. Иречек отпечатва през 1875 г. на чешки език. Малко след това, през 1876 г., тя излиза на немски, а през 1878 г. и на руски език. Вж. „История на българите" под ред. на проф. В. Н. Златарски, С., 1929, с. 399-402.

II. ДОКУМЕНТИТЕ

УВОДНИ ДУМИ

Специфичните форми, в които протича подготовката на Велчовата завера, и своеобразната атмосфера, в която са принудени да работят нейните водачи, до голяма степен предопределят характера и на свързаната със събитията документация. По всичко изглежда, основната концепция на инициаторите залага на „делото", а не на „словото" — усилията по-скоро са съсредоточени в практическите форми за набиране съмишленици и на организация, отколкото на заседания с „протоколи", „клетвени листове" и „списъци". В някои от спомените се загатва и за подобни моменти, но е очевидно, че те не са били голяма „грижа" на Велчо Джамджията или капитан Георги Мамарчев.

Наистина, в научната литература на няколко пъти е възниквал въпросът за оскъдната документация около подготовката и потушаването на Велчовата завера, за липсата на преки свидетелства, които да говорят за „схемата", по която тя се подготвя и организира. В статията си във в. „Мир" от 1935 г. д-р Павел Орешков е прав с обяснението си защо липсват отгласи от събитието в чуждия периодически печат и в архивите на дипломатическите представителства от 30-те години на XIX в.

Както се разбра, организирано при строго конспиративни начала, проектираното въстание наистина не оставя искащата ни се по-богата документация. Стигналото до нас страда от крещящи непълноти — във връзка с подготовката, с обхвата и с целите на Заверата; във връзка с предателството и начина на потушаване на неизбухналия бунт; във връзка с проведения съд от страна на местната управа и с взетите решения за съдбата на водачите; във връзка с последиците от неуспеха... Точно заради това, когато чертаем характеристиката на Заверата, от значение е „всеки ред", важни са и най-дребните

свидетелства, стигнали до нас.

Още през 1935 г., в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." — отпечатан от „Български народен комитет" за честването, е направен опит да се обобщи картината. Изданието всъщност и досега си остава най-солидната книга, посветена на Велчовата завера. Но изглежда точно в плана на строгата документалност тогава е било все още рано за обобщения. Доказват го и други издания, поставящи си подобна цел. Не че днес можем да постигнем нужната ни изчерпателност — липсите пак стъписват и отчайват. Както тогава, така и сега музейният фонд във Велико Търново не разполага с нищо автентично — било то вещи, документи, лична кореспонденция, свързано със събитието или с неговите жертви. Малкото медно сърце с надпис „1834... Никола", приписвано на Колю Гайтанджията, продължава да стои много самотно и неубедително в малката зала, отредена на Велчовата завера...

И все пак — днес са налице по-добрите възможности, по-голямата сигурност в опита да се очертаят събитията от пролетта на 1835 г. и се вникне в тяхната същност и мащаби. От много съществено значение са документите, извлечени от руските архиви за поведението на капитан Георги Мамарчев и от архива на Г. С. Раковски за него и семейството му в годините на заточение. За бъдещето остава да се издирят материали в Букурещ — около ролята на граф Киселев, на Давницки и др., в Цариград — съхраненото в правителствените архиви, в документацията, свързана с ролята на княз Стефан Богориди и реакцията му към събитията и към съдбата на капитан Мамарчев...

Влизат в обращение по-широк кръг от останали в ръкопис спомени и местни предания за участие на отделни личности и селища в съзаклятието. Възможно е и в тази насока да се стигне до оширяване и обогатяване на представите чрез бъдещите краеведчески изследвания.

Систематизира се свидетелската картина по линия на летописните бележки, оставени от съвременниците на събитията. Продължава да прави впечатление, че за едно такова „народно движение" те са твърде малко. Като се сблъсква с този факт, Никола Станев — историкът, който е познавал възрожденското минало на Търновския край и е написал хубавата и полезна книга „История на Търновската подбалканска котловина" (1942), може би изразява някаква истина с твърдението си: „Велчовата за-

вера и обесването на бунтовниците били бележени в църковните книги и в други села и от частни летописци, но по заповед на митрополит Иларион Критски били изтрити и скъсани..."

Въпреки липсите и недоизбистрените факти, събраното тук достатъчно категорично налага представата за истинските мащаби на подготвяното през първата половина на 30-те години въстание. В известна степен добиват контур и се уплътняват и фигурите на личностите, застанали начело на Велчовата завера.

1. РАПОРТ НА РУСКИЯ КОНСУЛ ВАЩЕНКО ОТ 27 МАРТ 1831 Г. ДО ГЕНЕРАЛ КИСЕЛЕВ

„Чиновникът 8-и клас Белов, по време на пребиваването си в Сливен, връчвайки ми почтеннейшия отговор на Ваше Превъзходителство от 7-и този месец, ми съобщи с подробности предмета и обстоятелствата на своето пътешествие. Аз също така четох и намиращия се при него препис с показанията на някой си Трифон Неделевич, български жител от околностите на Филипопол (Пловдив — б. м.).

За дълг считам да донеса на Ваше Превъзходителство, че показанието на този човек по отношение на замислите против своето правителство представляват някаква истина, защото всъщност такава е била мисълта на християните от тукашния край по време на настъплението на руските войски на десния бряг на Дунав, както аз узнах това от самите българи за времето на моето пребиваване тук. Но че в настоящето време подобно намерение е общо в Румелия и България, то аз, без да отхвърлям съвсем обясненията на Давницки, мисля, че у християните тази мисъл съвсем е отслабнала, ако не съвсем изчезнала, след сключването на Адрианополския мир и след напускането на отечеството на значителни части от народа румелийски, и конкретно българите, населяващи Сливен, от които прочее очакваха първия знак за изпълнение на тези замисли.

Във всеки случай аз храня в себе си надежда, че безпогрешно мога да кажа, че в местата, в които, според званието си, имам някакво влияние, т. е. в местата, които са били заети от нашата армия, християните са далеко от предприятия, внушени им от миналата система на турското правителство, чиито промени към добро те вече започнаха да усещат.

Що се касае за местата, описани от Давницки, в които се провеждали съвещания на заговорниците и в които се намирали те самите, макар и в твърде малко число, то тези градове и села стоят вън от кръга на моите действия и християните, населяващи тези места, нямат с мен почти никакви сношения, та затова и аз не мога да съдя за степента на справедливост, която заслужава показанието на Давницки. От описаните от него градове и селища аз съм длъжен да изключа веднага гр. Ени-Заара, град, не можещ да се равнява даже с някакви посредствени селища както по опустошаването му чрез напусналите го българи, така и по съвършената простота на малкото число останали. Тези хора са все земеделци и за нищо друго не мислят, а само за свойствените си занятия.

За всичко това, ако ми е позволено да кажа мнението си, и по отношение на онези, така да се изразя, непознати за мен места, то аз имам чест да доложа на Ваше Превъзходителство, че за голямата част от народа е съв-

сем неизвестно за предприятията на няколко човека, по признанието на самия Неделевич съвсем недостатъчни за привеждане в движение на всичките маси. При това и средствата, както сам той признава, вместо да обещават на него и неговите съмишленици някакъв успех в това дело, напротив, заключават в себе си всички предпоставки този същият да им измени. Те са достатъчно щастливи и от това, че извършваните сред тях убийства, може би над най-благоразумните от тях, не можаха да бъдат разгласени и да породят някакво съмнение у турците. Както и да е, при цялата ограниченост на моите средства за разпознаване на сегашното разположение на умовете в някои от тамошните места, аз се осмелявам да мисля, че ако наистина ентусиазмът, както се струва на Давницки, е съществувал и между висшето съсловие, към което народът християнски храни уважение и доверие, то всичко това не би могло за дълго време да се укрива от моето сведение. И аз, ако не и за всички подробности, то в някаква малка мяра, за нещо подобно, бих могъл да имам някакво понятие чрез слабите макар способи, които не изпускам да употребявам, за да мога при възможност да известявам за всичко, което произхожда в този край.

Междувпрочем, аз съм длъжен да представя на благоразположението на Ваше Превъзходителство и това, че от скоро време започнаха да вървят в тукашните места слухове за появата на руски войски ту в Русчук, ту около Пазарджик или Варна. Колкото и да са нелепи тези слухове и колкото и аз да се старая да вразумя тукашното началство и жителите въобще за неоснователността на подобни новини, все пак всичко това не препятства някои лекомислени умове, привикнали към щедростта на нашите военни хора, да подготвят себе си за търговски обороти и по този начин да поддържат смущението на слабоумните, на които съветът на здравомислещите не винаги може да въздейства.

Аз нямам точни сведения за причините, даващи повод на невежеството или злия умисъл да разпространяват такива слухове, но слушайки за честите идвания на казаци, както обикновено тукашните турци и християни наричат въобще руските военни, във Варна и нейните околности, може да се предположи, че и това обстоятелство, въпреки своята нелепост, може по някакъв начин в тукашните диви места да служи като основание за такива разгласи. Аз съм съвършено уверен, че всичко това е една измислица, но неотдавнашното пътуване в Адрианопол на един наш офицер, известен там от времето на пребиваване на Главната квартира на 2 армия за измолването от Хюсеин паша някакви образци на сегашното облекло на турската войска, служат по някакъв начин в очите на простия народ като потвърждение на мнимите наши движения. Аз се известих за това от моя драгоман, върнал се преди два дни от Адрианопол и чул всичко това от нашия консул, пребиваващ в този град, но не можещ пряко да назове ни този офицер, нито генерала, от който, както самият обявявал, този офицер бил изпратен.

Такива са обстоятелствата, който аз имам честта да мога да представя на благоуважението на Ваше Превъзходителство по повод на словесните обясне-

ния с г-н чиновника 8-и клас Белов. Този чиновник от своя страна ще представи на Ваше Превъзходителство своите бележки както за тукашните, така и за другите места на неговото посещение. Ако впоследствие аз узная нещо особено по отношение на тези обстоятелства, то неотменен дълг ще ми е незабавно да донеса за това до сведение на Ваше Превъзходителство.

Вярно: колежки асесор Ващенко."

Всъщност това е консулският рапорт на Ващенко от Сливен, чийто препис цариградският посланик Бутенев изпраща до министъра на външните работи на Русия граф Неселроде. В руските архиви го открива д-р П. Орешков и го публикува за пръв и единствен път през 1835 г. на руски език (Вж. П. Орешков, „Неизвестен документ от епохата на Велчовата завера", в. Мир, бр. 10466 от 8 април 1935).

Къщата на фамилията Пиколо - паметник на възрожденската архитектура

2. ПО ПОВОД НА ЕДИН ДОКЛАД НА ФРЕНСКИЯ КОНСУЛ В БУКУРЕЩ ОТ 17 ОКТОМВРИ 1833 Г.

„Един френски консулски доклад, изпратен от Букурещ на 17 октомври 1833 г., показва, че на тази дата Пиколо е бил вече в България. От доклада се вижда, че Пиколо бил изпратен от Киселев с определена мисия, още повече че адютантът на цар Николай I, полковник de Boudberg, който на път за Константинопол идва в Букурещ, бил изпратен в Сърбия... Вж. цитирания консулски доклад...: „Председателят изпрати в България своя лекар г-н Пиколо, много хитър грък, който има връзки с много знатни семейства от тази провинция."

Тази извадка с цитат от консулския доклад е от студията на румънския историк Константин Велики „Д-р Никола Пиколо във Влашко" (вж. сб. „Н. С. Пиколо. Изследвания и нови материали", С., 1968, с. 238-239). Всъщност роденият във В. Търново д-р Н. Пиколо тогава наистина пребивава продължително време в родния си град, вероятно натоварен с мисията да разузнае за готвеното въстание. Логично е да се предположи, че той е узнал истината, но като патриот не си е позволил да я докладва на граф Киселев в Букурещ.

3. ЗАПИСКА НА РУСКИЯ ПОСЛАНИК В КОНСТАНТИНОПОЛ А. П. БУТЕНЕВ

„Капитан Георги Буюкли отлага да даде показания, защото не знаел за никакво свое престъпление, той не признава себе си за подлежащ на разпит, а иначе би се съгласил да отговаря някак на отправените към него по формален начин въпросни пунктове. Впрочем, той обеща самолично да напише писмено обяснение за всичките обстоятелства, отнасящи се до настоящото дело, както и до онези отпреди отпътуването му от Силистра.

Между другото той, Буюкли, обяви под формата на разговор, че е родом от Силистренския санджак, Османпазарски окръг, от селището Казан. След мира, сключен в Адрианопол, и след разпущането на волентирското опълчение, в което той командвал 200 човека, той се преселил в Силистра, където, занимавайки се с търговски работи, се запознал между впрочем с някои българи от града Търново и тамошния окръг, от които купувал понякога в значително количество водка.

Той твърди, че по време на войната е поддържал своята команда на собствено ижидивение и претендира за възнаграждение за това, но не получавай-

ки от нито един от началниците, към които се е обръщал по този въпрос, никакво удовлетворение, решил да поднесе за това жалба до господаря император. Но получавайки отказ за паспорт, той решил да напусне местожителството си и да се отправи в Константинопол, за да потърси средство за довеждане до сведение руското правителство за своите искания. Като конец на всичко той извиква при себе си и своя син, намиращ се в Херсон на обучение.

Но в този промеждутък търновските българи, узнали при търговските си сношения с него за това негово намерение, поканили го чрез двама нарочни пратеници, на име Колю и Ганчо, да отпътува при тях за съвет, да им окаже помощ в поднасянето на жалба до султана за угнетенията, търпими от тях както от своя воевода и от митрополита, така и от някой си хаджи Йордан чорбаджи, старейшина от с. Елена.

Съобразявайки се с тяхната молба и раздразнен от отказа на военното началство на крепостта на Силистра да му издаде задграничен паспорт, той, Буюкли, оставил семейството си там и недочаквайки идването на сина си от Херсон, се отправил без какъвто и да било документ за самоличност за село Елена и предупреждавайки трима от старейшините (тези същите, които са обесени), че той ги очаква в близкия манастир „Св. Георги", сам се отправил натам под предлог купуването на водка. Скоро се събрали тука няколко човека българи, които възнамерявали да съставят жалба до султана. И той, Буюкли, се съгласил сам да я подаде и да ходатайства за нея. Българите били съставили дори и документ на чернова, с която го упълномощавали в това дело като свой депутат и довереник. Но тъй като младият човек, когото те довели със себе си за съставянето на молбата и за преписването на споменатия документ на български, не бил в състояние да изпълни това, то те и си заминали веднага, като се разбрали да доведат на следващия ден друг писар. След отдалечаването им от манастира дошъл тука някой си Милан, отдавнашен познат на Буюкли, с предложение да купи от него водка. При разговорите с този човек, без да знае, че той бил брат на хаджи Йордана, от когото българите били намислили да се жалват, той, Буюкли, му известил за тази работа и за това, че самият той възприел върху себе си ходатайство по нея. Узнавайки за това по този начин, Милан побързал да предупреди своя брат, а последният незабавно се отправил в Търново и донесъл на митрополита и воеводата, че българите, под негово, на Буюкли, ръководство, съставили заговор против правителството. Та по този повод и бил той задържан и представен в Търново.

На него не му е известно на какво именно е основана присъдата, според която четири души са обесени, но колкото се касае до него, Буюкли, то воеводата, не намирайки в него никаква вина, искал да го освободи. Но тъй като упоменатият хаджи Йордан твърдял, че той, Буюкли, е бил в заговора и измислил при това, че е дошъл тука не от Силистра, а от Сърбия с един от тамошните търговци, с които той щял да обикаля България, то по тази причина бил отправен в различни градове на Видинския пашалък, за да се види не ще ли го познае някой там като бивш спътник на този сръбски

търговец. Тъй като изследването не показало нищо, което да послужи на обвинението, то след това той бил представен на видинския паша, който също така след разпита не намерил достатъчна причина за по-нататъшното му задържане и тъй като сам той, Буюкли, искал да бъде отправен в Константинопол, то този паша и го представил тука със своя рапорт.

май, 11 ден, 1835."

Документът е извлечен от АВПР, ф. Главний архив (II — 16, оп. 60, 1835, д. 5, л. 11-13) и е публикуван от Н. Червенков и Ив. Грек в статията им „Към историята на въоръженото въстание в България през първата половина на 30-те години на 19. век" (сп. Векове, 1985, кн. 1, с. 42 и сл.).

4. „ОБЯСНЕНИЕ" НА КАПИТАН ГЕОРГИ МАМАРЧЕВ

„Долуподписаният Георги Буюкли, на служба при Негово Величество царя Всерусийски, съобщавам, че по времето на пребиваването ми в Силистра със своето семейство, получих удостоверение от началството за многочислените си заслуги и помолих за разрешение от тамошния руски представител за пътуване в Константинопол, като направих съответната молба (запитване). От местното руско посолство на мен бе отказан паспорт под предлог, че е необходимо да се изиска разрешение от Петербург. След като чаках почти шест месеца и виждайки, че не получавам никакво разрешение от...[не се чете една дума], реших да се отправя в Петербург, но и това ми бе отказано. Възползвах се от намиращите се у мен документи, за да попитам за причините, по силата на които са ми отказали разрешение, но не получих отговор.

Тогава се обърнах лично към полковник Берг, намиращ се в Силистра, и заявих, че ако не ми дадат паспорт за пътуване в Петербург или Константинопол, то ще тръгна без такъв, на което той ми отговори, че аз мога да постъпя както пожелая. В това време от Търново при мен дойдоха двама старейшини, на име Колю и Ганчо, които ми казаха, че Градската община, узнавайки за моето намерение да пътувам за Константинопол, ме молят да замина в техния град, тъй като те желаели да водят с мене преговори по назрели въпроси, обещавайки да ми платят всички разходи. Аз, нуждаейки се от пари за пътуването до Константинопол и при това, като на мен ми се е представила такава възможност, съгласих се с тяхното предложение и като наех турска каруца, тръгнах, съпроводен от Колю. Пристигайки в Рахово (Горна Оряховица — б. м.) във Великия петък, отправих Колю в Търново с поръчение да съобщи на общината, че те ако имат нещо да ми кажат, нека някого да пратят на среща с мен, тъй като аз нямах намерение да посещавам техния град. Аз се отправих към манастира „Св. Николай". След обед Колю се върна заедно с друг старейшина на име Мицо (Митю Софиянлията — б. м.), които ме помолиха от името на общината да ида в града.

Но виждайки моята непреклонност, съгласиха се с моето предложение да се отправим към манастира „Св. Илия", който се намира на половин час път от „Св. Николай", за да поговорим.

Вечерта на този ден упоменатите Колю и Мицо се отправиха отново за Търново и в неделята, на Пасха, надвечер се върнаха, съпровождани от някой си Делчо (Велчо Джамджията — б. м.) и от един юноша, който сега се намира в Сераскер-Капусу, името на когото не ми е известно. Дошлите започнаха да се оплакват от градските правителствени власти и от чорбаджиите на града за притесненията, които търпи народът, и със сълзи на очи ме молеха да им бъда представител и да отпътувам при императора в Петербург, за да защитя правата им. Но узнавайки, че аз се насочвам към Константинопол, решиха да отправят чрез мен изложение до султана. Тъй като юношата, когото те водеха със себе си, не можа да го напише, те в понеделник се върнаха в Търново, за да намерят човек, способен на това, а така също да се положат подписи под обръщението на общината.

Аз, въпреки че бях решил незабавно да се отправя в Казан (Котел — б. м.), където горе упоменатите бяха длъжни, съгласно договорността, да изпратят готовото обръщение, по причина на пасхалните празници не можах да намеря коне и бях принуден да чакам до сряда, когато неочаквано се явиха шестима турци, които ми заповядаха от името на воеводата да ги последвам в Търново. Пристигайки тук, аз застанах пред воеводата и в присъствието на митрополита и упоменатите Колю, Мицо и Делчо бях запитан за причината на моето идване. Отговорих, че общината, узнавайки за моето предстоящо пътуване до Константинопол, ме запита, умолявайки ме, да представя от нейно име обръщение към султана, което и бе потвърдено от упоменатите Колю, Мицо и Делчо. Тогава воеводата ме прати в Ловеч при намиращия се там паша, на когото аз разказах за случилото се. След три дни той ме отправи, съпроводен от няколко войници, в Константинопол, където бях предаден на Паша Капусу.

Константинопол, 15/27 май 1835
Подпис: капитан Буюклиу"

Личното „Обяснение" на капитан Георги Мамарчев в оригинал е на гръцки език. То е единственият документ от виден пряк участник в събитията и е предоставено на руския посланик в Константинопол А. П. Бутенев. Съхранява се в АВПР, ф. Главний архив, II-16, опис 60, 1835, д. 5, л. 7-8. Досега е оповестявано само на руски език чрез публикацията на Н. Червенков и Ив. Грек „Към историята на въоръженото въстание в България през първата половина на 30-те години на 19. век" (сп. Векове, 1985, кн. 1, с. 42 и сл.). Очевидно е, че така предложена, картината на събитията и засегнатите личности има за цел да ги представи във вид, който ги оневинява и ги отдалечава от истинския им революционно-политически смисъл.

5. ПИСМО НА А. П. БУТЕНЕВ ДО КНЯЗ К. К. РОДОФИНИКИН

„Милостиви господарю Константин Константинович!

Българското общество на града Търново във Видинския пашалък, търпейки различни угнетения от местното началство, от архиепископа и от някои от своите старейшини и не виждайки никакъв успех в неоднократните предприятия да доведе своето положение до знанието на правителството, се обърнало към пребиваващия в крепостта Силистра капитан на бивша волентирска команда **Георги Буюкли** с молба да им бъде ходатай пред султана. Този офицер, по видимому познат отдавна с търновските българи и имащ с тях търговски отношения от времето на сключване на Адрианополския мир, се съгласил на поканата им и оставяйки в Силистра своето семейство, се отправил през отминалия месец април без какъвто и да било документ за самоличност за Търново, където българите били с намерение да съставят жалба и доверителен акт, с който да удостоверят, че надлежно поръчват на него, Буюкли, да им ходатайства в Константинопол. Но между това, докато те се занимавали с тази работа, лицата, до които тя се отнасяла, узнавайки за това, донесли на търновския воевода, че българите замислят бунт и че в това предприятие ги предводителства руски офицер.

По повод на тази разгласа търновският воевода заповядал да хванат мнимите метежници и заповядал в същото време да обесят четирима човека, които били в сношения с капитан Буюкли. А него отправил при видинския паша, откъдето, по искането на Портата, този офицер бил доведен в Константинопол. Реис ефенди, поради дружеските си отношения с мен, не остави друг да ми съобщи някакви подробности за това неприятно произшествие и да ме уведоми заедно с това за довеждането тук на самия Буюкли, обвинен за вълненията на българите, когото, възприемайки го за руски офицер, той без най-малки от моя страна домогвания предостави изцяло на разпореждане на мисията.

Тъй като няма достатъчни доказателства за участието му, на Буюкли, в споменатия по-горе заговор, Портата, предавайки го по този начин в моите права, помоли обаче да го подложим на необходимото наказание за намеса в дела, които въобще не се отнасят до него, вмешателство, което, макар и да е могло да бъде направено с добро намерение, въпреки това е послужило като повод за ропот сред народа против законните власти и довело до позорна смърт на няколко човека българи.

Поради това, вземайки под внимание обстоятелството, че капитан Буюкли е дошъл от Силистра в Турция без всякакъв писмен документ, като се изключи грамотата за Всемилостивейшото му награждаване с ордена „Св. Анна“ 3-та степен с лента, аз не мога да се реша да позволя на този офицер по-нататъшно

тук пребиваване. Но отправяйки го, заедно с упоменатата грамота, в Одеса при Новорусийския генерал-губернатор Воронцов, имам чест да предоставя по-нататъшното разрешение на съдбата му според благоусмотрението на министъра.

Съобщавайки всички тези подробности на благоуважението на Ваше превъзходителство, дълг ми е да поставя и приложа към него писменото показание, направено по този предмет на гръцки език от самия Буюкли, и записката, съставена от разговорите с него и можеща да послужи за по-добро обяснение на подробностите на събитията и причините за внезапното му отпътуване от Силистра, а така също и сношенията му с търновските българи.

За неизлишно считам, за по-вещото изясняване на настоящата постъпка на Буюкли, да препратя за всеки случай копие от получената от мен с последната поща от нашия генерален консул в Букурещ депеша по същия предмет, заключаващ в себе си достатъчно подробни, макар и не съвсем благоприятни сведения за този човек.

Със съвършена почит и преданост чест имам да бъда на Ваше превъзходителство покорнейший слуга:

Подпис: А. Бутенев.

Пера

20 май 1835“

Писмото е от тогавашния посланик на Русия в Турция А. П. Бутенев до министъра на външните работи княз К. К. Родофиникин. Съхранява се в АВПР, ф. Главний архив, II — 16, опис 60, 1835 г., д. 5, л. 5-6. За първи път е печатано на руски език в статията на Н. Червенков и Ив. Грек „Към историята на въоръженото въстание в България през първата половина на 30-те години на 19. век“ (сп. Векове, 1985, кн. 1, с. 42 и сл.).

6. ПИСМО НА ЕП. НЕОФИТ ДО ХРИСТОФОР НИКОВИЧ В РАЗГРАД

„Сие писмо да вручите у честни ръце даскал Христофор, епитропът молитвенни в град Разград!

Почтенни чорбаджии, хрисими старци, живущи в Разград! Благословенни отци! Известно да буди вам, каквото у Търново някои си безумни и злобняви человеци — един Митю калфа софиянин, втори Йоанаки кюркчи, трети Велчо джамджи, четвърти Колю гайтанджи, пети Сакала хаджи Йордан от Елена. Тези безумни и несъмислени человеци проводили и довели от Силистра някой си Георги Казанлия, он бил някога капитан на волентирите русийски. Като дошъл по Возкресение в неделя на Плаковския монастир го скрили. А тия несмислени злодеи отишли вторник и са советовали и зачели

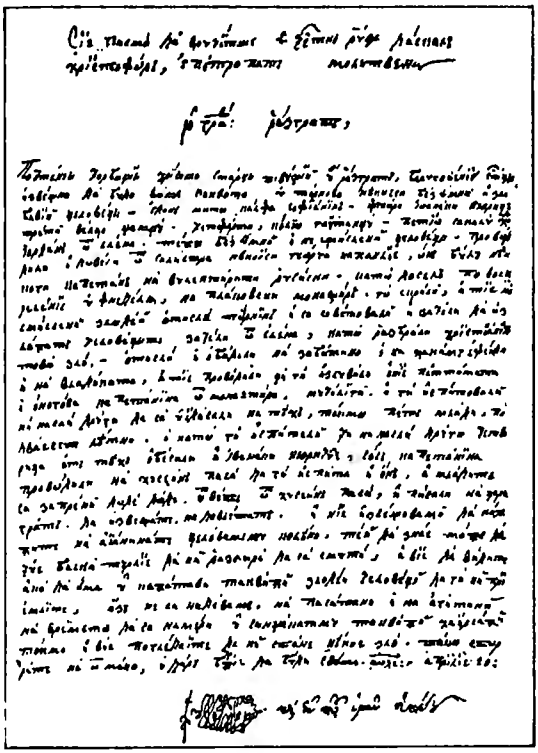

Факсимиле на писмото на еп. Неофит от 20 април 1835 г.

да излъжат человеците, зачели от Елена. Като разбрали християните това зло — отишли и обадили на забитина и на Хаким ефенди и на владиката. А тия проводили, че ги изловили ония петимата и оногова капитанина от монастира, мучили ги и ги изпитвали. Не нашли други да са уйдисали на тях, токмо пет млади по двадесетлетни. И като ги изпитали, не нашли други, четворица от тях обесили, а Иванаки кюркчия със капитанина проводили на Хюсеин паша да ги изпита и он, а младите са запрени доде додиответ от Хюсеин паша, и писали на Цариград да известят на довлета.

И ние извещаваме да кажете на аянина, целувам му коляно, тъй да знае, може да чуе баска тюрлия, да не разбере, да се смути. А вие да видите ако да има у къщята ви таквизи злодеи человеци да ги не приемлите. Аз не се надявам на пашата ни и на агите ни на времето да се намери у санджака му хаирсъзи токмо и вие погледайте да не стане някое зло, тако сторете неотменно и дар Христа божи да буди с вами.

1835, априлия 20.
Ваш во Христо молитствовател Червенски митрополит Неофит“

Този изключителен документ за Велчовата завера има характер на „циркулярно писмо“. Изпраща го доростолочервенският епископ Неофит до градските първенци в Разград. С датата си — 20 април 1835 г., отразява бърза реакция на висшата църковна власт в цяла Северна България. Писмото за пръв път е публикувано от А. В. Изворов в Юбилеен сборник на Разградското читалище „Развитие“ (1904), а след това е препечатвано неколкократно. Самото писмо е на български, а подписът на владиката — на гръцки.

7. ПИСМО НА ВЕЛИКИЯ ВЕЗИР ДО СУЛТАНСКАТА КАНЦЕЛАРИЯ

„Височайше писмо.

В хода на събитията, произлезли преди време в Търновската кааза, немюсюлманинът на име хаджи Йордан от село Елена, спадащо към селата на споменатата кааза, е проявил вярност и старание. Мюширът на Топхането, Негово превъзходителство Дамат паша в писмото си, което представяме, че да благоволите да направите височайше достояние, пояснявайки горното, иска споменатият и двамата му сина, под сянката на Негово императорско величие Падишаха, да бъдат освободени от джизие, а също да им се разреши да носят фесове с отличителни знаци.

В случай че последва височайше императорско разрешение, въпросните да бъдат освободени от джизие и да носят фесове по описания начин, ще бъде издадена височайша заповед за тяхното освобождаване от данък. Следва да се подпише заповед за пояснение на горното."

Документът — „чернова от писмо на Великия везир до султанската канцелария, за докладване на Султана" (М. Мръвкарова), е единственият документ от официалните турски архиви за Велчовата завера, стигнал до нас. С него по категоричен начин се утвърждава изводът, че предателят е наистина х. Йордан Кисьов от Елена. Съхранява се в колекцията на Ориенталския отдел към НБКМ (сбирка ОАК) и е публикуван от М. Михайлова-Мръвкарова (Еленски сборник, 1968, с. 454-455).

ЛЕТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ И СВИДЕТЕЛСТВА

ПРИПИСКИ

ПРИПИСКА В КНИГА ОТ МАХАЛА КЪРШОВЦИ, ЕЛЕНСКО

„Да се знае, кога идваха йеромонах Зотик, Велко и Колю на малка Богородица, сене 1834."

Летописната бележка отразява тайната организаторска дейност из Еленския край на трима от видните водачи на Заверата — Отец Зотик, Велчо Джамджията, Колю Гайтанджията. Публикувана в „Елински сборник" (1968) и в други издания.

ДЕНКО ПОП НИКОЛОВ ОТ ДРЯНОВО

„Кога се подписаха от Търново бератлиите правиха совет на монастир Светаго... да си поставят в Търново господар и изказаха ги хаджи Йордан от Елена на воеводата и изловиха ги и обесиха ги: хаджи Йордан Стари, Уста Митя Софиянлията и Велча Болтаджията и изпроводиха даскал Антония на Видин.

1835 год., априлия 12-го ден."

Авторът — Денко п. Николов (1815–1882), е килиен учител в родния си град Дряново. Съставител е на ръкописни сборници, където срещаме препис на „Александрията", както и водени летописни бележки.

Пръв за тях с акцент върху свидетелствата му за Велчовата завера писа Г. Марковски (Вж. в. Янтра, 1935, бр. 11). За Денко п. Николов — вж. Ив. Радев, Възрожденецът Денко п. Николов от Дряново, сб. Дряново и Дряновският край, 1990, кн. 4.

ХРИСТО НИКОЛОВ ОТ ТЪРНОВО

„1835, 31 април... 12....

Относно събитието, което стана в този свят, това голямо петно (зло), което получиха християните, поради някои хора, до петнадесетия ден на този месец. Тази сряда бяха приети в манастира „Свети пророк Илия"... Опетняването... се заклеха там, за да направят... Велчо от Търново, учителя по гръцки Антон,

уста-баши сервос Димитър и хаджи Сергий, и други... и от Елена х. Йордан Стари... и младия х. Йордан, син на х. Иван... След... той избързал при воеводата...

6 часа през нощта, в четвъртък, на 13 този месец... Решението, взето при воеводата и счете станалото при всегнева му изпраща воеводата сеймените в манастира и ги заловили. А тези другите ги заловили в Търново и ги затварят в затвора. И ги измъчват, така че да изкажат истината, и даде показания най-лошия от тях... Искаха, за да съобщят тези думи и след това се ядосаха турците и кадията на Търново. И след това... И стария владика Иларион... ... ... Това обяснение (признание) не го одобриха и ги обесиха четиримата човека: Велчо, и хаджи Йордан, и Никола Гайтанджия, и Димитър уста-баши сервос. А другите са ги изпратили във Видин при пашата — Хюсеин паша. И той обеси един — Иванаки, кожухарин търновлия. Даскал Антон го изпратиха в столицата на царството, на него му подари пашата...

Христо Николау Пал.....джиолу написа горното."

Въпросният документален разказ, макар и написан от Христо Николов, е съхранен в архива на търновския първенец х. Минчо х. Цачев. (вж. БИА-НБКМ, ф. 307, а. е. 16, л. 6) Тук той се публикува за първи път. Нечетливият почерк, лошото състояние на листа затрудниха превода, направен от г-н Вл. Владов, за което му изказвам колегиалната си благодарност. Те са причина разказът да страда от съществени непълноти. Всъщност тази страница е единственото автентично свидетелство за Велчовата завера, оставено ни от търновчанин, който по всяка вероятност е бил встрани от съзаклятниците и е имал резервирано отношение към събитието.

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

„Да се знай, когато обесиха хаджи Йордана старий, годината беше 1835, през месец април, на ден 13 го заровихме."

Приписка към ръкописен сборник, вероятно от Елена или Търново, която отразява само смъртта на х. Йордан Брадата. Публикувана е от М. Стоянов и Хр. Кодов в „Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека" (1971, т. 4, с. 131).

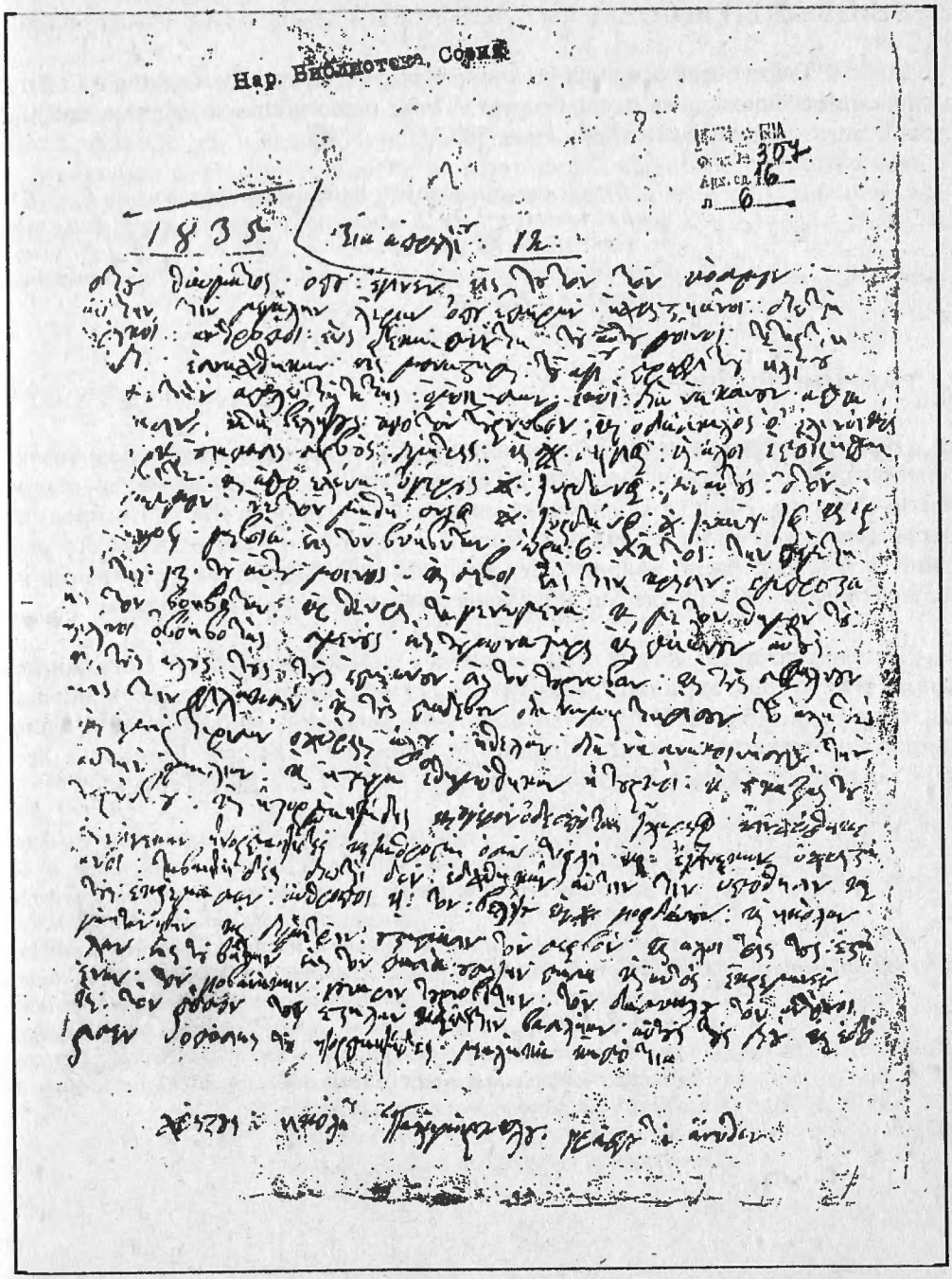

Факсимиле на документа от търновеца Христо Николов, съхраняван в личния архив на х. Минчо х. Цачев

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

„1835 г. Тогаз обесиха хаджи Йордана Брадата, Велчо Джамджия и Гайтанджия, защото щяха земя да превземат. Тогаз беше войвода Дервиш бей шех сузари заде и син му Вахит бей... сене 1835."

Откъс от „хронограф", открит и използван от С. С. Бобчев в съчинението му „Еленско през време на турското владичество" (Еленски сборник, кн. 2, 1938, с. 34). В него ясно е обозначен турчинът воевода, който по време на Заверата е управител в Търново.

ГАВРИИЛ РИЛЕЦ

„Вядому да буде: в лето 1836, априлия 7 ден, от верех светих и обешенних и убиених за веру християнскую о град Терновъ. Имена их: первий Велчо, вторий Митю Софияла, Иван от Болярската махала, близъ церкви Свети Богородици, хаджи Йордан от село, глаголемое Елена. Други Колю Гайтанджи. Сего ради пишу аз многогрешний Гавриил, йеромонах Рилец. Известую о страдании их, все пострадаша за веру светую християнскую и отечество Болгарском."

„Изповедую пред Бога и пред человеком о моем втором от Бога животе даном. В лето 1836, априлия 7, наказуя наказа ме Господ, смерти же не предаде мя, грях ради моих остави мя за покаяние. Гавриил, многогрешний Рилец приидох от монастир светаго Йоанна Рилскаго на таксид в Терновъ в лето 1817, мая, ден 8. Седях с Божия воля до лето 1836 на таксид в Терновъ."

Авторът — Гавриил Рилец — е таксидиот на Рилския манастир в Търновско-Габровския край. Летописните му бележки за Велчовата завера са оставени във втората част на „Триод" към храма на Присовския манастир „Св. Архангел", чийто основен ктитор тогава е казанджийският еснаф от В. Търново. Пръв публикува летописните бележки Н. Станев в книгата си „История на Търновската предбалканска котловина" (1942). По-късно този „Триод" изчезва от библиотеката на манастира. За автора — вж. Иван Радев, „Гавриил Рилец — скромен възрожденски деец от 20-30-те години на 19. в.", сп. Духовна култура, 1990, кн. 12.

МОНАХ ОТ КАПИНОВСКИЯ МАНАСТИР

„На 1835 тогава ся освети новата църква от архиерея Търновския Илариона на септември, на свети Симеон. Тогава стана въстанието, обесиха Иванакя и Митя Софиянлията, и хаджи Йордана Брадата от Елена и сюрдисаха игумена на Плаковския манастир х. Сергия на Мъглижкия манастир с много мъки, и Теодосия монаха негов другар. И аз, на светението църкви от Илариона същ епископ, бидох анагнос или чтец."

Автор е мóнах от Капиновския манастир със светското име Стойко Атанасов (род. 1808 г.). От негов „Молитвеник" я преписва Ц. Гинчев и през 1888 г. я печата в сп. „Труд".

ГЕОРГИ МАЗАКОВ

„Обесиха Велчо Джамджи и хаджи Йордана от Елена, и Митю Софияли, и Колю Гайтанджи в годината 1835, април 13."

Автор е Георги Мих. Мазаков, родом от Лясковец, но учителствал в Търново. Оставя свидетелството си по кориците на гръцка книга от 1829 г., като самата приписка е също на гръцки език. Оповестява я през 1943 г. проф. Ив. Снегаров.

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

„Да са знай кога обесиха баща ми сене 1835..."

Приписка към ръкописен сборник, цитирана от М. Стоянов в книгата му „Букви и книги" (1978, с. 68).

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

„1835, месец ноември 21. Заради манастира запрян седях на митрополията ут бис [?] лясковски... след Плаковскому манастирю..."

Анонимна приписка в гръцко издание от 1819 г. В определен смисъл се свързва с Велчовата завера и последиците от нея. Публикувана е в сб. „Ловеч и Ловешко" (1931, т. 3, с. 27). Книгата се намира в Ловеч, има бележка, че по-късно е подарена от П. Р. Славейков на неизвестно лице.

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР (от с. Войнежа)

В летописната книга на църквата „Св. пр. Илия“ в с. Войнежа, Търновски окръг, се намират интересни сведения за героичното събитие Велчова завера през първата половина на миналото столетие... Новите сведения за Велчовата завера, които за първи път се публикуват, са следните:

„През 1834 г. махалите около с. Войнежа взеха решение да си построят църква в м. Илиевци. Но първият ктитор на храма — дядо Милю Стоянов, доверено лице на турците, успя да издейства ферман църквата да се построи в махалата Каракасани, откъдето беше и той. Тази промяна внесе разцепление между селските първенци и щеше да осуети строежа на храма. Образуваха се групи, като всяка искаше в своята махала да се построи църквата: Топал Тодор и Вълкан Белев държаха за махалата Илиевци, за където първоначално се реши, Иван Аврамски — за с. Войнежа, Милю Стоянов — за махалата Каракасани. Борбата продължи няколко месеца. Иван Аврамски беше посветен в Заверата в манастира „Св. Илия“ и като видя, че трудно може да се наложи над влиятелния пред турците дядо Милю Стоянов за построяване на църквата на друго място, освен в Каракасани, възложи всичката си надежда на Заверата — щом се отървем от робството, църквата да се построи във Войнежа. Затова рано през пролетта на 1835 г. той събра своята чета и след като провери четниците на края на селото, под една круша, заминаха за манастира. При сраженията около манастира и местността „Дойнов мост“ четата беше разбита. Едни казват, че Иван Аврамски бил заловен от турците жив и осъден на вечно заточение в Диарбекир, други пък, че се отскубнал от турската потеря и избягал във Влашко или в Сръбско.“

Текстът е в основата на статия „Нови сведения за Велчовата завера“ от архим. Нестор, публикувана в „Църковен вестник“ (1959, бр. 41, с. 8). Летописна книга на войнежката църква „Св. Илия“ е предадена в Окръжен държавен архив — В. Търново (ф. 548 К), но в нея изобщо липсват подобни свидетелства. Остава предположението авторът да е попаднал на тези сведения или в друга летописна книга, непредадена в Държавния архив, или да е преразказал пръснати тук и там факти за събитията. Според твърдението на свещ. Петър Цветков Пенев — сега обслужващ храма в село Войнежа, там няма нищо, което да говори за Иван Аврамски и Велчовата завера.

Х. ЙОРДАН Х. КИСЬОВ

„Бог да ми прости греха за манастирската завера на сене 1835."

Приписка към „Месецослов или Календар вечний" (1840), принадлежащ на еленския чорбаджия х. Йордан х. Кисьов, чрез която той документира ролята си на предател на Велчовата завера.

* * *

„Този подпис е на хаджи Йордана Кисьовски записа, когато ходи на „Св. Йована" — на Рилския манастир, на сене 1836 г. Там искупи началните икони за великата черква Христовата и Света Богородица, за мене грешния."

Приписка към екземпляр от книгата „Житие на св. Иван Рилски" в Еленската църква „Св. Богородица", дарен от х. Йордан Кисьов. Съдържа отглас от съзнанието му за сторен грях. Публикувана е в „Елински сборник", 1968, с. 38.

„БЕЛЕЖКА" ДО ОТЕЦ ЗОТИК

„Преподобнейший кир Зотике, братски те целую, като приемеш това наше начертание, приемни Коста от монастира, понеже деспоти му даде изим да отиде гдето ище. Яко твоей архимандрит Неофит, май 28."

Кратко писмо до Отец Зотик — игумен на Преображенския манастир от протосингела на В. Търновската митрополия архим. х. Неофит Хилендарец по повод нареждането на еп. Иларион за изселването на „послушника Коста" от Капиновския манастир, измъчван заради Заверата. Фактически „брат Коста" е настанен в Лясковската обител, където е преместен и архим. Максим Райкович.

ДАСКАЛ ИВАНЧО ГЛЕДАЧА

„Обраха пак по Търновско силяхът на българите и едни носеха, а други не носеха. 1836, август 8-го."

Приписка към Габровската преправка на Паисиевата „История славянобългарска" от 1833 г. За пръв път е публикувана от М. Стоянов и Хр. Кодов в „Опис на славянските ръкописи в Соф. народна библиотека", 1964, т. III, с. 448).

ДРУГИ СВИДЕТЕЛСТВА

П. Р. СЛАВЕЙКОВ

„При всичките трудни и несгодни обстояния за баща ми през тая година на въстанието в Търново, в което се оказва да е бил намесен и той, аз следувах да уча славенската си граматика и да давам ухо, като се говореше в училището, че ще колим турците, а после да тичам и да заничам как бесят българите. Баща ми бега тогава, нам къде ходи, та се кри по Тревненско, но като го не потърсиха, и той се завърна. Подир малко хвана да върлува и чумата в Търново."

Фрагмент от „Спомен на четиридесет годишната ми писателска деятност", останал в ръкопис в архива на П. Р. Славейков.

* * *

„Помак Ахмед... женен в Килифарево — ханът негов. Как той ходил при Теодорита предрешен да се изповяда, като българин, уж че убил един турчин. „— Няма нищо, синко! — рекъл той. — Едно трънче си махнал от пътя." Това го запомнил той и подир го викал и му казал, че ще го издаде, но ако му даде 100 махмудии, няма да каже. И игуменът разказва случката на баща ми и го моли да посредничи. Той ходи да го види, но брат му хванат от чумата..."

Фрагмент, останал сред ръкописите на П. Р. Славейков. Случката е свързана с посветения в Заверата игумен на Килифаревския манастир — йером. Теодорит.

* * *

„Баща ми не приказваше освен за востание и то пред някои хора само. Той беше далеч от моето връз гърците негодувание. Когато аз позаякнах подир, взех да му казвам какво правят гърците и защо не се обажда да погълчи на тях. Казваше — Ти каквото си видял зло, оплаквай се от него. Аз казвам ли ти нещо? Пък аз от когото съм видял зло, ще плача от него. И аз ако бях сега като тебе, а че да ми правеха зло владиците-гърци, щях да викам не, ами да виж какво щях да правя.

... Възпоминания. Баща ми не приказваше освен за въстание. За владиците зло не казваше. На злото корена са турците.

... Велчо Джамджията

Колю Гайтанджията

Митю Софелията
Хаджи Йордан Брадата
Янаки Търновлията, обесен в Ловеч
Дядо Никола
Отец Максим Дреновский."

Късове от останали в ръкопис архивни материали на П. Р. Славейков, които отразяват многостранно заседналата в съзнанието му като събитие Велчова завера (Вж. Литературен архив, т. 1, 1959, с. 34 — 35).

НЕИЗВЕСТЕН АВТОР

„В това смутение възстанаха и българите и успяват да убият аянина хаджи Йорданча ефенди, който предаде капитан Мамарчов Буюклу и убиват още 60 заптиета."

В анонимна дописка от Габрово във в. „Български глас" (1876, бр. 3 от 1 май) по повод на Априлското въстание, като погрешно тогавашният мюдюрин в Габрово х. Йордан х. Бакалов — също от Елена, се смесва с х. Йордан Кисьов.

П. Д. КРУСЕВ и ЗВ. ЦОНЕВ

„В с. Ковanлъка, сега Пчелище, поп Дионисий хвърлил барута, фишеците и машинката за леене куршуми в кладенеца на двора си, след като узнал за залавянето на отец Сергий и Мамарчев в Плаковския манастир.

. . . . .

По устни сведения от г-жа Люба полковник Михайлова от гр. В. Търново се установява, че са правени и някакви формени калпаци от кожухарския еснаф на Търново. Бащата на хаджи Димо х. Станев в Търново като кюркчия е ръководил направата на калпаците, които са били крити и складирани в Кожухарския хан в специални скривалища. Калпаците били приготовлявани в продължение на две години. След провала на въстанието тези калпаци били изнесени от кожухарския хан и скрити в Дервенито.

. . . . .

Стоян Добруджанлията успял да избяга. Жив е неговият внук, който помни доста сведения за прадяда си. Той бил едничкия, който носел винаги калпак в града и турците не могли да го накарат да го свали. Във Влашко отворил кръчма и забогатял. Там се хранели българските емигранти и главно момчетата на Хр. Ботев. Върнал се в България, не приел да получава пенсия от държавата както всички поборници. Считал го за срам. У него се е хранил и Ст. Стамболов.

. . . . .

По разказа на Хр. Кабакчиев — художник, бивш учител, който помни добре разкази от майка си за баща ѝ х. Тодор Бързака, за когото често говорила и свекърва ѝ, долавяме нещо и за заверата в Лясковец. Хаджи Тодор се крил у тях в Лясковец и заранта в петък на страстната седмица казал на жена си да излезе и послуша какво става по улиците. Тя видяла х. Йордана Брадата да бърза по посока на Г. Оряховица. После разбрала, че бил хванат от турска пусия в лозята и отведен в Търново, гдето го обесили. Ако има нещо вярно тук, то е, че х. Йордан Брадата Сакели е заловен между Лясковец и Г. Оряховица."

Фрагменти от историческия очерк на П. Д. Крусев и Зв. Цонев „100 годишнината на Велчовата завера" (В. Търново, 1935). Те отразяват лично събирани сведения от авторите на книгата.

С. ПЧЕЛИЩЕ (НИКОЛА СТАНЕВ)

„В селото е имало 30-40 души участници във Велчовата завера, но внезапното разкриване на заверата задушило всичко."

„История на Търновската предбалканска котловина" (В. Търново, 1942; II изд. — В. Търново, 1993, с. 73).

С. ЖЕРАВНА (ДАНАИЛ КОНСТАНТИНОВ)

„Отзив на този патриотически зов дал пак Балкана от Търново до Котел. Център на новото въстание станал уединеният и отстранен от окото на властта Капиновският манастир. Съзаклятници имало и от Жеравна, най-видният от които е бил старият поп Тодор поп Герасимов, който се отличавал с голям патриотизъм и постоянно носил под расото си меч. Той е бил по всяка вероятност и автор на скритото (шифровано) писмо, нужно му за конспиративна кореспонденция.

След предателството, което е направил еленчанина, младия хаджия Йордан, също съзаклятник в проектираното въстание, поп Тодор бил повикан в Търново и заедно с другите хванати съзаклятници поведен към бесилката. С намерение да спечели време и да може по някакъв начин да се спаси, той обещал на турците, че ще приеме исляма, ще се потурчи. Но като разбрал, че възможност за избавление няма, че турците са обрадвани, че успели да предумат и привлекат към вярата си даже свещеник, го завеждат почти на сила в джамията за извършване на обряда; той излязъл вън от себе си, захвърлил турската чалма при входа на джамията, прекръстил се и започнал да проклина и да сипе най-дръзки хули по адрес на турската вяра и нация. „Мене Бог ще ми вземе душата, а вас вашия Аллах ще ви съди." Вбесени от яд за самоизмамата си и за необикновената му дързост, която проявил, турците го смазали от бой и почти полумъртъв го покачили на въжето, гдето спокоен склопил очи, верен

към дълга си на вяра и народ. Трупът му бил захвърлен на бунището. Набожните търновци съжалявали, че не могат да го погребат достойно, като мъченик за вярата, и искали да го причислят към лика на светиите, защото казвали, че „над гроба му се спущали кандила". След два месеца обаче, обладан от твърдо религиозно чувство, един търновец го изравя нощ от бунището, поставя неразложения още труп в един чувал и на гръб, из скрити пътеки го пренася в Капиновския манастир, за да бъде там, както подобава опян и погребан."

Из книгата „Жеравна в миналото и до днешно време" (1948) на Данаил Константинов. Авторът не посочва изворите за това свое твърдение.

ГР. СИЛИСТРА (ИВ. ГРЕК)

„... Отрядът на българските патриоти от Силистра през пролетта на 1835 г. преминал в територията, заета от турците и повел въоръжена борба, която продължила 4 месеца, от края на март до юли. По време на своето пребиваване на територията, заета от поробителите, четата извършила поход от неколкостотин километра... Сред местата, където е била, са Търново и Трявна... Датата на започването на действията на четата на Петър Николаевич съвпада с датата, определена от търновци за начало на въстанието."

Фрагмент от статията на Ив. Грек „Българските доброволци от 1828-1829 г.", публикувана в сп. „Векове" (1975, кн. 5, с. 8 и сл.). Въз основа на новоиздирени архивни материали авторът доказва, че в Силистра, във връзка с Велчовата завера, из средите на воювалите преди заедно с Мамарчев волентири се организира чета начело с Петър Николаев Петрокоглу.

С. ПОЛСКИ СЕНОВЕЦ (ТОДОР ЛАЗАРОВ)

„Тодор Ст. Попов (Абдуля), внук на първия свещеник от Полски Сеновец Петър Маринов Дачев, е записал през 20-30-те години множество спомени на стари хора... Според тези спомени поп Петър Маринов Дачев събирал средства за революционния комитет, които предавал в Преображенския манастир. Участвал и в заседанието на комитетските хора, проведено в Плаковския манастир за подготовка на Търновското въстание (Велчовата завера) през 1835 година."

Откъс от поселищния очерк „Полски Сеновец" (1984, с. 35-36).

С. ДРАГИЖЕВО (ЛЮБЕН ЛАЛЕВ)

„В историята на село Камен пише: „Появи се в селото поп Атанас от с. Драгижево и неговия син Иванчо", който отваря първото училище в с. Камен. За поп Атанас се разказва, че избягал от Драгижево заради участие във Велчовата завера."

Откъс от поселищния очерк на Л. Лалев „Драгижево — история, бит, нрави и обичаи" (1996, с. 65).

III. ЛИЧНОСТИТЕ

УВОДНИ ДУМИ

Разделът включва очеркови характеристики на най-видните участници в подготовката на Велчовата завера и на нейните жертви. Трудностите при написването им се оказаха от различно естество. За някои (Велчо Атанасов Джамджията, капитан Георги Мамарчев, хаджи Сергий) има натрупана доста книжнина, за други (Отец Зотик, Андон Никопит, Митю Софиянлията) е крайно недостатъчна, а за трети (Колю Гайтанджията, отец Иван Шаранков, Иванаки Йонков Врацалията) тя изобщо липсва. В случаите, където има възможност, са добавени фрагменти със споменен и оценъчен характер, чрез които се дооткроява фигурата на дадената личност.

Авторът прецени, че тук е мястото и на биографичните очерци за специфичен тип участници в събитията като епископа-грък Иларион Критски, предателя х. Йордан Кисьов от Елена и „воеводата", управляващ през 1835 г. Търново и Търновската кааза. И след тук направения опит да се уточни ролята на тогавашния йерарх на епархията, да се очертае образът и се идентифицира аянинът турчин, във връзка с тях пак останаха неизяснени редица моменти. Утехата е, че се предлага картина, която по-разгърнато и обхватно персонализира събитията около предисторията и потушаването на Велчовата завера, че за повечето от личностите са привлечени новоиздирени свидетелства, факти и оценки.

Възрожденците, активно участвали в подготовката на въстанието от 1835 г. и станали негова жертва, заслужават много по-голяма почит и признание от онова, което потомците са направили за тяхната памет. Най-популярният факт е монументът на площад „Велчова завера" във Велико Търново, построен по повод честванията на 100-годишнината от събитията. Оттогава е и паметният знак в Плаковския манастир „Св. Илия". Наскоро в

гр. Елена, в близост до храма „Св. Богородица", бе поставена интересната скулптурна фигура на хаджи Йордан Брадата, чийто автор е художникът Панайот Димитров. За съжаление, нищо не документира мястото, където са погребани най-видните съзаклятници на 1835-та, намерили смъртта си на бесилките в града: Велчо Атанасов Джамджията, хаджи Йордан Брадата, Колю Гайтанджията и Димитър Радев Софиянлията. Киро Тулешков много ясно и недвусмислено го е посочил: „Избесените в Търново горепоменати мъченици са заровени горе на „Хорището", под „Поличката" във Варуша над църквата „Св. Атанас". През 1910 г. — тъй като на същото място са погребани и част от жертвите на Априлското въстание през 1876-та — там е издигнат паметник, свързан само с имената на Иван Панов Семерджиев, Бачо Киро Петров и др. Крайно наложително е търновската общественост да намери начин да обозначи, че тук са костите и на водачите на Велчовата завера.

ВЕЛЧО АТАНАСОВ ДЖАМДЖИЯТА (1778 — 13 април 1835)

Приема се, без да притежаваме автентични свидетелства, че е роден през 1778 г. във Велико Търново, а според по-малко популярна версия — в Килифарево. Завършва живота си в старопрестолния град, обесен от турската власт на 13 април 1835 г.

Велчо Атанасов, подобно на Отец Зотик, е другият основен стълб на промените в Търновския край от тия първи десетилетия на XIX в. На първо време част от анонимното житие-битие на възхождащото тогава българско търговско съсловие, той успява рязко да се открои сред останалите главно на базата на гражданските си позиции, поведение и готовност за съпротива на поробителя. Макар и косвени да са свидетелствата и практически да са жестовете му, всичко в тях говори за него като за изключителна личност — по твърдост на характера, по мащаби на мисленето, по усет за държавническа реализация.

И при Велчо Атанасов срещаме познатата противоречива картина за потекло, рождена дата и рождено място. В спомена на внука Илия П. Джамджиев четем: „Дядо Велчо се е родил в 1778 г. На 19-годишна възраст той напуска Търново и забягва през Русе в Букурещ. След една година се заселва в Брашов и се залавя за търговия. Напуснал е тоя град след три години и устройва търговското си предприятие в Будапеща.“ Това го твърди потомък, чиято майка е втора дъщеря от втория брак на Велчо Джамджията, а баща му е „най-довереното лице на същия в неговата търговия“. Когато настъпва трагичната развръзка през 1835-та, дъщерята е 17 годишна, а зетят Петър — 21-годишен... Значи трябва да му вярваме.

В тази насока са и твърденията на историците и краеведите. Така Никола Станев отбелязва почти същото — че Велчо Атанасов е роден „около 1778 г. в Търново“, че на 20 годишна възраст е конфликтът му с турче, след който напуска България, че около 1800 г. става търговец в Букурещ, че по-късно заминава за Брашов, за Будапеща и се завръща в Търново през 1809 г. В същия вид се представят първите му стъпки от Ст. Н. Коледаров и др.

Цял семейно-битов епос в духа на фолклора и на възрожденската героика е картината, която предлагат преданията около Велчо Джамджията. За това способстват първите летописци на събитията от онова време — Петко Славейков и Пандели Кисимов, потомците му, оставили ни своите спомени, краеведите от края на XIX и началото на XX в. Засега никой не се е заел да напише пълно и аргументирано биографията му на голяма историческа личност — есеистичните, разхвърляни и приблизителни характеристики, макар и апологетични, би трябвало да не ни задоволяват. Сблъскваме се с крещящата вече недостатъчност на чертите, които изграждат клишираният му образ, видян уж

в романтична светлина, а всъщност зовящ за издирвачески усилия, за прецизиране на фактите и свидетелствата. Поне един историк най-после трябва да тръгне по следите на търговеца-търновчанин в Букурещ, в Брашов и Будапеща и да открие документи за неговите престои там, за характера на дейността му.

Романтиката и есеистичното ѝ обговаряне са нещо естествено и за описваното време, и за личностите, които го олицетворяват. Но трябва да се сложи край на постигната чрез тях характеристика — при отец Сергий, х. Йордан Брадата, и най-вече при Велчо Атанасов, капитан Мамарчев и Отец Зотик, в поведението на които има премного „рацио" и проговарящ философско-житейски опит и исторически инвенции. За да се усети голямото у тях, не е нужно то да бъде есеизирано, емоционално-приповдигнато портретувано. Те следват програма, концепции, въплъщават цялостен възглед за ролята си. Техният истински ръст на изтъкнати и заслужили личности не е плод на вербални опуси, а произтича от тяхната същност.

Може ли съвременният българин в ситуацията, в която е поставен на гребена между XX и XXI век, да си представи как един замогнал се негов предходник като търговец в Брашов и Будапеща преди две столетия ще напусне (на прехода XVIII–XIX век) тамошната среда и ще се завърне в родния си град, за да оглави едно неуспяло въстание и да приключи живота си на бесилката?... Велчо Атанасов точна така постъпва — и фактите ни уверяват, че го прави с пълно съзнание за трагичната си роля. Той е един от първите, който тръгва от робските условия, натрупва състояние в чужбина, но се връща да изпълни отечествения си дълг. След него в същата позиция ще се окажат мнозина — веригата на „търновчаните" ще я завърши завърналият се от Манчестър Тодор Лука Лефтеров, за да поеме своята Голгота към Дряновския манастир през 1876-та.

Безспорна истина е, че след мащабните фигури на политически мъже като епископ Софроний, Иван Замбин и Атанас Некович се налагат с делата си личностите на Димитраки х. Тошев от Враца, на капитан Георги Мамарчев, на Велчо Атанасов, на д-р Петър Берон, д-р Никола Пиколо и д-р Ив. Селимински, на Отец Зотик... Дълг не само на романистите и есеистите е да постигнат и наложат представата за Димитраки х. Тошев или Велчо Атанасов като за големи политически фигури — с характеристика на възгледите и делата им, на личния им дял в общите процеси, на строго реконструирания им житейски път.

В противен случай ще продължим да се раздвояваме между противоречивите сведения за един или друг момент от техния живот, да възпроизвеждаме отдавна предлагани оценки за тяхното дело. И ще се превръщаме и ние с писанията си в част от неподсъдното иначе престъпление към миналото, защото го банализираме в очите на съвременника, лишаваме го от живеца и реалната, неповторимата стойност на изпълнен от предходниците дълг и самопожертвователност. Нека не ни смущават произволните и случайни твърдения, които тръгват по едно и също време към читателя. Вече привлякох отделни свидетелства за Велчо Атанасов. Но пак тогава, в друга книга, е посочено: „Велчо Атанасов Джамджията, душата на движението, е роден в 1800 г.: според едни в Търново, според други в Килифарево." Твърди се, че е

заминал за Брашов, където се замогнал сред богатата и многобройна българска колония, но пребивавал и в Букурещ, Лайпциг, Виена, като „през 1825 г. се завръща в Търново“ (Вж. П. Крусев, Зв. Цонев, сб.“100 годишнината на Велчовата завера“, В. Търново, 1935).

Как да се съгласуват тия твърдения с предишните: веднъж роден в 1778, веднъж — в 1800-та, второто — че е роден ту в Търново, ту в Килифарево, третото — че се завръща в родния си град окончателно през 1809, но и през 1825 година?

Семейният спомен за ранните стъпки на Велчо Атанасов също се раздвоява и като че ли тръгва по познати религиозни и фолклорно-митологични сюжети за „блудния син“, за „разпознаването“. Тук ще отдам дължимото на друга потомка на възрожденеца, на внучката му Тодора Ан. Дунева: „Като ученичка в Търновската държавна девическа гимназия от 1892 до 1896 г. живеех неотлъчно при баба си, Кирияки П. Стоянова, по баща Велчо Атанасова. Не един път, обливайки се в сълзи при спомена за миналото си, баба често е разправяла много работи из живота на баща си. След двадесет и петата си година той се завръща в Търново... Интересно е пристигането му от чужбина. В облекло на турски бей търси бащиния си дом... Обаче беят се интересува за всичките домашни и поискал при вечеря да бъде с цялото семейство... Майката, увита в яшмак, която дотогава не смеела да погледне, подигнала очи и го погледнала. Веднага го познала и надала силен вик от радост и мъка. Плачейки, всички го прегръщали и се радвали, че се събрали отново в къщата си.“

В друг вариант на родовото предание се казва, че по-малкият в семейството, Вълчо, тръгнал да търси брата си, за да иска разрешение за женитба. Велчо Атанасов му дал благословията си, обещал и се върнал за сватбата му. Така онова, което не е могло да стигне и да стане на песен, остава да подхранва легендите.

Нека се обърнем и към непълния, но сравнително отрано подготвен родослов на Велчо Джамджията, който не толкова назад във времето, колкото спрямо наследниците му изяснява семейната картина. Разбираме, че съдбата отрежда на възрожденеца сключването на три брака. И това е своеобразно доказателство за жаждата за живот и вярност на патриархалните традиции. За съжаление, нито един от тях не е документиран да кажем в „Кондиката“ на Митрополията... От първия брак се раждат двете дъщери Теодорица и Паунча, като първата има четири деца, които почти не запомнят дядо си (Ганчо — 1831 г., Вангели — 1833 г., Васил — 1837 г., Андрей — 1838 г.), а втората има само един син (Лука — 1837 г.). Вторият му брак е със Зафира Малечкова от Горна Оряховица, от който се раждат 5 деца: Анастасия (1816 г., неомъжена), Кирияки (1818 г., по мъж Петър Стоянова-Джамджиева, с 5 внуци), Ната (починала малка), Петър (1832 г., с 5 внуци, от които единият, роден в 1866 г., е кръстен на дядо си) и Евгени (1833 г., с 2 внуци на Джамджията). Внучката Теодора Ан. Дунева уточнява как се стигнало до третия брак: „В 1833 г. се явява чума в града... След чумата започнала да върлува холера и тогава го постигнало голямото нещастие — изгубил жена си... Най-голямата домашна работа се паднала върху втората му дъщеря, Кирияки, едва 13-14-годишна, а за

търговията се грижел верния му слуга помощник — Петър Стоянов, който по-късно се оженва за дъщеря му Кирияки."

Позволих си горните отклонения, не за да систематизирам фактите по въпроса за потеклото и потомците на Велчо Атанасов. Предлаганото се нуждае от допълнителни усилия. Но така очертаният родослов недвусмислено подсказва, че той няма как да е роден в 1800 г., че неговото завръщане в Търново със сигурност трябва да свързваме с годините 1809-1810, тъй като от 1812 г. започват да се раждат децата от първия му брак, който е приключил някъде през 1814-та, за да се ожени за Зафира Малечкова — да кажем в 1815 г. и да се появят децата му от 1816-1818 година...

Осъдително малко са фактите за родовата традиция и личността на Велчо Атанасов в тия първи години на гражданската му биография от началото на века. Отново ще напомня вероятността да е от едно потекло с хаджи Параскева, чийто дядо също е с името хаджи Велчо. Непроверено е популярното твърдение, че от този род е прославеният воевода Филип Тотю. Дано бъдещи изследвания обогатят картината.

Не знаем истинските причини, които карат Велчо Атанасов да напусне Търново и да се озове около 1800 г. в Букурещ. Пък и защо точно там? Оказва се, че именно по това време пътят от тук за столицата на Румъния е всъщност много добре „утъпкан", често използван път — по него през същото време, но за Бейската академия „Св. Сава", тръгват внуците на Софроний Врачански Атанас и Стефан Богориди, затам тръгва Никола Савов Пиколо, тръгва бъдещия летописец от Трявна поп Йовчо, тръгва Отец Зотик. Не мисля, че пътуването е „групово организирано". Но очевидно се налага един по-общ извод за продуктивната връзка между Търновско и Букурещ, в основата на която е протекцията на влашките фамилии, пребиваващи тогава в с. Арбанаси, авторитетът на епископ Софроний.

С никакви факти не можем да конкретизираме живота, който Велчо Атанасов води в Букурещ, Брашов и Будапеща между 1800-1910 г. Трябва да приемем, че загадъчността на връзката с Букурещ характеризира и връзките на Търновския край с Брашов и Унгария. Именно за това време в книгата „Балканите и унгарският пазар през XVIII век" (С., 1977) на Марта Бур-Марковска е обособена специална глава „Българи от Велико Търново". Там е казано: „Заслужава внимание обстоятелството, че българите от Велико Търново са дошли през Брашов по техния естествен път. Четирима от тях живеят в Унгария от 40-те години на века, двама от 20-те години, един от 1759 г., двама от 60-те години на 18 в. Съвсем естествено е техните прислужници да са също от България." И са упоменати имената на Иван Стефанос, Йоанис Никола, Стефанос Димитър, Стефанос Рали... Уви — сред тях липсва името на Велчо Атанасов. Но това е била средата, в която той попада и се замогва.

Наистина архивите в Унгария и „кондиките" на търговски и занаятчийски гилдии там могат да проговорят — на придирчив изследвач, на настоятелни ровения. Дано се намери някой, готов „да измине" пътя на тия българи, които тръгват от Търновско, използват като междинна станция Букурещ и се насоч-

ват към просветена Европа, към Виена, Брашов, Будапеща, Лайпциг. Сред тях е бил и Велчо Джамджията. Както това свое прозвище, така и другото — „Болтаджията", той спечелва именно с търговската си дейност. За съжаление, досега никой не е цитирал документ или архив, където да се отбелязва името му, конкретна негова дейност или присъствие.

Един от безспорните факти около неговата биография обаче е, че след като се завръща и отново се установява в родния си град, Велчо Атанасов е вече формиран като личност, с изградени възгледи и философия, с житейски опит, рязко надхвърлящ опита на останалите. Един от съвременниците му с право ще отбележи: „умен човек, знаеше много". Това впечатление, като отглас на реални човешки качества, е достатъчно да го откаже от широкия, но чужд свят и да го въвлече в света на робската действителност на родния му край.

Достатъчно са косвените факти, които свидетелстват, че сред великите личности на българския ренесансов деветнайсети век Велчо Атанасов е от „мълчаливите мъже". Като такъв той се държи през месеците и годините на подготовка на въстанието. Колкото и оскъдни да са свидетелствата за този момент, те са белязани именно със знака на сдържаността и достойнството в неговото поведение. Никъде в спомените не е портретуван като трибун, като човек на емоционалните изблици, на помпозните тиради и обещания.

Вече се позовах на родовото предание, което свидетелства за срещата на Рачо Казанджията и Велчо Атанасов в дните на Възкресение Христово през април на 1835-та, в атмосферата, породена от предателството и разкритията. Тогава той изрича думи, които може да не са същите — препредадени и запомнени, но смисълът им е бил точно в този дух: „Каквото ще да става, аз ще си отида в Търново." Трябва да сме сигурни, че краткият път, който дели „Устието" от „Баждарлъка" в Търново, за Велчо Атанасов е бил време, изцяло обсебено от мисълта за смъртта. Кратко и премерено, то му е било достатъчно да направи равносметка на изживяното, да се прости с илюзиите и надеждите си за „княз" на бъдеща освободена България. Но това са били часовете и на твърдото решение да мълчи, да не проговори, да не предаде никого...

Обстоятелствата се стичат така, че правят х. Георги Кисимов свидетел на последните часове на Велчо Атанасов. Или поне той е единственият, оставил спомен за тези часове, за поведението му пред лицето на смъртта. Защото — сигурно са премислени и изстрадани, но народната памет е тази, която е съчинила последните думи на осъдения: „Продайте всичката стока в дюкяна ми и парите раздайте на сиромасите. Купете едно бакраче с масло и запалете всички кандила в „Свети Константин" да греят и светят тъй, както гря душата ми за свободата на България." А онова, което предлага съзаклятникът „от втора ръка", е моментната снимка на автентично психологическо състояние. Всъщност Георги Кисимов по други причини се оказва в затвора, но благодарение на случайността става неволен свидетел на ситуацията, в която водачът на Заверата директно се възправя пред смъртта:

„Ето, гледам изкарват Велча от друга одая, прежълтял и едва върви, и го втикнаха в одаята, отдето извадиха земпарето. Заповядало се уловените в

Заверата да ги държат на отделно. Аз замръзнах на мястото си и Велчо мина покрай мене, без да ме съгледа. Бог да го прости! Туй беше последното ми виждане с него; на другия ден го обесиха на Баждарлъка, на железния стълб, срещу моя дюкян..."

Последното сред признанията на еснафа-абаджия Георги Кисимов е в същия тоя дух: „аз се скрих да не гледам". Не е нужно да преценяваме кое е проговорило с по-голяма сила — гузната му съвест или страхът.

Изтерзан и покрусен, отчужден и затворен в себе си, Велчо Атанасов, довчерашният бъдещ „княз търновски", тръгва към бесилото. Несъзрян, неудостоен с поглед от него, еснафът-абаджия се смалява, потъва в земята, за да продължи с трупането на шаяци, на пари и имоти. Връщам се на поведението му не за да го виним, а да подчертая, че в замяна на това пък Георги Кисимов ще се издължи с разказ за станалото, с признанието за страх и преклонение пред величието на саможертвата. Събитието е немислимо без мъже като Велчо Атанасов и капитан Мамарчев, но се оказва, че има нужда и от другите като абаджийския първомайстор х. Георги Кисима.

Предаден — от своите, изоставен — от своите, Велчо Атанасов изглежда остава само с опора в собствената си мечта по свободна България. И един от първите на търновска възрожденска земя ни показва, че освен величие на осъществения подвиг, има и величие на мълчанието, на непреклонността пред поробителя. Млад още поет, Петко Славейков му съчинява епитафията, която, макар и недотам умела като стих, съдържа нещо от помислите на личността:

Костите ми де са никой не знай.
Но паметта ми ще остане докрай.

Славейков записва и фрагменти от песен, която също не се нарежда сред образците на нашия фолклор, но тук трябва да бъде привлечена. За мълчаливия и строг „княз търновски" се създават строфи, които търсят пътища още тогава да бъде включен в мартиролога на българските мъченици:

Ти, Велчо, велий поборник,
Митьо и Кольо гайтанджи,
Янаке, рожба търновска
в пустия Ловеч обесен.

Читателят обаче ще се убеди, че фолклорният мотив — „зададен" от съдбата на Велчо Атанасов и от подготвяното съзаклятие, намира своите естествени проявления. Съхранени и стигнали до нас са неговите два-три песенни варианта, чийто текст проф. М. Арнаудов записва още в началото на века. По-късно ще срещнем отново направен „на живо" запис, включващ и нотираната му версия. В резултат на събирическите усилия от по-ново време ще се появи и вариант с по-широка и обобщаваща съдържателна „рамка". Впечатлението е, че те битуват на местно равнище и не се домогват до „каталога" на народните песни, обслужващи цялото българско землище. Но, така или иначе, са автентичен и сигурен знак, че за Велчо Атанасов се е „запяло" — че от трагична фигура на реалните събития той прекрачва границата и се нарежда като „персонаж" на фолклора...

* * *

Велико Търново представя на новата българска история не една и две заслужили личности. Сред най-големите и изтъкнатите трябва да поставим името на Велчо Атанасов Джамджията. Делото му — с този мащаб и заряд на обществено-политическите идеи и практическите усилия, с тази самопожертвователност и твърдост пред лицето на смъртта в името на общонародната свобода — го извисява неимоверно високо, отрежда му изключително място в мартиролога на жертвите, които българинът дава през XIX век, в пантеона на Възраждането ни. Начинът, по който досега са му се издължили търновчани — общ паметник и площад „Велчова завера", е в духа на неговото време, но не и в съгласие с достойнството, помислите и заслугите на самата личност.

Илия П. Джамджиев

Дядо Велчо и Заверата му

Наричам го така, защото той още преди сто години е имал внуци от първата си дъщеря и защото..., но това ще видим по-долу, когато разгледаме писмото на русенския гръцки владика от 20 април 1835 г. ст. ст.

У всички автори, които са писали върху това историческо събитие, има сторени грешки относно датите, личностите, участието и дейността им, защото не са се постарали да пресеят през повече сита събраните сведения, а някои от тях не са ходили за тая цел дори и в Търново.

Покрай другото, целта на тия редове е да се премахнат сторените грешки и неясностите около лицата и събитието. Потребният материал дължа на моята майка, втората дъщеря на Велчо Атанасов Джамджията или Болтаджията от втория му брак, и на баща си, който е бил най-довереното лице на същия в неговата търговия. А на техните разкази можеше да се вярва, защото в 1835 г. е била на 17-годишна възраст, а той на 21 години.

Дядо Велчо се е родил в 1778 г. На 19-годишна възраст той напуска Търново и забягва през Русе в Букурещ, защото се е спречкал и натупал едно турче от видно семейство. След една година се заселва в Брашов и се залавя за търговия. Напуснал е тоя град след три години и устройва търговското си предприятие в Будапеща.

Когато по-малкият му брат, Вълчо, решил да се жени, той тръгнал по следите му, за да измоли разрешение за преженване. Зарадван от срещата с обичния си брат, той не само му позволява да стори това, ами му обещава и да присъства на сватбата му. Той изпълва това си обещание и като се уверява, че случаката отпреди осем години се е забравила, решава да пренесе търговското си предприятие в Търново. Разбира се, че и тъгата за родината му повелява да вземе това съдбоносно за него решение.

До 1855 година, когато австрийските параходи започват навигацията си по Дунава, старата българска столица е била главният търговски център не само за целия Дунавски вилает, ами за множество градове и на Тракия. Според разказите на баща ми търговците от Русе и Свищов са идвали в Търново да пазаруват дори и стоки, които са минали през тия градове на път от Брашов. Търновските занаятчии са участвали във всички панаири и са разнасяли произведенията си и по всички градища и паланки. А като се има пред вид и обстоятелството, че търгуването със странство тогава е била една твърде мъчна работа, понеже не са съществували там български комисионерски къщи, както по-сетне, пък пътуващи търговски агенти започнаха кръстосването на България едва след 80 години от тая епоха, става ясно, че дядо Велчо е нямал никакво основание да тъгува за напуснатия гр. Будапеща, още повече като човек, който единствено е имал щастието да притежава солидни търговски връзки с външния свят.

Дядо Велчо пръв е започнал да доставя големи партиди стъкла за прозорци и поради това е наречен Джамджията. Той е именуван още и Болтаджията, защото е търгувал със стоки от всевъзможни браншове. Това му качество е причината да бъде многократно запитван от свещеници и калугери, чиито богослужебни книги са били изхабени през дълготрайно робство, дали той няма тая или оная черковна книга. А това му дава повод да влезе във връзка с Киев и Москва и да започне в 1809 г. за пръв път да внася такива книги в турската империя.

В скоро време той е станал най-именитият търговец в Търново, а стоките му се изпълвали собствения му обширен дюкян на Башдарлъка* (главна теснина), зимника под него и две мази в уличката, водяща към Самоводския пазар. Като такъв турците започват да го наричат чорбаджи Велчо. Край търговията си той започва да откупува разни държавни даждия и берии и да извършва и доставки на държавата. През царуването на султан Махмуд II се издава султански берат на името на дядо Велчо, по силата на който той получава известни права на привилегии и почести и става бератлия чорбаджия.

Наскоро след завръщането си в Търново той се е оженил и от тоя брак е имал две дъщери, Тодорица и Паунча. След смъртта на първата си съпруга сключва втори брак, от който е имал пет деца: Анастасия, Кирияки, Ната, Петър и Евгения. От третата си женитба, която поради обесването му е траела твърде късо време, той не е имал деца.

В 1822 г. дядо Велчо наема съседната (на източния ъгъл) къща и открива в нея първото българско училище за своите, роднинските и близките по съседство деца. Докато в множество търновски села са съществували и по-рано такива училища, в Търново никой не се е решавал да тури основата на народностно училище, а търновци са продължавали да си служат в родния си писмен език с гръцката азбука. Гръцките училища са главна причина да бъдат наричани гърци гражданите от страна на селяните. (И бившето с. Гърците от сегаш-

* Тая дума не произхожда от баджар, за да се пише Баждарлък, а от турското сложно съществително *башдарлък* (баш — главна, дарлък — теснина), понеже там градът е най-тесен (по два реда дюкяни и къщи и две улици).

ната община Въглювци, Търновска околия, трябваше да се наименува с. Гражданите, а не с. Градците — явно недоумение).

Първопричината на великото политическо събитие, наречено Велчова завера, е от народностно-културен характер. Ако на баща ми, който в много отношения е продължил дейността на дядо Велчо, са причинени три пожара, един покровителстван от турците грабеж, заколването на баща му при с. Две Могили и многократни значителни щети, вследствие късане на негови църковни книги в турските митници поради доноси от гръцките владици в Търново и Русе, че в тях има молитствувания за руския император, спрямо негов предшественик тия козни и пакости са били почти невъзможни, поради неговото завидно положение на бератлия чорбаджия.

Обаче злобата на гръцките владици не е мирясвала поради това, че дядо Велчо е започнал да доставя славянски църковни книги от Русия, които лесно можеха да се заместят с гръцки, щом изхабените стари станат негодни за служба, и че открива българско училище в сърцето на българщината.

Тази злоба, интриги и доноси на гърците са му създавали неприятни разправии с властите и са станали причина той да замисли политична разправа с турците. Свършената с разочарования и без полза за българите руско-турска война през 1829/30 г., изселването на множество българи от родината им, недоволството и наежеността между българската младеж улесняват неговата задача. При това той напълно е бил уверен, че едно въстание с няколко хиляди планинци в Търновския балкан ще привлече съдействието на целокупната българска народност и ще може да се провали изтощената от войната и вътрешните размирици Турска империя, та да се освободят българите сами и без чужда помощ.

В началото на есента на 1834 г. той предприема възобновяването на разрушената през по-раншната руско-турска война Варненска крепост. През това време той вече е бил съставил революционен комитет в първоначалния му състав — само от търновци, видни граждани, между които е бил и Митю Софиянецът, чието назначение е било да бъдел уж като ръководител на зидарската работа, като вещо лице, майстор зидар, и да подбира и наема потребните работници. Впоследствие в тоя комитет са влезли и външни лица* от Елена, Дряново и Трявна, както и от множество села из балкана. Участвали са калугери, свещеници и учители. Чрез посредничеството на своите клиенти-търговци дядо Велчо е бил вече в сношение и с капитан Мамарчев, руския градоначалник в Силистра. Назначението на последния е било да състави заедно с изпълнителния комитет плана на въстанието и да бъде главен ръководител на военните действия, като му се дадат за помощници най-интелигентните съучастници.

По-буйните членове на революционния комитет са настоявали, щото въстанието да започне веднага през същата есен, обаче дядо Велчо се противопоставя, та се взема решение това да стане през пролетта на 1835 г. През м. де-

* Мито Софиянецът, Ив. Йонков Врачанецът и даскал Антон Никопит Македонецът са били отдавна търновски граждани, та не могат да се сматрят за външни лица.

кемврий нетърпението на по-младите пак се засилва и това дава повод на главатаря да извика Мамарчева от Силистра. Дошел в Търново пред Коледа, последният е бил на квартира и гост у дядо Велчо. Не е вярно, че той е бил, когато и да е, крит в къщата на последния; напротив, той е влизал и излизал там съвсем явно. Също не е истина и твърдението, че Мамарчев тоя път е бил в офицерско облекло, каквото действително е носил при залавянето му в Плаковския манастир.

В заседанието на изпълнителния комитет, състояло се в Капиновския манастир, е изработен планът на въстанието и е окончателно решено да започне то веднага след светлата седмица, на 15 април ст. ст. Съгласно с тоя план е уговорено да се използува Велчовото предприятие във Варна, като със заведените там достатъчно число уж работници-зидари и техните помощници, общи работници, и издебвайки удобния момент, се нападне, обезоръжи и направи безвреден малочисления турски гарнизон и заптийската стража, за да се прибере оръжието и муниците от складовете и гарнизона и да се поеме пътя през планините към Търновския балкан. Едновременно с това, втората група зидари и общи работници, минавайки през Търново, уж на път за Варна, да извърши същото и да обяви избухването на въстанието и освобождаването на старата столица.

След това заседание буйните нетърпеливци се смиряват и организационната работа продължава систематично, за да бъде всичко подготвено за пролетта. Събранията са правени на разни места, предимно вън от Търново.

През втората половина на м. март дядо Велчо извиква втори път от Силистра Мамарчева, който пристига на 29 с. м. ст. ст. в Търново и се установява пак в неговата къща. Тук е решено да се свика изпълнителния комитет на последно заседание пред избухването на въстанието, като е отредено това заседание да стане в Плаковския манастир, чийто игумен е бил член на революционния комитет.

На 31 март ст. ст. дядо Велчо заминава преди обед на кон за Елена, гдето е гостувал у стария хаджи Йордан, водач на тамошните революционери. Чорбаджи хаджи Йордан Брадата, извънредно родолюбив българин, е бил член на изпълнителния комитет. Почитан от всичките си съграждани и всъде из Търновско, той е имал слабостта да посвети в тайната кръщелника си хаджи Йордан Кисьов (Кьосев). И на следния ден, когато дядо Велчо е потеглил от Елена заедно с хаджи Йордана Брадата за Плаковския манастир, придружил ги е и младият хаджи Йордан, за да положи там клетвата си на въстаник.

Тук последният е проявил голяма привързаност към делото и казал, че щом се завърне в Елена, ще зареже всичко и ще почне да се приготовлява за предстоящето въстание. Веднага след полагането на клетвата, вечерта, той потегля за родния си град. Обаче, недалеч от манастира, той прави завой и поема пътя за Търново. Пристигнал късно вечерта, младият чорбаджия отива направо в митрополията и съобщава на гръцкия владика, Иларион Критски, за готвеното въстание и за заседанието на изпълнителния комитет в Плаковския манастир. Този с гръцка съвест „българолюбец" взема със себе си доносчика българин и двамата побързват да съобщят тревожната новина на вече спящия паша (аянин).

Бързо събуден и изплашен от донесението, последният дава нареждане веднага да се изпратят войски и заптии в казания манастир, за да го бастисат и да докарат заловените бунтовници. Късно през нощта тая заповед е била изпълнена, а участвуващият башибозук е оплячкосал и опожарил манастира.

На 2 април ст. ст., а не на 4 с. м., както някои твърдят, рано сутринта са докарани в Търново пленниците от манастира, начело с главатаря им чорбаджи Велчо, за когото се твърди от описвачите на това събитие, които не са счели за необходимо да проверят събраните сведения у най-близките на пострадалите, че той бил заловен вкъщи. Кой друг, освен домашните му, ще знае по-добре где е станало неговото залавяне. А те са се научили за станалото от баща ми, който, както и множество чаршелии, е бил очевидец на прекарването вързаните пленници през града.

Също не е истина и твърдението, че обесването им е станало в събота, на 6 април ст. ст. Фактически то е извършено в петък на 5 с. м. ст. ст. или на 17 н. ст., защото големият пазар е ставал в петъчен ден, а властта е бързала с екзекутирането, от една страна, защото се е страхувала от избухването на въстанието, и от друга, защото се е желаело да се види от множество българи обесването на техните първенци.

Те са съдени в стария Търновски конак от също такъв медзлиш, какъвто беше и оня, който съди Ст. Караджата в Русе 33 години по-късно. Следователно заблуда е твърдението, че за тях не е имало съд, а били наказани по административен ред. Съдебната процедура е траяла три дни: вторник, сряда и четвъртък. При следствието само дядо Велчо е подлаган на инквизиторски мъчения, когато съучастниците му са заплашвани само с бесилката. А това обстоятелство доказва, че и турската власт е виждала в неговото лице главатаря на въстанието, защото тя винаги търсеше единствено автентичните показания у върховния водач. Тя вече е нямала нужда от нови доказателства за готвеното въстание, защото донесенията на предателя са изчерпателно потвърдени от заварването и залавянето изброените от него лица в манастира, посочен от същия. Мъченията: 1. набиване клечки под ноктите му; 2. стягане с менгеме слепите му очи и солене на очите; 3. горене огън под краката му; 4. бой след всяко безрезултатно изтезание и 5. завързване голяма плоча на краката и издигане на тялото, завързано с въже под мишниците, с макара до тавана, са имали за цел да се узнаят имената на всички видни съучастници, за да се накажат и се обезпечи омиротворяването на областта.

Обаче мъченикът за вярата и народността е претърпял всички изтезания и не е издал никого от множеството последователи, иначе нямаше да бъдат наказани само манастирските пленници, заедно със заловения в Еленските лозя хаджи Йордан Брадата*, а най-малко десеторно повече граждани от Търново, Дряново и Трявна, както и видни лица от селата. Напр. ненаказни остават неговият зет Петко, хаджи Георги Кисимов и др. лица, близки на

* Запитан след завръщането си где е останал кръщелникът му, той разбира, че последният още не се завърнал — обстоятелство, което поражда у него съмнение и го заставлява да се крие в лозята, докато се уясни отсъствието на младия хаджи Йордан.

делото. Ако последният не беше съучастник, едва ли синът му, хаджи Панделi, и зет му, д-р Берон, щяха да могат да пишат нещо за Велчовата завера.

Мъченията на дядо Велчо са извършвани нощем в долния етаж на конака. След прочитането на присъдата, през нощта срещу петъка турците са се опитали още веднъж да изтръгнат чрез последно изтезание някои показания, обаче пак безрезултатно. А тежестта на плочата е причинила скъсвания в плещите, поради които настъпва агонизирането. Басня е преданието, че при отвеждането му към бесилката на главата му била окачена торба със ситна вар. Той в действителност не е бил отвеждан, а возен в талига. Агонията е правила излишно всяко ново мъчение и властта е била доволна, че е успяла да го обеси още дишащ на Демир-дирек в Башдарлъка. Излишно е да се повтаря тук всичко онова, което е вече известно и е в хармония с истината.

Докато обесените са висели три дни на бесилките си, сиромашта от Варуша и махалата Св. Никола масово е ходила да моли и настоява пред пашата, да позволи да се погребе дядо Велчо в двора на черквата Св. Константин и Елена, към чиято енория спада къщата му. Мнозина със сълзи на очи са му разправяли за добрините и помощите*, които са получавали от своя благодетел, обаче молбата им е останала неудовлетворена. Забележително е, че никой от тъй признателните търновци не се е сетил да се погрижи, установи и запомни кой е гробът на негова благодетел — известна е само местността на Картала.

Две години след печалния край на това велико по замисъл събитие султан Махмуд II е посетил Търново. Дядо Велчовото семейство използува тоя случай и баща ми, Петър Ст. Джамджията**, от негово име връчва на султана чрез посредничествата на адютанта му пред Конака една писмена тъжба заради сторените изтезания, обесване и грабежи и разхищения в дюкяна, складовете и къщата му. На следващия ден Махмуд II е свикал в квартирата си медзлиша и търновските бейове. Извънредно добродушният и благороден султан е бил твърде много ядосан и докачен от сторените злодеяния над един отличѐн с берат от самия него първенец. На питането му, защо медзлишът е издал такава грозна присъда, без да е известил за станалото Високата порта в Цариград, пашата му е отговорил, че последиците от замисленото тъй голямо въстание са ги изплашили твърде много и затова се е прибягнало към най-съкратената процедура. Султанът, на подигравка, му задава следните питания: „Колко товара муниции успяхте да заловите?“ — „Никакви муниции не се откриха.“ — „Ами колко хиляди пушки можахте да намерите у бунтовниците?“ — „И пушки нямаше.“ — „Тогава вероятно топовете им са ви тъй много изплашили?“ — „Падишахъм, и топове не намерихме.“ След тия незадоволителни отговори султанът сърдито му казва: „Решил бях да заповядам още днес да бъдеш закачен на същия Демир-дирек, гдето си допуснал тъй лекомислено да бъде екзекутиран един отличѐн от мене верен и предан поданик. Благодари се сега на присъствуващите бейове, че ме умилостивиха и спасиха живота ти!“

* Той ги е и лекувал, като им е раздавал и лекарства, понеже тогава в Търново е нямало ни лекари, нито аптеки.

** През тази година той вече се е бил оженил за майка ми, та е бил член на това семейство.

А това умилостяване се е постигнало от бейовете, като са го молили да не допусне да остане такъв тъжен спомен за Търново, което за пръв път се радва на султанско посещение.

Велчовата завера е от особено значение за българската история. След подписването на Одринския мирен договор в 1829 г. българите се разочароват в надеждите си към Русия. При все това, пак се изпращат множество депутации при Дибич Забалкански с молби за помощ и спасение от тежкото иго, обаче и те остават неудовлетворени. Това окончателно ги убеждава, че Русия е воювала досега не за тяхното освобождение, а за свои интереси и че те не бива вече да очакват помощ отвън, а трябва да се надяват единствено на себе си. И докато всички български въстания, които са го предшествали, са имали за цел да накарат Русия, или някоя друга държава, да се намеси и ни освободи от двойното робство, това е първото въстание, което разчита само на българска помощ — на самоосвобождението. Така тая завера става училище за всички последвали я въстания, понеже и те тръгват в същата насока.

Редът е сега да се премахне мъглата, която разните тенденции са натрупали върху това събитие. Запазвайки хронологичния ред, трябва да започнем с писмото на Русенския гръцки владика от 20 април 1835 г. ст. ст., обнародвано във в. „Мир", в броя му от 6. април м. г.*

Като се прозре намерението на това писмо, погрешно е да се мисли, че то е писано само в един екземпляр. Такива писма непременно са били изпратени във всички градища на епархията му. Тенденцията е двояка: да се омаловажи събитието и да се предотврати опасността от избухване на въстание негде из тая епархия. Достойният само за гръцката черква архипастир явно криви душата си, като таксува по на 20 години петимата участници в Плаковския манастир, а ние видяхме, че дядо Велчо е бил на 57-годишна възраст, а и хаджи Йордан Брадата не е бил значително по-млад. При всичкия му страх, да не би в каазата им (Разградско) да има „такива злодеи", той се стреми да представи работата за безумна, хлапашка. 14 години по-рано, когато българите помагаха и се самопожертвуваха в гръцката завера, те не бяха „безумци, злодеи" и пр., а станаха за него такива, понеже гърците се бяха вече сдобили със своя държава. В него Велчовото име е поставено нарочно на трето място, за да мине някак незабелязано.

Втората тенденция принадлежи на Сава Раковски. Този, който пише история, или дава за нея материали, трябва да бъде не само приятел на истината, ами и неин роб. А роб на истината не може да бъде този, който от обаяние към храбростта, заслугите и славата на своя вуйка отива до там, че възприема неговото кръщелно име и за пръв път от съществуването на християнството става самокръстник, а особено относно Велчовата завера, в която е намесен и Георги Мамарчев. Докато десетилетия по-рано дори и поменатият Русенски гръцки владика в писмото си казва: „Тежки безумни и несмислени человеци проводили и довели от Силистра някой си Георги Казанлия, он бил някога

* Също по-горе, в тоя сборник (с. 110-111). — Бел. ред.

капитан на волентирите русийски..." Георги Сава Раковски полага всички усилия да изкара чрез „Горски пътник" своя вуйка за душа и инициатор на Велчовата завера. Обаче, за да може да се предприеме едно тъй велико дело, потребен е инициатор с авторитет, всеизвестност, обществено положение, имотност, та дори и семейно положение, защото не е лесна работа да се накарат и видни граждани да рискуват живот, имот, семейства и пр. А Георги Мамарчев, който е имал безспорни заслуги към българщината, е бил почти непознат за съучастниците. Обидно е за тогавашните търновци да се допуска, че те не са знаяли кому принадлежи починът.

Тази тенденция е причината да има и досега лековярващи хора, които твърдят, че това въстание било прието да се именува Велчова завера, сиреч че то не трябвало да се нарича тъй. Обаче истината е прозрачна, та съвсем не е необходимо за Търново да моли за позволение и то да има свои няколко кандила, които със своето блещукане да могат да сочат на българските поколения пътя на вчовечаването и кристалното родолюбие! Освободител на България е Александър II, защото нему принадлежеше починът за войната, а не брат му, Николай Николаевич старший, който беше само главнокомандуващ.

Най-новата тенденция се стреми да омаловажи престъпността на предателя хаджи Йордан младий. Нейните автори и сподвижниците им твърдят, че той бил отишел на 1. април ст. ст. в Търново при гръцкия владика Иларион Критски не с цел да извърши предателство, ами ей тъй просто да се посъветва с него по делото и да вземе неговото мнение, дали то ще има успех. Това той можал да стори, защото Иларион бил голям българолюбец и пр. Обаче, не е логично да се допуска, че предателят е имал основание да вярва на гърка повече, отколкото на своя кръстник. А за доказателство, че дори и гъркът можал да бъде доброжелател на българите, те сочат сърдечните отношения на Русенския гръцки владика към българите в 1821 г., като забравят обстоятелството, че тогава беше в разгара си Гръцката завера и че българите бяха необходими да служат като маша за вадене кестените от огъня. Да се поддържа подобно лековерие, потребна е наивността на ония българи, които, защищавайки руската политика в турска Македония, обясняваха враждебните обноски на руските консули спрямо македонците с това, че те се били поддавали на своите лични чувства, сиреч правели своя политика. Същите българи стигнаха дотам, че обясняваха и враждебността на Хартвига към нас в Белград, както и насъскванията му на сърбите против България, по същия начин — лична политика. А здравият разум и логиката не допускат мисълта, че дипломатите на една държава могат да отиват против директивите на своето министерство. Същото важи и за гръцките владици в България спрямо патриаршията в Цариград и то в още по-голям размер, защото тя продаваше тям срещу злато владишките тронове, та за нея беше лесна работа да направи нов гешефт с ованантената епархия, щом някой от нейните владици прояви и най-малкото непокорство. Допустимо е критският хитрец да се е преструвал, че обича българите с цел да спечели тяхното приятелство, за да се закрепи в епархията им, обаче да се мисли, че той би отишел против политиката на своето начал-

ство, та и против собствените си интереси, знаейки добре, че пробудените от летаргията българи няма да търпят никакъв грък на Търновския владишки трон, това е явна безсмислица.

Причината за тая тенденция лесно се разбира, обаче историята не търпи никакви хатъри към когото и да било. Нека за утеха на авторите ѝ, които се стремят да смекчат, омаловажат и извинят предателството на младия хаджи Йордан, послужи истината, че и поговорката: „Крушата не пада далеч от дървото" има своите изключения. Например, ако дървото се намира на някоя стръмнина, то падащият плод може да отиде не само много далеч, ами и да попадне в някой бистър поток, който би измил всичкия му прах и пръст.

Прочее, целта на това въстание е била да извоюват българите сами свободата си. Каква форма на управление ще се даде на новата държава и кой ще я управлява, за това ръководителите на Велчовата завера не са и помислили. Басня е, следователно, твърдението, че дядо Велчо е тъкмен или се е тъкмил да става княз.

София, 31 март 1935

Споменът-статия е от внук на Велчо Атанасов, отпечатан в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (1935, с. 102-110).

Ф. Симидов

(за рода на Ф. Тотювата майка и Велчо Атанасов)

„Нека кажем за този род няколко думи. Заслужава да запознаем читателя с него. На Иванка баща ѝ бил брат на Велчо Атанасов Джамджията, който е бил на времето си един от добрите търговски граждани и знатен патриот. Вълчо и Велчо, двама братя, са били родом от с. Килифарево (Търновско). Когато вече обесили брата му Велча и останали децата му сирачета, брат му Вълчо се преселил в Търново, за да отгледа децата на брата си мъченика. Той ги отгледал, изженил ги, освен дъщеря му, баба Сийка, която останала мома и живей до сега в Търново на 120 години. Другата дъщеря на Велча Джамджията се оженила за Петра Джамджията, синът на когото е познатият нам г. Тодор Джамджиев, живущ сега в Търново, който носи името Джамджиев по майка си, като дъщеря на Велча Джамджията, а не на баща си, който е родом от Беброво и се е казвал Петър Каврака.

Майката на Филип Тотю войвода, като дъщеря на Велчовия брат Вълчо, е била по онова време в Търново при баща си, който се съгласил да я даде за жена на Тотюва баща, Тодор Станчов Топала. Младоженците почнали да живеят един, ако и не богат, но пълен с щастие и любов живот. Тодор Станчев нямало

как да остане в града. Той искал да се изтръгне от градския живот и душата му копнеела за онези ми ти планини, в които се е родил и порасъл. Не след много време Тодор си завдига булката и се заселва при баща си в нашата долина, гдето построил особена къща и заживял между родните си гори и планини."

Фрагмент от книгата „Прочутият Филип Тотю войвода", от нейното второ издание (1972, с. 60-62).

Г. Михайлов

(за Велчо Атанасов и Килифарево)

„По сведения на старите килифаревчени дядо Минчо Цигуларски, дядо Йорго Генчев, Велчо е роден в Килифарево. Открито е и мястото на родната му къща, в която, след като напуснал селото като юноша, той отива в Търново да учи занаят, там живее неговият брат Вълчо, а по-късно и сестрите му. Твърди се, че по време на разкриването и потушаването на опита за бунт родната къща на Велчо в Килифарево, възможно е поради участието в подготвяното въстание и на брат му Вълчо, била подпалена от турците и изгоряла. Вълчо едвам се спасил с бягство, а след време се върнал и издигнал нова къща, но вече по-настрана от мястото на стария дом. По-късно той напуща завинаги селото и не се връща вече никога в него. Така че дирите му са загубени, а за сестрите му се твърди, че живеели в селото до края на живота си. При проверка се установило още на времето, че на предполагаемото място, където се е издигала старата бащина къща на Велчо Атанасов Джамджията, на известна дълбочина действително били открити останки от камен зид и наред с тях следи от голям пожар. Той бил роден тук през 1778 г."

Откъс от поселищния очерк „Килифарево", издаден през 1970 г., с. 58-59.

Георги П. В. Джамджиев

Къщата и магазинът на Велчо Атанасов Джамджията

„Вярвайки, че не ще бъде безинтересно както за сегашното, тъй и за бъдните поколения да знаят где е живял и где е търгувал видният на времето си търновски гражданин и доста заможен търговец Велчо Атанасов Джамджията — един от първите съзаклятници, които преди 100 години, под егидата „Велчова завера", са подготвили и организирали първото по рода си голямо въстание против тур-

ската империя за свободата на българския народ — поместваме тук 4 рисунки, от които ясно се вижда както изгледът на къщата, в която Велчо е живял с многочленното си семейство (обр. I), и плана на онази част от квартала, в който точно е означено мястото, което се е заемало от къщата и магазина му (обр. III), тъй и сградата, която сега заема мястото на бившата Велчова къща (обр. IV).

Обр. I. - Къщата на Велчо Атанасов Джамджията във Велико Търново (късна възстановка)

Къщата на Велчо (обр. I), означена със знака X, с лице на сегашната улица „Панарет", била построена на стръмно и по-високо място от нивото на улицата, и до входа ѝ се отивало по една изкуствено издигната, доста широка наклонена плоскост. Освен двуетажната жилищна сграда, тя е имала покрит двор с чешма. От този двор чрез каменна стълба се е изкачвало на по-висок (около 1 1/2 метър) и доста широк и дълбок заден открит двор (обр. II), една част от който е била заета от изкуствено издигната тераса (висока около 2 1/2 метра) за цветна и плодна градина. В дъното на двора се издигала висока, над 10 метра, солидна каменна стена, долната половина на която (с голяма и дебела двукрила врата) е служила за предна стена на къщния зимник* —

* В този зимник, по твърдението на леля ми хаджи Анастасия, се е крил известно време войводата Филип Тотю, сестрин син на Велчо Джамджията. Турците го наричали канатлъ (крилат, хвърковат) Тотю, по причина на изкусното му изплъзване от ръцете им.

широк около 10 и дълбок около 5 метра, — за задна стена на който е служила естествена скала (из която е изтичала много слаба струйка вода, отведена до чешмата в покрития двор). Горната пък половина на високата стена, с големи прозорци и железни решетки, е служила за задна стена на Велчовия магазин, построен над самия зимник и по размерите на последния, с лице на сегашната улица „Търговска“, до Баждарлъка.

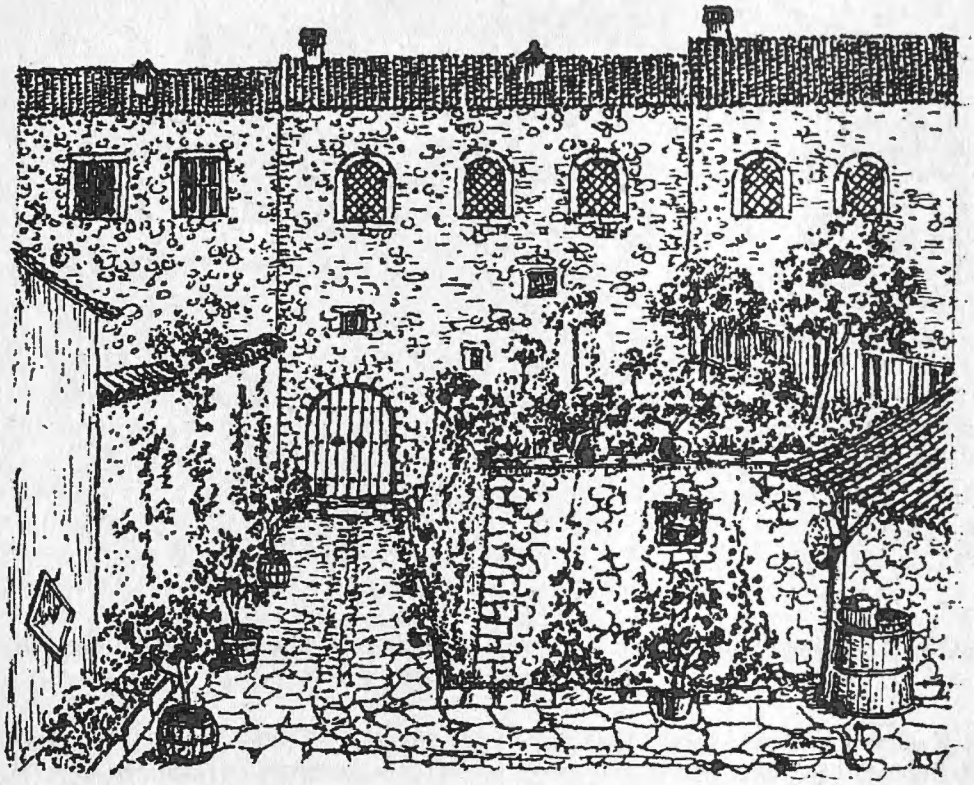

Обр. II. - Задният двор на къщата на Велчо Атанасов

Магазинът, чрез отвор на пода (капандур), се е сношавал през зимника и задния открит двор с къщата. Тъй че къщата, с лице на ул. „Панарет“, и магазинът, с лице на ул. „Търговска“, са имали пряко съобщение помежду си и са съставяли едно и неделимо цяло. А това голямо удобство между къща и магазин е улеснявало в голяма степен и живота и дейността на Велча.

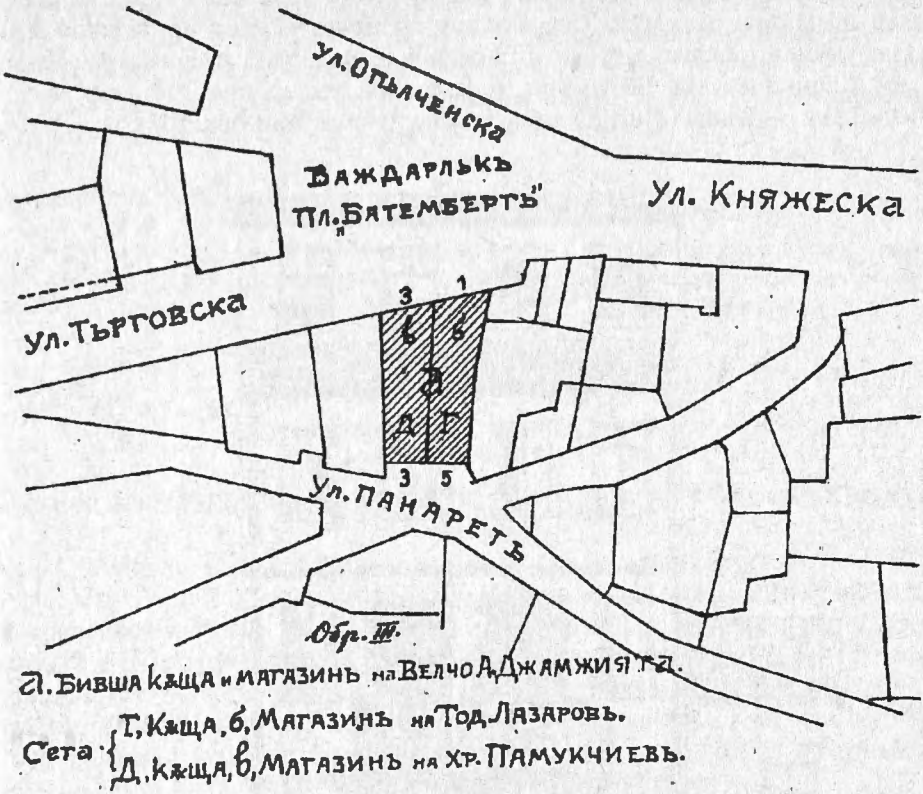

Обр. III. - Скица-план на местонахождението на къщата на Велчо Атанасов Джамджията

Години преди и след освобождението магазинът се владееше от покойния виден търновски търговец на платове Илия Папазоолу, баща на покойния професор Михаил Попилиев, а къщата се притежаваше и обитаваше от най-голямата и неомъжена Велчова дъщеря от втория му брак — хаджи Анастасия, при която, след освобождението, се прибраха да живеят и братовите ѝ деца. Но към 1891-1892 година, поради разни изнудвания, малолетство и неопитност на братовите ѝ деца, хаджи Анастасия със сърдечна болка и сълзи на очи беше принудена да продаде за безценица този скъпоцен за нея имот, не само като материално благо, но и като скъп спомен от баща ѝ мъченик.

* * *

Сега мястото на горния имот (къща и магазин) е разделено на две части, едната от които се владее от наследниците на покойния Тодор Лазаров (кантора на ул. „Търговска" под № 1, със съсед — магазинът на покойния

Методий хаджи Петков, и къщата на ул. „Панарет“ под № 5, със съсед — къщата на майор Макарий Старирадов), а другата част притежава Христо Ст. Памукчиев (магазин на ул. „Търговска“ под № 3, със съсед — магазинът на Еленка Васил Евтимова, и къща на ул. „Панарет“ под № 3, със същия съсед — къщата на Еленка В. Ефтимова (вж. обр. III).

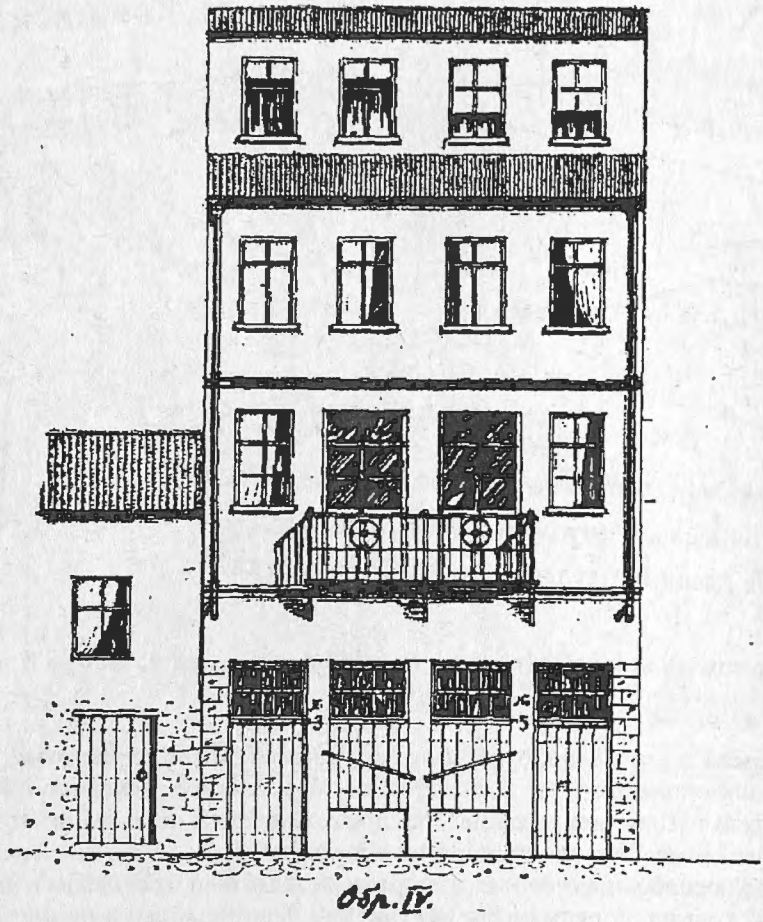

Обр. IV. - Сегашната постройка на мястото на къщата в обр. I.

И от около 42-43 години насам, ако някой не знаеше и сега би пожелал да види и узнае где е живял преди 100 години дръзкият съзаклятник против турската империя, Велчо Атанасов Джамджията, — който пред завидно материално състояние и многочислено семейство предпочете стръмния път към българската Голгота — то на мястото, на което се е намирала неговата дву-

етажна паянтова къща, ще намери 4-етажна солидна сграда на ул. „Панарет“ под №№ 3 и 5, притежавана от споменатите по-горе сегашни нейни владетели.

Така времето — този безначален, безконечен и всемощен фактор — унищожава и заличава такива веществени спомени, които, недостатъчно оценени на времето си, биха били особено ценни за поколенията.

София, април 1935

Споменът е от внук на Велчо Атанасов и е публикуван в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г.“ (1935, с. 111-114).

Тодора Ан. Дунева

Принос към биографията на Велчо Атанасов Завераджията

Като ученичка в Търновската държавна девическа гимназия от 1892 до 1896 год. живеех неотлъчно при баба си, Кирияки П. Стоянова, по баща Велчо Атанасова. Не един път, обливайки се в сълзи при спомени за миналото си, баба често е разправяла много работи из живота на баща си, Велчо Атанасов Завераджията. Някои от работите, които ми е разправяла, по-после съм чела в историите. Допълвам това, което не е вписано в тях. За достоверността на долуизложеното говори не само баба Кирияки, която събитията завариха, но и съвременницата на същите събития баба Тодора Симидова.

Още в младини Велчо Атанасов проявява недоволство от турската тиранническа управа. Не могъл да я понася, напуска родителския дом и отива в свободна Австрия. На първо време във Виена, а после — в Брашов. Там той се издига интелектуално и материално. След двадесет и петата си година той се завръща в Търново с мисълта да направи нещо за своята родина. Интересно е пристигането му от чужбина. В облекло на турски бей търси бащиния си дом. При самото известие, че някакъв бей с позлатени зингии на коня си търси къщата му, бащата се смръзнал от страх. Не могъл да го не приеме, понеже турската воля и желания безпрекословно са се изпълнявали от раята. И без да подозира, че това е негов син, дал му на разположение най-хубавата от стаите си. Само той се явявал при него във време на обяд и вечеря. Обаче беят се интересувал за всичките домашни и поискал при вечеря да бъде с цялото семейство. След като се поразговорили за това и онова, той запитал: това ли са всичките им деца. Бащата разправил, че са имали още едно момче, което напуснало дома им много младо, едва 15-годишно, и че за него нищо не са могли да научат, понеже нямало пощенски съобщения. Майката, увита в яшмак, която дотогава не смеяла да го погледне, повдигнала очи и го погледнала. Веднага го познала и надала силен вик от радост и мъка. Плачейки, всички го

прегръщали и се радвали, че са се събрали отново в къщата си. След като започнал търговия с джамове и манифактура, задомил се. Но мисълта да бъде полезен на родината си не го напускала. В скоро време той подготвил две от своите роднини за учителки, които учили децата на българско четмо и писмо.

В 1833 год. се явява чума в града. Той и тука не напуснал поста си, но като родолюбив и по-интелигентен българин направил дюкяните си на лазарет и там прибирали от „баждарлъка" падналите от чума граждани без разлика на народност. Разтривали ги и налагали бубоните им с кисело тесто (квас) и бял лук (чесън), привдигали ги и после изпращали по домовете им. След чумата почнала да върлува холера, и тогава го постигнало голямото нещастие — изгубил жена си, която заминала 4 момичета (Сийка, Кирияки, Ната и Евгеничка) и едно момче (Петър), едва ходейки. И тази голяма скръб не убила в него желанието да види родината си свободна. Той и негови другари от Търново и околните градове замислили и организирали въстание, в историята известно под името „Велчова завера". Много припаси и оръжия са били скрити в неговия дом. Най-голямата домашна работа е паднала върху втората му дъщеря, Кирияки, едва 13-14 годишна, а за търговията се грижел верният му слуга помощник — Петър Стоянов, който по-после се оженва за дъщеря му Кирияки. Обаче, за голямо нещастие, тяхното дело било предадено от хаджи Йордан Кисьов от Елена. Всички съзаклятници били жестоко наказани: едни били обесени, а други изпратени на заточение.

Оряхово, 28.III.1935 г.

Споменът е от правнучка на Велчо Атанасов и е публикуван в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (1935, с. 115-116).

КАПИТАН ГЕОРГИ МАМАРЧЕВ (1786–1846)

Три толкова различни помежду си велики личности — Отец Зотик, Велчо Атанасов Джамджията и капитан Георги Мамарчев — имат една обединяваща ги черта: ярко осветени от прожекторите на събитията, фигурите им остават да тънат в тайнственост, душевността и опорите им продължават да са загадка, сакрализирането им се забавя, предоставено на единични опити чрез статии и юбилейни напомняния.

След предателството на еленския чорбаджия х. Йордан Кисьов Велчовата завера е „потъващ кораб". Но за разлика от другите повратни моменти в българската история в него намират смъртта си само нейните „капитани", всички останали се спасяват. Като че ли сценарият се развива по правилата на „рицарството", макар едната страна в конфликта изобщо да няма представа и дял за тях.

Все пак, от „потъващия кораб" на Заверата се спасява един „капитан", но в замяна на това — истински, непреклонен и мъжествен: капитан Георги Буюклу Мамарчев. Неговото следзавераджийско житие-битие е изпълнено със същите превратности и напрежение, които знаем от дотогавашния му живот. По понятни причини в летописните бележки и домашните спомени неговата фигура почти не се мярка. Но пък името му се среща в официалните документи и в архивите за войните от 1810-1812, от 1828-1829 г. Като че ли така стоят нещата и във връзка със събитията през 1835-та. Изключението е едва ли не само мемоарния разказ на х. Георги Кисимов: „Много куражлия човек беше. Когато го питаха в меджлиса: за какво е дошъл тук от Силистра и какво търси в манастира, той сербез отговори: „Викаха ме и аз дойдох, това ми е занаята, аз съм волентирски капитан. Когато дойдох, питах ги: где ви са пушките, топовете, где ви са хората? — Нищо нямат приготвено и аз щях да се върна пак в Силистра, ако не бяхте му докарали тук."

Всъщност, възторжената характеристика на капитан Мамарчев и на неговия дял във Велчовата завера дължим не само на Г. С. Раковски. Но за нас от значение е лично неговата. Защото, подобно на останалите „оцелели", и волентирът от две руско-турски войни не оставя възпоминания. Вместо тях в много документи проговаря неговият глас, попадаме на неговите мисли, досягаме неговата позиция. Намираме ги главно съхранени в руските архиви, без да са получили необходимата популярност у нас.

Адвокатската роля, с която нашата историческа наука се е нагърбвала, за да обслужи характера на намесите и отношението на царска Русия към освободителните ламтежи на българина през XIX в., е осъдителна. Тя проличава във възприемането на делото и на капитан Мамарчев. Ясно и категорично трябва

да се подчертае доколко и оттам са произтичали усложненията, проявявани главно в грубо потъпкване на собствените сили и кроежи. Това проличава във войната от 1806-1812 г., повтаря се в ситуацията на 1828-1829 г.

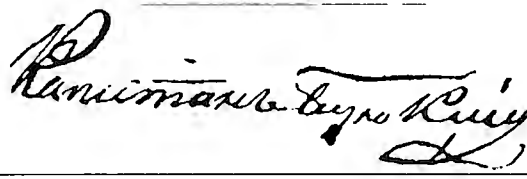

Факсимиле на подписа на кап. Георги Мамарчев

В тази противоречива атмосфера на антибългарската руска политика в условията на ранновъзрожденското време съзрява и възмъжава една голяма политическа личност — личността на капитан Георги Мамарчев. Тя съдейства той да се изгради и формира като воин, но същата атмосфера и го освобождава от емоционалния наивитет, от волентирския манталитет на наемен войник в името на автономна национална кауза. Великият и буен котленец не разбира от висша дипломация и геополитически кроежи. Но онова, което наблюдава и в което е въвлечен, го убеждава, че в намеренията на руското правителство съдбата на поробения български народ е на съвсем задно място. И последната му илюзия рухва, когато в село Градец се вижда обграден от двестата казаци на майор Крилов. Арестуван и унижен само заради идеята си да набере български доброволци, да завладее една свободна територия от двете страни на Балкана и да поведе борба с поробителя. Заповедта на генерал Дибич Забалкански е категорична — проявилият своеволие капитан Мамарчев трябва да бъде арестуван и отведен чак в Букурещ, за да се яви на съд пред императорския комисар ген. Киселев.

Може би именно в тягостните дни, когато, зорко охраняван, капитан Г. Мамарчев прекосява Отечеството си от Котел през Стара планина, през Велико Търново и Дунав до Букурещ, взема съдбоносното решение за самостоятелни дела в името на свободата. Навярно в плановете му все още не са присъствали имената на Велчо Джамджията, Колю Гайтанджията, Ганю Витанов, хаджи Йордан и йеромонах Сергий. Не е могъл да има предвид, че мисията на първомайстора Димитър Софиянлията, отредена му от турското правителство, също ще влезе в работа... Тогава „капитанът" на бъдещата Завера просто се е зареждал с мъдрост и далновидност, с опори за своя политика и патриотична позиция. Възможно е сред тях да е заемал своето място култът, завещан от историческото минало, евентуалната притегателна сила на старата столица. И малко по-късно той наистина ще насочи своя поглед към Велико Търново. Трябва да повярваме на твърдението на д-р Васил Ст. Берон, че „един руски офицер и родом българин, е живял у Велча в къщата му и че там, под ръководството на тоя офицер, се е крояло и приготовлявало въстанието".

През 1829 г. е пропуснат един голям шанс за българския народ. Човекът, който го е разбрал и е направил горчивия си извод, е капитан Георги Мамарчев. Готовността му да застане начело на Велчовата завера при тази пълна конспирация, при това пълно игнориране на Русия, го доказва по безспорен начин.

И тук се налага да привлека писмото на руския посланик в Цариград

А. П. Бутенев до министъра му граф Неселроде от 21 април 1831 г. Макар и публикувано още през 1935 г., както отбелязах, обикновено не се предлагат изводи в насоката на заложеното в него. В по-ново време Н. Червенков и Ив. Грек публикуваха нови документи в същия дух: „Записка“ на Бутенев от 11 май 1835 г., „Обяснение“ на капитан Г. Мамарчев от 15 май на гръцки език и писмо на Бутенев до К. К. Родофиникин — министър на външните работи на Русия през същата 1835-та. Документалната картина, макар и да е непълна, но и в този си вид тя ясно и недвусмислено разкрива отрицателната, крайно неблаговидна и продажническа роля на руската дипломация спрямо българите.

„Записката“ на посланик Бутенев е по повод на срещата му с капитан Мамарчев и личните признания на пленника. Тук са страниците, предаващи и собствените обяснения на Мамарчев с дата 15 май 1835 г. За нас е очевидно, че в тях се сочат причини, които отклоняват вниманието от истинските задачи на Заверата, че се прави всичко възможно руската дипломация да не вникне в мащабите и целите на подготвяното въстание.

Въпреки посочените предпоставки и съображения, именно в тези документи чуваме истинския глас на капитан Георги Мамарчев. Било е в навечерието на най-хубавия, най-светлия и жизнеутвърждаващ православен празник — Възкресение Христово. В годината 1835-та Великден се е падал да се чества на 7-9 април. Вероятно по начален замисъл той е щял да бъде използван за обявяване на Заверата. Но фактите подсказват, че тези дни се превръщат в поредица от срещи и съвещания, от разговори по подготовката и необходимите още мерки за нейното задълбочаване и разгръщане, превръщат се и в отправна точка на развихрилия се погром.

Излиза, че капитан Мамарчев както по време на ареста на 10 април, така и по време на разпита в търновския меджлис се държи с достойнство. Поведението му впечатлява властниците в Търново, впечатлява и валията Хюсеин паша във Видин. Това са дните, когато са произнесени и вече изпълнени смъртните присъди над останалите. Но страхът не проговаря у Мамарчев, не проговаря и естествената в такива случаи нагласа за лично оневиняване за сметка на вече убитите водачи на Заверата — Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията, Иванаки Врацалията, Митю Софиянлията и х. Йордан Брадата. Характер и убеждения триумфират по един респектиращ начин, който предизвиква уважението и на врага. Местната власт в лицето на търновския аянин и на видинския паша разбира, че пред себе си има личност от друг мащаб, личност, която заема особено положение със службата си в армията на приятелска в момента Русия. Затова към него се отнасят с почит, не го подлагат на изтезания и решението е да бъде изпратен в Цариград.

От Велико Търново според спомена на х. Георги Кисимов капитан Мамарчев тръгва самоуверен, излъчващ воля и непреклонност: „Когато яхна коня от „бинек таши“ в конака, капитан Георги си възви главата към чардаците, гдето беше и аянина и му каза на турски: „Аллах аманет олла! Стамболда гене гьорушурус!“ Без да му мигне окото: юнак човек беше, той носеше руска шапка и дрехи, като руски капитанин.“

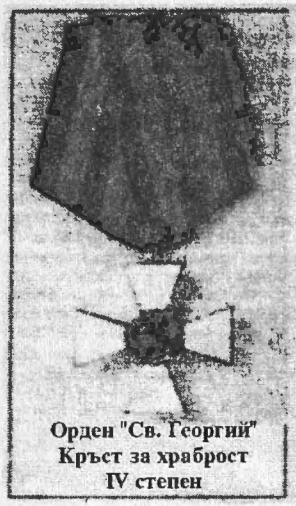

Орден "Св. Георгий" Кръст за храброст IV степен

Звезда на ордена "Св. Анна"

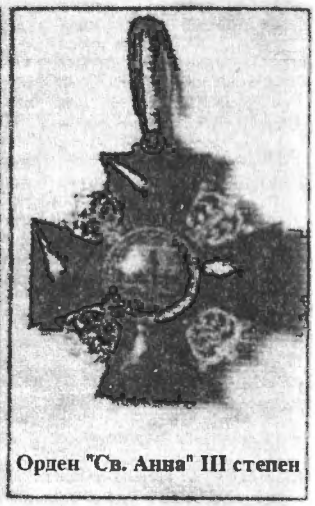

Орден "Св. Анна" III степен

Ордените на кап. Георги Мамарчев

Така се държи Мамарчев и в Цариград. Тук той е предаден от Портата в ръцете на руското дипломатическо представителство. Според думите на посланик Бутенев — „без всякакво ходатайство от моя страна предостави се на пълно разположение на мисията“, като е поискано само „да го подложим на прилично наказание за вмешателство в дейност... която... е станала повод за роптане сред народа против законната власт“.

Но не така се постъпва с Мамарчев.

В края на м. май той е изпратен в Одеса при генерал-губернатора М. С. Воронцов. Царска Русия решава да демонстрира показна лоялност към своя вековен противник и постъпва с довчерашния си доблестен воин грубо и неблагодарно. Отнети са му отличията и званието кавалер на ордена „Св. Анна“, официално е разжалван като боец и е върнат отново в ръцете на турското правителство. Тогава ще стане срещата му със султан Махмуд, на която Георги Мамарчев се държи със смайващо ни достойнство. На Раковски дължим преразказа на разговора: „Султан Махмуд, любопитен да види того българина, повели, та го доведоха пред него и го сам попита за коя причина е щял да повдигне България. Капитан Георги, който знаеше добре турский язик, отговорил е султану с найголяма дързост, че до когда се турския народ приносит така свирепо и безчеловечно с българи, не щат отбягна турци от това зло. Султан Махмуд, благоразумен владетел, отговорил е на това: Аз съм добре познал това и ради етого мое старание е да преобразя моя държава и да въведа равноправност...“

След това ще дойде заточението в малоазийския град Коня, изгнаническата му съдба ще продължи на остров Самос. С поведението си Георги Мамарчев продължава да вдъхва респект и достойнство, запазената част от кореспонденцията му е заредена с тревога и помисли за освобождението на България. Неотменна спътница през заточеническите години е съпругата му Радка Ма-

марчева с дъщерите. Единственият им син Стефан учи в гр. Херсон. Бащата, макар и в изгнание, полага много усилия да го насочи към идеите, които са вълнували него, но под чужд натиск синът се замонашва в Киево-Печорската лавра, където следите му безвъзвратно се изгубват (К. Възвъзова).

Георги Мамарчев–Буюклу се включва в живота на българската общност като „волентирски капитан" — изповядвал патриотични помисли, но обслужвал и чужди интереси. В събитията от 1828-1829-та и във Велчовата завера от 1835-та обаче той се извисява до личност, която най-пълно въплъщава общонародната жажда и суверенната воля на българина за свобода. През 1846 година Георги Мамарчев умира самотен като като политически изгнаник и враг на Империята на о. Самос.

Писмо от кап. Георги Мамарчев

(16 юли 1846 г.)

„Прелюбезний мой приятел и яко брат, господин Георги Стойкович, здравствуй! Желаю`вам добро и всяко благополучие!

Обявявам вам, че получих писмото от моя син Стефан този месец, този месец юлия, 26 ден, писано на 12 юни същата година. И ми пише, че едва тази година, през месец юни, на 10 число, е получил писаното от мен писмо на 23 число месец юли 1845 година. То навярно е пролежало където не трябва. Сега пиша до сина с надеждата, че не ще се бави и изпращам до вас и пари 15 коложатов [?], които ще получите от тамошния търговец г. Георги Вучино, за което и на него е писано, за да ви ги връчи за изпращане на сина в Киев.

И затова всепокорнейше ви моля да ми направите услугата при получаването незабавно да му ги изпратите. При отпращането му на път, приемете го в Одеса, защото аз пиша, той непременно да мине оттам и от там към мен, понеже хочинно [?] аз съм толкова болен. Също и вас моля да му пишите, за да може час по-скоро и когато бъде в Одеса, постарайте се, ради Бога, по-скоро да го изпратите. Защото болестта е неверна, а смъртта — неизвестна.

Още моля — ако благоволите, дайте на Стефан сабята и пушката и получете от него разписка колко оставам на вас длъжен. Защото сега нямам никакви средства, едва намериx тия пари. И да даде бог здраве, то аз не ще остана длъжен. И се надявам, че може би ще са ми нужни в скоро време да ги употребя в полза на Отечеството, ако бъда жив.

Още моля да поздравите всички добри приятели и благожелатели на Отечеството и на нашия български род. И много д...ли [?] ще бъдат някои благотворители, старанието [?] на които с такава помощ ще зарадва Стефан, защото аз вас с божията надежда, че той след време ще бъде много полезен на нашето Отечество.

Узнах още, любезний брате, че някакъв Юрий Венелин издал много хубави книги за българската история и я възхвалява. Та моля покорно, ако ви е възможно да изпратите и на мене недостойния от тях, а и други, ако те могат да ми бъдат полезни за в есенния ден, на което аз много ще се радвам. Извини ме [?], любезни мой, още неща бих ви писал, но никак не ми позволява здравето и тия с голям труд написах както трябва.

16 юли 1846 г.

Ваш благожелател и на вашето семейство и на всички приятели: Георги Буюклиу, Самос"

Като заточеник кап. Г. Мамарчев е водил доста оживена кореспонденция. За съжаление това е единственото, стигнало до нас негово писмо, писано на руски, изпратено до негов сродник — Георги Стойкович, който е бил в помощ на семейството, служил е за връзка между него и сина Стефан Буюклиу. Съхранено е в архива на Раковски, за пръв път се публикува в сб. „Бележити българи", 1968, т. 2, с. 175.

Д-р Иван Селимински

„Техен водач беше някой си Георги Буюка..."

„Третата група се състоеше от неопитни, но много въодушевени младежи. Техен водач беше някой си Георги Буюка, родом от Котел, който беше пристигнал заедно с руските войски като началник на доброволците. Тази група настояваше народът да въстане и да се освободи от позорното робство. Това щеше да бъде свято и велико дело, ако тогава да не беше невъзможно и вредно, защото нито народът, нито те бяха подготвени за такива действия. Липсваха оръжие, средства, храна, припаси, нямаше и никаква предварителна уговорка за общо действие с другите градове в България. Нямаше уговорка и за помощ отвън, липсваха способни водачи, които да ръководят въстанието, а и народът не беше подготвен за водене на военни действия. От нас много малко можеха да си служат добре с оръжието, защото властта беше забранила на християните да носят оръжие и да си служат с него, та народът по кротост заприлича на стадо овце. Междувременно бяха разрушени всичките хайдушки селища-гнезда из Балкана и забранени всякакви гимнастически упражнения, с каквито младежта често се забавляваше.

В тази забрана на властта много помагаше фанариотското духовенство, което убеждаваше народа, че подобни работи са греховни, защото били варварски останки от идолопоклонството на прадедите ни. Фанариотите се стараеха така да устроят политическия живот на народа, че той да не се различава от

изискванията към монасите пустинници и отшелници.

Въпреки това Георги Буюка, за когото споменах по-горе, започна да формира въстаническа чета и усилено заговори за вдигане на въстание. Мнозина го слушаха, но много малко го последваха. Из цялата околия се разнесе слух, че в Сливен се събира войска, която ще вдигне въстание срещу турската власт, и само за няколко дни се събраха около 1000 души голи и боси, които принадлежаха към различни народности. Те предявяваха такива искания, каквито гражданите нито искаха, нито можеха да удовлетворят. И началникът им не можеше да им заповядва, защото още не беше назначен. Той побърза да свика няколко събрания, на които присъствах и аз. Разбира се, той не е способен да ръководи подобно народно дело. Неговите мисли, познанията му и стратегията му клоняха към разбойничество и грабеж, след което замисляше да замине за чужбина и там да се отдаде на охолен живот. По-късно научих, че той се вдъхновявал от полските офицери в руската армия и особено от един уланski майор, който, заедно с дружината си, бил в село Ахмачево (Карнобатско). С цел работите на Русия в България да се объркат и от това да се възползва Полша, която се готвеше за въстание, както и това стана на 13 ноември 1829 г., този офицер се срещна с Буюка. Но тази среща беше разкрита от руските власти. Комендантът на Сливен княз Димитър Дибич (Даближа) арестува Буюка, а неговите юнаци се разпръснаха на чети и започнаха да плячкосват турските села.

И тъй, те не можаха да спечелят народа да се вдигне като един на въстание, което да започне така, както са започвали въстанията между другите народи. Това стана, защото народът не виждаше в лицето на Буюка способен водач. Неговите войски бяха башибозук, голи и разпасани. Руското правителство тайно беше наредило на всичките си военачалници да бдят и да бъдат готови всеки момент да се противопоставят на каквото и да било въстаническо движение, като защитят слабата страна, и, съгласно тайните клаузи на Одринския мирен договор, да ѝ помогнат с войска. Нашият народ, като виждаше всичките тези неприятни за него положения, реши да се пресели в Русия или Влахомолдавия.

... Пътуването по река Камчия и нататък продължи по определения маршрут. Имаше ред и не се случиха никакви произшествия, особено след като руските войници заловиха водача на въстаническата партия Георги Буюка и под стража го изпратиха в Букурещ. Този човек ми се закани, че ще ме убие, защото смяташе, че аз съм причина за неуспеха на неговото дело."

Д-р Иван Селимински е бил в конфликт с капитан Г. Мамарчев и това обяснява характера на спомена, както и оценъчните моменти за личността на революционера, за социалните слоеве, които го подкрепят. Фрагментът е от статия с по-обща тематика — „Народното братство на град Сливен и голямото преселение през 1830 г.". Тук го препечатваме по „Съчинения" (подбор и редакция Р. Димчева и Н. Цв. Кочев, 1989, с. 274-276, 285).

Капитан Васил Вълков

(за Георги Мамарчев)

„Падането на Силистра стана през коледни пости все в 1828 г. При пристъпа срещу Силистра се отличи и нашият сънародник Георги Мамарчев Буюкли от Котел, роднина на непрежалимия наш виден патриот Г. Раковски."

Откъс от книгата „Спомени на Капитан Вълков" (С., 1932, с. 44).

Петър х. Матеев (1850–1940)

Спомен за кап. Мамарчев
(Фрагмент)

„Между по-просветените, по-подготвените, за които знаем, решителни да се пожертвуват за пробуждането на народа, за освобождението му от робство, без съмнение е и капитан Г. Мамарчев от Котел. Голямо е било неговото самопожертвование, велик е бил духът, който го е ръководил да пренебрегне завидно положение, сигурна военна кариера в руската армия и да тръгне по трънливия път на славата или унищожението.

Запита ме един английски държавник: „Вие българите имате ли патриоти?" Учудено се позамислих, а той продължи: „Не считам патриот, който не жертвува, от което притежава, такива патриоти имате ли?" Отговорът бе:

— Капитан Мамарчев пожертвува завидно положение, за да се предаде, презирайки най-голямата опасност, на освободително дело на народа си. Дълго време тоя самоотвержен българин е живеел далеко от отечеството си, но, види се, той никога не го е забравил, както много други българи в ония времена. Той е чакал възможно благоприятни обстоятелства, и щом такива са се представили, той стихийно ги е използвал. Длъжностно, под военна дисциплина лице, войник, той се не е колебал и се опитва един път, втори път, и ще опита и трети път да подигне народа във въстание към свобода, но вече не му дават възможност. Ония, на които е разчитал, че не ще го оставят да пропадне в доблестния си подвиг, те го ограничават и предават на тиранина, от робството на когото се бе решил да освободи братята си. Горчиво е било неговото разочарование! С какво треперяще надеждно сърце той ще да е полетял за отечеството си в редовете на руските войски, като пред очите му е вече блещяла свободата на племето му!

Да бъдеш предаден от чужд е лошо, но дваж по-лошо да бъдеш предаден от свой. И Мамарчев откупи любовта за рода си, за доблестния си подвиг с мъчително заточение и живо погребение в най-затънтена азиатска страна,

град Кония, в Мала Азия, гдето до скоро християнин се не допущаше да живее.

През 1875 година минах през тоя град. Нито един християнин нямаше да живее там семейно. Той беше центърът, седалището на дервишите „мелвели", шейхът на които препасва Османовата сабя на възшествящия султан.

Мрачен като гроб ще да е бил животът на Мамарчева всред това фанатично население. На свобода, в затвор жив погребан!

Рано през четиридесетте от миналия век участта на Мамарчев се влошава, защото здравето му е било вече погубено. Застъпил се за него княз Ст. Богориди и го преместват да довърши заточението си в остров Самос, на който остров княза-застъпник беше управител.

Иванчо х. Петров, чичо ми, ми е разказвал, че недопуснат да постъпи в гръцкото училище, в Куручешме (Цариград), отишъл да се оплаче на княз Ст. Богориди. Останал да го чака пред вилата му да се върне от града. Като него чакала, на кея пред двореца му, и жената на капитан Г. Мамарчев, водеща за ръка дете, ще да е било 1840-1844 г."

Откъс от статия „Спомен за капитан Г. Мамарчев" (Вж. Сборник по случай стогодишнината на Заверата от 1835 г., 1935, с. 136-137).

Димитър Мамарчев

Мамарчовският род

„Както повечето стари български родове, тъй и родът на М а м а р ч о в ц и води своя произход в миналото, дотам, до дето се намират сведения по семейни предания, от недрата на Балкана, около който вече в продължение на повече от дванадесет века се е крепил и съхранявал духа на българската народност.

Всъщност, родственият прякор на тази многобройна фамилия от семейства, живите потомци от която понастоящем са разпръснати по цяла България, а даже и в чужбина, е М а м а р ц и т е, който води своето начало от думата м а м а р е ц, название на едно живо, пъргаво и неуморимо малко насекомо, което живее и бързо се движи в чистите и бистри балкански води.

Един от най-забележителните синове на този род, по майчина линия, Г е о р г и С т о й к о в Р а к о в с к и, българският революционер от Котел, за пръв път в писменост, за по-голямо благозвучие, изглежда, че е стъкмил фамилното име на рода „М а м а р ч о в". Като че ли в увлечението си да побългари всички в онова време на двойно политическо и духовно робство, Раковски е предпочел да употреби името М а м а р ч о в, вместо Мамарецов, или обикновеното — Мамарецът.

Впоследствие някои от потомците на този род са отишли още по-далече, като са следвали общата практика, усвоена в новата българска писменост, да

се назовават Мамарчев, вместо Мамарчов, също тъй, както синове на Станчо са се подписвали Станчев, вместо Станчов, или синове на Велчо — Велчев вместо Велчов и т. н.

В желанието си да се съберат наедно всички сведения за този род, които са известни на живите му потомци, съставиха се настоящите бележки, като се старахме да бъдем колкото се може по-пълни и точни в родословните данни. Но поради многобройността и разпръснатостта на живущите членове на този род и поради факта, че много от клоновете на рода са или измрели, или някои от останалите живи са се малко интересували за да запишат семейни сведения, или даже да запомнят своята близка и далечна рода, ние не можем да очакваме дадените от нас сведения да бъдат напълно изчерпателни. Все пак, обаче, крайно време е да се съберат и съхранят всички ония данни, които положително са известни, защото от ден на ден все по-малко остават ония живи свидетели на миналото, които по памет могат да възпроизведат семейните предания за своя род.

Като далечен праотец на Мамарчовския род е известен Ради Мамарецът, който се е родил и живял през първата половина на XVIII век в село Еркеч, в южните склонове на Източния балкан; Ради не само е бил заможен скотовъдец и чифликчия, но е бил един от ония българи, които са пазели Гулишкия проход и местната околност от разбойнически нашествия, по привилегии дадени от султанската власт.

По причини, вероятно дължими се на преследванията на турци от същия край, Ради Мамарецът е напуснал с челядта си Еркечкия край и се е преселил в Котел. Известно е, че неговият син Стойко Мамарецът (роден вероятно около 1750 г. в гр. Котел), се е доста възмогнал в скотовъдство и даже имал тепавица, която носи и днес родовото име. Стойко е имал за жена Мария от Котел. Известни са имената на следните Стойкови синове и дъщери:

Ради Стойков Мамарецът, който е роден вероятно около 1780 г., и е починал по времето около Одринския мир в 1829–1830 г. в с. Еркеч, където се е завърнал още на младини и е поел някои от дядовите си имоти.

Втори син на Стойко Мамареца е Стати Стойков, от когото се знае като потомък само един — Георги, който е участвувал в борбите на унгарците за тяхната независимост като легионер в отрядите на Кошут (1848). Завърнал се в България след освобождението с маджарска сабя и униформа, той е бил прекокоросван Георги Маджарът. Той е починал след Сръбско-българската война в 1885 г.

Трети син на Стойко Радев Мамареца е Георги Стойков Мамарецът, доброволец, участвувал и отличил се във войните на Русия против Наполеона и Турция, в 1810–1812 г., когато е получил подофицерски чин и Георгиевски кръст за проявена лична храброст, и капитан-волонтир в Императорската руска армия и предводител на самостоятелен български отред, взел живо участие във войната, водена от Русия против Турция в 1828-29 г. за освобождението на поробените християнски народи. Неговата предана служба за българския му род е била проявена в двата опита да повдигне със самостоя-

телни средства и народни сили въстания из цялата страна, като провъзгласи свободата на България в старата ѝ столица В. Търново, веднаж в 1829 г., в тъй наречената от историци „Завера от капитан Мамарчов в Сливен", и втори път в 1835 г., в тъй наречената „Велчова завера", организирана в Търновско и съседни области.

Георги Стойков Мамарецът е роден в 1786 г. и е починал през есента на 1846 г. в градеца Самос, столица на едноименния остров, в източните води на Бяло море, където е прекарал последните години на мъчителното си единадесетгодишно заточение заради опитите си да повдигне на въстание българския народ. Доколкото е известно, костите му почиват в гробищата на една малка гръцка черквица в градчето Самос.

Официално, на документи, Георги Стойков Мамарецът се е подписвал като началствующо лице „Б у ю к л и у", прякор, с който още от млад той е бил назоваван от своите руски и влашки началници в отряда, в който е служил отначало като доброволец във Влашко, а сетне в Молдова и другаде с руските войски, заради неговата едра, внушителна и заповедническа фигура, която е вдъхвала уважение и страхопочитание. Както той, така и повечето от тогавашните и непосредствените от този род потомци са се отличавали с едрия си ръст и физическата си сила; всички са били чернооки, снажни и с големи засукани мустаци. Тяхното любимо развлечение е било оня вид спорт, който и до днес народите първи по атлетически състезания сочат като олицетворение на мъжката здравина — телесната борба, или както е известна у нас — „пехливанлъка".

От двете известни дъщери на Стойко Мамареца по-голямата се е казвала М а р и я, която е била женена за П е н ю П е н е в от Котел. От тях, както ще се види по-долу, произхожда едно многобройно потомство.

По-малка дъщеря на Стойко Мамареца е била Р у с а, женена за С т о й к о П а п а з ъ т, наречен П о п о в и ч, от с. Раковица, Котленско. Техни деца са били: Н а н к а, женена за К р ъ с т ю Т а р а п а н ъ т, от който брак са имали дъщеря М а р и я, женена за Г е о р г и С т а н ч е в. Деца на последните са били: М а р и й к а — по мъж х. П е т р о в а; А н а; и трето чадо — Д-р К р ъ с т ю Р а к о в с к и, понастоящем най-видният живущ потомък на Мамарчовския род.

Втората дъщеря на Руса Стойкова Попович е била Н е ш а, от която е родена дъщеря ѝ З о я, женена за Й о р д а н А н а с т а с о в. Последните са имали син А н а с т а с Й о р д а н о в Р а к о в с к и, полковник, артилерийски инженер от българската армия, починал през 1921 г. в София.

От брака си с Р у с к а х. С т а е в а полковник Раковски е имал следните деца: Н а д я, по мъж М а р и н к е в а, проявила се под името Надя Раковска като една от най-талантливите българки — примабалерини. За жалост неумолимата съдба преждевременно съкрати живота ѝ в 1832 г. в София; С а в а и М а р и я.

Като трето чадо на Руса Стойкова Попович е бил С а в а С т о й к о в П о п о в и ч, известен под името Г е о р г и С т о й к о в Р а к о в с к и. Великият български революционер от любов и въодушевление към славните

военни подвизи и безграничното родолюбие на своя роден вуйка, капитан Георги Мамареца Буюклиу, е сам приел да се подписва в своите политически и исторически трудове с името Георги Стойков Раковски, като презимето си е взел от названието на селото, от което е произхождал баща му.

В самите си писмени творения Георги С. Раковски отбелязва и четем, че най-голямо вдъхновение и обаяние той е получил от своя славен вуйка, когото още като малко момче е видял да влиза с българска военна дружина в Котел; проследил е целият бурен и мъченически живот на същия и е бил до смъртта му в преписка с него. За голямо съжаление тая ценна преписка е била или вече небрежно разпиляна и унищожена, или загубена. С живота и делата си Георги С. Раковски е продължил наченатото от своя вуйка патриотично дело и е заел заслужено и достойно място в родната ни история, редом с нейните най-големи великани.

Известни са имената и потомците на следните синове и дъщери на Мария Стойкова Мамарчова и съпруга ѝ Пеню Пенев, от Котел: Цона, Ивана, Стана, Рада, Петрана и Димо.

От тях Цона е била женена за х. Панайот Губиделников от Котел, брат на видния български финансист Георги Губиделников — баща; Ана, по мъж Нанова; Стефана, по мъж Начева; Парашкева, по мъж Петрова; и един син Георги Панайотов Губиделников, починал твърде млад.

Втората дъщеря на Мария Стойкова и Пеню Пенев е била Ивана, по мъж Райнова, които са имали деца: Цона, Мария, Стефана и Захарий, който след свършване висшите си науки е известен като Д-р Захарий Райнов.

Третата дъщеря на Пеневи е Стана, за потомството на която не можаха да се съберат сведения.

Четвъртата дъщеря е Рада, по мъж Станчева, чиито две дъщери са: Мария, по мъж Харбова и Цона, по мъж х. Петрова.

Пета дъщеря е Петрана, по мъж Божилова, с дъщеря на същите: Дона, по мъж Христова.

Единствен син на Мария Стойкова и Пеню Пенев е бил Димо П. Пенев, чиито две деца са: Стефана, по мъж Кирчева, и Димо Димов Пенев.

Георги Стойков Мамарчов, капитан Буюклиу, се е оженил в 1830 г. в Сливен за девойка, която вероятно се е казвала Радка. От своя брак те са имали всичко пет деца, от които четири са живели по-дълго; най-голямото от тях Марийка, родено около 1830 г. и оженена в Русия, е имала потомци, сведения за които, както и за останалите три дъщери, не са съхранени или още намерени.

Най-големият син на Стойко Мамареца и Мария — Ради Мамарецът се е оженил в с. Еркеч за Марина. Те са имали само четирма синове: Стоян, Стати, Петър и Митю, всички от които са родени в Еркеч в началото на XIX в.

През време на кърджалийските и даалийски нашествия по онова време за втори път старите имоти на Мамарците в Еркеч са били опустошени и разграбени от разбойниците, а след смъртта на Ради Мамареца четирмата му синове, заедно със своята майка Марина и своите челяди, коля и стада овце се прехвърлили през Балкана, преминали в равна Добруджа, и отвъд Дунава, в Бесарабия, заедно с много други преселеници от този край. Там, в новото си поселище, четиримата братя задружно, в продължение на няколко години време, тъй добре са се замогнали, че значително увеличили бащиното си състояние и вероятно би били останали в Бесарабия, ако да не са били постоянните молби и увещания на старата им майка Марина, която плачела, вайкала се и искала да издъхне в недрата на родния Балкан. Нейните постоянни думи са били. „Искам да видя зелена гора, сенчести дървета; да пия хладна вода! Тук без време ще умра, на този пек, в тази обширна чужда земя..."

От синовна любов и загрижени за здравето на своята стара майка, четиримата братя с цялата си челяд, въпреки доброто състояние, в което се намирали, и имотите, които вече притежавали, разпродали недвижимото и пак отново с челядта и стадата си се запътили към бащино огнище.

Това е било по времето преди Кримската война и всички известия, които имали, им подшъпвали, че разбойниците в родния им край престанали да вършуват. Но когато те наближили Шумен, научили се, че нова война се готви и че турското население било пак наежено против раята — повърнали се и се настанили в едно изоставено черкезко село близо до Добрич, Юшенлий, наречено отпосле Ботево.

Синовете на Ради Мамареца и Марина са се отличавали по своята здравина, пъргавина и предприемчивост. Почти всички от тях са били опитни борци и като такива са излизали често на публични борби да мерят сили с разни прочути борци пехливани. Известно е, че веднъж варненският паша на едно състезание на борци е пратил да повикат братята да се мерят с прочути пехливани. Единът от тях — Митю — приел поканата, въпреки предупрежденията на близки, че ако съборел турчин, щял да си навлече смъртния гняв на турското и татарско население. Митю се борил във Варна, съборил един от баш пехливаните на пашата; последният се възхитил от силата му, поздравил го и оставил свободно да се завърне.

Стоян, син на Ради Мамареца и Марина от с. Еркеч, е имал син Петър, който се нарекъл поради селото, в което се родил, Юшенлийски. Петър имал синове: Атанас Петров Юшенлийски, подполковник от запаса на българската армия; Юрдан Юшенлийски, които има пет деца: Мария Юшенлийска, чиято дъщеря е Каличка, по мъж Д-р Спиридонова; тя има една дъщеря; и Стоян Юшенлийски, който има една дъщеря Здравка.

Сведения за потомството на другия син на Ради и Марина от с. Еркеч — Стати, не можаха да се съберат.

Третият син на Ради и Марина — Петър Радев — се е оженил за Тодора от с. Еркеч, която е живяла 105 години, а мъжът ѝ — 95 години; те

са имали 11 сина и 2 дъщери: Ради, Златан, Атанас, Марула, Марина, Димитър, Никола, Константин, Величка и др. неизвестни по имена. Чадата на Петър Радев и Тодора имат потомства:

Ради Петров, който е имал 5 деца, от които най-голямото се казвало Петра; Злати Петров — със 7 деца; Атанас Петров — неженен; Марула Петрова; и Марина Петрова.

Димитър Петров с челяд: Тодорка Димитрова, с дъщеря на име Марийка; Петър Димитров, женен с три деца; Стефан Димитров, женен с две деца; и Александър Димитров, починал млад.

Никола Петров е имал чада: Атанас Николов с две деца: Петю Николов, с две деца: Александър Николов, неженен; Еленка Николова, женена; и Доска Николова, неженена.

Константин Петров, подполковник от българската армия, участвувал в Сръбско-българската война в 1885 г. и починал на 13 януарий 1904 г., се е оженил за Ганка Наследникова от известния български род Наследникови из Русенско, и са имали двама сина: Симеон и Александър и една дъщеря Мария, неженена, починала. Симеон Петров, майор от запаса на българската армия, е един от най-старите български офицери-авиатори, и женен за Надя подполковник Скочева от Търново, с деца от техния брак: Тихомир, починал; Александър; Асен, починал; и Лиляна. Александър Петров, майор от пехотата на действителна служба, е женен и има две деца: Верка и Боян.

Третата дъщеря на Петър и Тодора е Величка, съпруга на Пан. Чехларов, капитан от запаса, от Варна. Техни деца са: Дафинка — женена с един син; Александър, женен; и Верка.

Четвърти син на Ради Стойков Мамареца и Марина от с. Еркеч е Митю Радев, наричан от турците Кара Митю, роден в с. Еркеч в 1807 г. и умрял в с. Ботево в 1887 г. Митю Радев е женен за Ивана (1816–1885), чиито родители се казвали Руси и Фрушия от близкото до Еркеч с. Гулица. Дядо Руси е бил заможен скотовъдец и един от групата дервентаджии, които пазели Гулишкия проход от разбойници. При една от срещите си с даалийците той бил хванат, жив насечен на късове, тялото му поставено в една торба и изпратено на местната турска власт за устрашение на населението.

Митю Радев и Ивана имали 7 дъщери и 3 сина:

Марина, Тона, Вълкана, Петра, Руса-Фрушия, Йова, Недяла, Димо, Димитър и Ради.

Марина, по мъж Зафирова, имала четири деца: Станка Зафирова, по мъж поп Стоян Мирова; Иванка Зафирова, по мъж Злати Илиева, с четири деца: Илия, женен; Минка, неженена; Величка, женена с едно дете: Стефана, женена; Митю Зафиров, женен; и Павле Зафиров, с един син Божко.

Тона, или Антонина Мамарчева, е завършила образованието си по педагогия в Русия преди освобождението на България и е била видна българска учителка в Тулча, Силистра, и след освобождението — директорка

на дев. гимназиален пансион в София. Женена за Димитър Енчев от Казанлък, те са имали две деца: Въскресия, по мъж полковник Георги Ночева, от който брак имат две деца: Танка Ночева, свършила по зъболекарство в Париж; и Здравка Ночева. Второто чадо на Антонина Мамарчева Енчева е Д-р Димитър Денчев, свършил по държавни и политически науки в Германия, бивш дипломат и окръжен управител, женен за Недялка Вълчева, една от деятелните българки в обществената благотворителност, от който брак имат двама сина: Стилиян и Антон.

Вълкана, по мъж Стойко Николова, е имала пет деца: Митю, Иванка, Никола, Станка и Владимир. Митю Стойков е починал млад, Иванка Стойкова, по мъж Желязко Станева, с три деца: Стефан, женен; Николина, починала, и Желяза, с две деца. Никола Стойков, женен за Мария Георгиева, с една дъщеря Вярка. Станка Стойкова, женена за Велико Тодоров Калпакчиев, със седем деца, между които са известни по име Вълкана и Стефан. Владимир Стойков, починал млад.

Четвъртото дете на Митю и Ивана е Петра, женена, но починала млада невяста.

Петата дъщеря — Руса-Фрушия, по мъж Владимир Петкова, е женена в с. Геленджик, Добричко, където са имали четири деца: Мария, Димитър, Петко и Неделя. Мария Владимирова, по мъж Ковачева, с деца: Николай, Руска, Минка и Димитричка. Димитър Владимиров, капитан от запаса на българската армия, свършил висшите математически науки, дългогодишен гимназиален директор, живее в Лом, женен за Юрданка, с четири деца: Руска, с висше образование по математика, по мъж Цв. Ковачева, със син Димитър; Владимир, студент по медицина; Евгений, студент; и Доска.

Петко Владимиров, като подофицер от 31 Силистренски полк, е загинал геройски в 1912 г. при Бунар Хисар и оставил три деца: Владимир, Петър и Минка.

Неделя Владимирова, по мъж К. Атанасова, дългогодишна българска учителка, живее понастоящем в гр. Добрич и има 6 деца: Атанас, Руска, Владимир, Дочко, Зойка и Тихомир.

Шестата дъщеря на Митю и Ивана — Йова, по мъж С. Попова, женена в Провадия, има една дъщеря, Милка, женена.

Седмата дъщеря — Неделя, е починала неженена.

Най-старият син на Митю и Ивана, от с. Еркеч — Димо Д. Мамарчев, чиято жена се казвала Моска, е имал две деца: Цветана, по мъж Димитър Казакова, от Варна, с едно дете — Митко, починало; и Димитър Димов Мамарчев, починал в 1905 г.

Вторият син на Митю и Ивана, от Еркеч, Димитър Димитров Мамарчев, полковник от българската армия, роден в 1857 год. в Ботево и починал в 1927 год. в София, е женен за Богдана Белкова от Хасково.

Те са имали пет деца: Димитър, роден в Кюстендил, свършил по висша технология в Англия и Съединените щати, женен за Мария Д-р Ив. Маркова, които имат две деца: Димитър, роден в Кюстендил (1921), и Иван, роден в Ню Йорк (1925). Недялка Д. Мамарчева, родена във В. Търново, свършила висши науки в Швейцария, по мъж проф. Елма Макартней, шеф на секцията за малцинствата при Лигата на Народите. Живеят в Лондон; журналистка и сътрудница на български и чужди списания. Ивана–Жана Д. Мамарчева, родена във В. Търново, свършила Свободния университет в София, известна българска спортистка — шампион по художествено пързаляне на кънки за България, 1925 год. Спечелила шампионата на Италия в 1934 год.; женена за Витторио Фоскини, редактор в агенция „Стефани" и в „Кориере дела Сера", в Милано, Италия. Лиляна Мамарчева, родена във В. Търново, по мъж Константин Бояджиева, свършила Музикалната академия по пеене във Виена. Анастасия Мамарчева, родена и починала на една година във В. Търново.

Най-младото дете на Митю Радев и Ивана — Ради — е починал твърде млад в Ботево.

От всичко горе, макар и отчасти изложено, се вижда, че Мамарчовският род е бил многоброен, и че до днес неговите потомци се срещат на много места в България, та дори и в чужбина."

София, август 1935 год.

Статията се печата по сб. „Родословията на трима дейци от Заверата" (автори Д. Мамарчев, Зв. Цонев), С., 1935). Вж. също: К. Възвъзова, За родословието на Мамарчеви, сб. Котленски родове, 1996, с. 56-74.

ХАДЖИ ЙОРДАН БРАДАТА
(неизв. — 13 април 1835)

Йордан х. Иванов Разсуканов — познат повече с имената хаджи Йордан Брадата или хаджи Йордан Стари — е родом от гр. Елена и произхожда от известен и богат местен род. Може би той е единственият сред видните фигури на Велчовата завера, при когото можем със сигурност да съдим за фамилно потекло и плътно семейно обкръжение. Краеведческите изследвания дават представа за социалния статут и съдбата на бащата х. Иван — кмет на Елена, на братята му, уточнено е и родословното дърво на самия х. Йордан Брадата.

Началото на XIX век заварва Йордан х. Иванов Разсуканов вече мъж — може би на 20-25 години, тъй като никъде не е отбелязано раждането му. Но се знае, че брат му х. Панайот като местен първенец и чорбаджия заедно с Дойно Граматик и Иван Кършов през 1800 г. престояват дълго време в Цариград и се връщат с ферман за изграждането на крепостта „Калето" за отпор на кърджалиите. Щом братът е вече авторитетна личност в Елена, трябва да се предположи, че и другият син на Иван Разсукана е също на прилична възраст.

Хаджи Йордан х. Иванов Разсуканов, успоредно с участието си в местния живот, започва да се занимава и с търговска дейност. Говори се за търговията му с коприна, но не е известен документ, който да свидетелства в тази насока. Така разширява богатството и влиянието си. Същевременно го виждаме, че на свое дворно място той построява малка църква и я освещава с името „Рождество Пресвети Богородици", като пристройките към нея служат за девически манастир. Ето как го характеризира Марко Дичев в очерка си „Градиво за историята на гр. Елена": „Стари еленчани, съвременници на хаджи Йордан Брадата, разправят, че той се отличавал с високия си ръст, пълен, представителен, с дълга широка бяла брада, винаги сериозен и увлекателен в разговор. Търгувал по Влашко и Бесарабия и бил учен и развит за своето време." (Еленски сборник, 1931, с. 55).

И наистина, вън от деловите му усилия и търговски контакти, редица косвени свидетелства идват да подскажат, че хаджи Йордан Брадата се формира като личност с отношение и към духовно-просветния живот. Очевидно е в близки връзки с Андрей поп Дойнов, очевидно влияние му оказва активното таксидиотско присъствие в Елена на монасите от Хилендарския манастир, сред които през 20-30-те години се откроява фигурата на Никандър — изповедник в тукашния метох, скромен книжовник и килиен учител. Оказва се, че именно тук са създадени няколко от съхранените ръкописа на таксидиота-хилендарец, че по време на пребиваването си в основаното от архим. Нефталим училище в Капиновския манастир негови ученици са двама от синовете (Иван и Сава-Сотир?...)

на Йордан Брадата. Така ръкописен „Кратък катехизис от 1827 г.“, преведен и съставен от Никандър, съдържа следните приписки — доказателство в тази насока: „Този буквар на Ивана х. Йорданова, даде ми го отец Никандър, когато се учех при него. Когито писах аз Иван сене беше 1831“,... „Иван хаджи Йордан“,... „Туй букварче на Сотиря хаджи Йордана и на брата му Иван“,... „Този буквар на Ивана хаджи Юрданова хаджи Ювановича...“

Къщата на х. Йордан Брадата в гр. Елена

Независимо от доброто си материално състояние и ролята си на селски чорбаджия, х. Йордан Брадата проявява активност в насоките на гражданско-политическия живот и на зараждащата се съпротива срещу поробителя. Сериозни са основанията да го третираме като съзаклятник по време на Гръцката завера през 1821 г. Еленчанинът Ст. Бобчев твърди, че е бил близък на Сава Бимбаши. Тогава хаджи Йордан не се нарежда сред жертвите, но по всяка вероятност заподозрян и преследван, наскоро след потушаването ѝ разбираме, че взема решение да напусне Елена и да замине за Света гора. Тук той се замонашва под името Йезекиил. Непонятното е, че не постъпва в някой от българските манастири или скитове, а в авторитетната лавра „Ивер“ — населена предимно с монаси-руснаци. А любопитното е, че по същия начин постъпва и съпругата му, която става монахиня в учредения преди това девически манастир към църквата „Рождество Пресвяти Богородици“.

Липсват сведения за престоя и поведението на духовника Йезекиил с мирско име хаджи Йордан Брадата в Иверския манастир. Очевидно става дума за

кратък отрязък от време, оказал се достатъчен да го убеди, че по характер и житейски навици той не е с нагласата за строгите порядки на манашеската общност. В атмосферата на вътрешна раздвоеност новоогласеният монах решава да наруши дадения религиозен обет и да се върне отново към светския живот и семейството си в Елена. Изглежда го прави тайно от управата на манастира и монашеското братство, като самоволно напуска Атон и се озовава в родния край. Според свидетелствата на Петко Славейков тук го спохожда чувството за срам и неудобство пред еленското общество, затова изчаква нощта и тогава се прибира в къщи.

Тази крайно осъдителна за каноните на източното православие постъпка на хаджи Йордан Брадата предизвиква отглас не толкова в родната Елена, колкото сред монашеските среди. Тя става известна на Цариградската патриаршия и оттам в началото на 1824 г. тръгват строгите нареждания лицето, престъпило монашеския обет, да бъде арестувано и под стража изпратено в Цариград. Липсват документи и свидетелства как и доколко тогавашният търновски владика Иларион Критски е изпълнил патриаршеската заповед, как се е постъпило с хаджи Йордан Брадата. Но така или иначе, излиза, че до арест и църковен съд не се е стигнало — вероятно като състоятелен човек той е изкупил вината си с някаква солидна сума.

Случаят е показателен както за хаджи Йордан като личност, така и за манталитета на възрожденската личност изобщо. Демонстрира се едно освободено от канона, много лично разбиране за вяра и служене на Бога. Възрожденецът го съчетава със собствените си нагласи и промени в душевността. Ще бъде прибързано и невярно, ако оценим постъпката на хаджи Йордан като антирелигиозен акт, тъй като имаме безспорно свидетелства за неговата непроменила се отдаденост на християнската религия. Димитър Самоводски, дошъл през 1831 г. в Елена да продължи образованието си при Андрей Робовски, се настанява в къщата на „хаджи Йордана стария" и подчертава: „Там преминах добре, защото бяха хора набожни, правило си четяха като на манастир. Без утринна, без часове, без вечерня и повечерие не минуваше ден, и аз с тях наедно..."

Има нещо дълбоко интимно, „домашно" и самобитно в така разкрилата ни се цялостна устроеност на хаджи Йордан х. Разсуканов. Тъкмо то се проявява в готовността да изгради с лични средства „параклис" в собствения си двор, да тръгне към замонашване заедно със съпругата си и след това към размонашване и на двамата — пред очите на консервативното еленско общество, в разрез с предписанията и догмите на църквата...

Най-важният момент в биографията на хаджи Йордан Брадата е участието му във Велчовата завера. Името му почти неизменно присъства почти във всички летописни бележки и спомени, свързани както с подготовката, така и с потушаване на въстанието. Той не е просто един от съзаклятниците, а се налага като най-активната личност на идеята за съпротива през 20-30-те години в целия Еленски край. До голяма степен на него се дължи създаването на комитетите в редица от околните селища и махали, разпоредбата на задълже-

нията при организирането и въоръжаването им — в самата Елена, в селата Буйновци, Кършовци и др. Безспорна и доказана е близостта му с Велчо Атанасов и Колю Гайтанджията от Търново, с Отец Зотик от Преображенския манастир, с йеромонах х. Сергий от Плаковския „Св. Илия".

Липсват сведения как точно е станало задържането на хаджи Йордан в началото на м. април 1835 г. Очевидно е, че разкритията го заварват в Елена. Едно от преданията говори, че се е „крил из капиновските лозя около 15 дни и най-после бил издаден и хванат в колибите Харваловци до село Средни колиби". Същото приема и Ст. Бобчев: „Казват, че хаджи Йордан се криел в колибите Харваловци до Плаковския манастир, отгдето избягал. Предала го една жена, когато се бил потулил в един плевник." В друго предание се споменава, че е бил арестуван в района на Лясковец — Горна Оряховица. Възможно е залавянето на хаджи Йордан да е станало по-късно от ареста на капитан Мамарчев и отец Сергий в Плаковския манастир и на търновчани, но разликата по време едва ли е била повече от ден-два, тъй като според всички твърдения обесването му става заедно с Колю Гайтанджията на Марно поле. И при него присъдата е своеобразна мярка за мястото му сред съзаклятниците.

Така хаджи Йордан Брадата завършва живота си като една от видните жертви на Велчовата завера. За него се знае, че оставя четири сина (Димитър, Иван, Христо, Сава) и две дъщери (Ана, Елисавета), които пренасят във времето по нещо от гражданската активност и патриотизма на бащата. Особено показателен със съдбата си е единият от синовете му — Христо, който продължава революционната му дейност чрез участието си през 60-те години в четите на П. Хитов, на Стефан Караджа...

Писмо на патриарх Антим от 1 март 1824 г. до митрополит Иларион Критски

(Резюме)

„Патриархът се научава, че в село Елена живеел хаджи Йордан, който бил смутител. Преди години тоя х. Йордан, който уж се отказал от зломислия, изпратил жена си в манастир. Тя станала калугерка, и той отишел в Света гора и се подвизавал в Иверския манастир като монах под име Йезекиил. Но след малко време се отказал от монашеството, напуснал Света гора и пак взел жена си от манастира, дошъл в Елена да живее незаконно с нея и да съблазнява християните. Защо търновският митрополит да не извести на Църквата (патриаршията), за да се вразуми навреме това лице, съгласно с царското ирадe. Понеже х. Йордан се подиграл с монашеския образ, излязло царско ирадe да бъде докаран в Цариград. Патриархът предписва на търновския митрополит Иларион, щом пристигне високата заповед и приносителят ѝ ясакчия, да се

погрижи х. Йордан бърже да бъде хванат и да се предаде в ръцете на ясакчията, за да го докара в Патриаршията за наказание.

След това патриархът внушава на митр. Илариона да внимава добре, за да не избяга х. Йордан. Той чул, че и в други места на Търновската епархия се намирали люде, които смущавали бедните и верната рая, но митр. Иларион има дълг да ги увещава или да действува чрез властта да ги вразуми и изобщо да съветва паството си да се подчинява на държавата."

Документът е оповестен от проф. Ив. Снегаров в студията „Исторически вести за Търновската митрополия" (Год. СУ, Богосл. ф-т, 1943, т. 20, с. 59-60).

П. Р. Славейков

(за х. Йордан Брадата)

„Хаджи Йордан Брадата, той бягал на Света гора да стане калугер като бил женен и споразумял се със жена си и тя тука да се покалугери. Но той като седял в Света гора до 1 месец и видял, че не е за него. Задигнал торбичката си, че в Елена. Срам го било дене да влезе в селото, отива през нощта и хлопа на къщата си. Жена му пита:

— Кой е?...

— Аз съм, хаджия!

— Хаджия е на Света гора.

— Ти си Света гора, хаджийке, отвори!."

Фрагмент от чернови бележки на П. Р. Славейков, останали в ръкопис (Вж. Литературен архив, т. 1, 1959, с. 34).

Родов спомен

„Йордан х. Иванов Брадата е бил хаджия — ходил в Йерусалим на поклонение на светите места — за това носи името хаджи Йордан Брадата. Знайно е, че поклонниците, като се върнат от Божи гроб, носят разни предмети и подаръци. И хаджи Йордан Брадата, като си дошъл от поклонение, между другите подаръци донесъл и една икона на Света Богородица с младенеца Исус.

— За тази икона ми разказваха — разказва иконом Д. Ю. Разсуканов, племенник, внук на хаджи Йордан Брадата — че била чудотворна (рисувана от Апостол и Евангелист Лука). Била поставена в църквата Рождество Пр. Бого-

родици, мястото и двора на която били подарени от братята: хаджи Панайот, хаджи Йордан Брадата и хаджи Димитър Разсуканови. Тук иконата е стояла в десния иконостас и за нея се е говорило в цялата околност, че е донесена от хаджилък и че е чудотворна. Когато някой дойдел от околността в Елена, отбивал се е в църквата Рождество Пр. Богородици да запали свещ, да се помоли и да целуне тази особено почитана от населението икона.

И понеже иконата „Св. Богородица" с младенеца Исус се е уважавала и почитала особено, то за по-голяма възможност и авторитетност хаджи Йордан Брадата взема я от Елена и занася я в Плаковския манастир „Св. Илия".

Пред тази икона „Св. Богородица" с младенеца Исус хаджи Сергий, игуменът на Плаковския манастир „Св. Илия", е клел завераджиите в пазене тайната, за вярност и изпълнение дългът към отечеството и народа български.

По един или друг начин, през великата неделя на 1835 г. властта открила тайната на Заверата, за бунта срещу тиранията на душманите турци; завераджиите заловили и избесили на Великата събота, други по-късно в Търново, трети в други места. Манастирът „Св. Илия" бил предаден на изгаряне и разрушение.

Иконата на „Св. Богородица" с младенеца Исус се намерила по чудо пак в Елена. След разрушението на манастира някой я е взел и донесъл пак в Елена и поставил в църквата Рождество Пр. Богородици.

На гърба на тази икона беше издълбано: „На тази икона Св. Богородица с младенеца Исус, донесена от Йерусалим от хаджи Йордан Брадата, са се клели в Плаковския манастир Св. Илия" заверниците от заверата през 1835 г."

Споменът е препредаден от Юр. Т. Брешков в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (1935, с. 139-140).

Димитър Мамарчев, Звезделин Цонев

Родословието на хаджи Йордан Брадата
(По сведения от Хр. Ив. Разсуканов и Рада Константинова)

Един от най-великите синове, които е дал гр. Елена, е безспорно Х а д ж и Й о р д а н х. И в а н о в — Б р а д а т а, наричан още от турската власт по онова време Сакали х. Йордан. Като човек със завидно състояние и голямо родолюбие, както и широки връзки между народа в Еленско, организаторите на Заверата от 1835 г. много подходно са го избрали, и му поверили и възложили подготовлението на раята за борба против султанската власт в Еленския балкан.

Този обичащ своя род старец е не току така поел тежката и опасна задача, която е била разкрита от предателството на неговия собствен кръщелник —

х. Юрдан Кисов от Елена — както народното предание и всички околни свидетелства показват — и е изпълнил своя висш дълг на преданост за своята вяра и народ, като на стари години е увиснал на бесилото във В. Търново за свободата на България, през 1835 година.

Защото той е произлизал от старо знатно коляно, което е дало и други големи имена на българи — ратници за пробуждането на народа от неговия дълговековен сън — именно, той е бил чичов внук на бележития в отечествената ни история будител — йеромонах Йосиф Брадати, съвременник и предтеча на Отца Паисия.

Йосиф Брадати е бил иеромонах на Рилския манастир, проповедник и неуморим писател, главно на новобългарски език. Той е написал редица дамаскини през XVIII век и е бродил неспокойно по села и градове, където не само е проповядвал народу вярата българска, а е оставял да се преписват неговите дамаскини. Със своето апостолско дело всред мрака на тогавашното робство, той се явява като един от най-големите апостоли на нашето национално пробуждане и тепърва предстои историята да му определи достойното място, което той трябва да заеме в редицата на най-заслужилите синове на българския народ.*

Доколкото е известно, като родоначалник на този исторически род се знае да е бил Стоян Панайотов, който неизвестно от къде е произхождал, но се предполага да е дошел от Златица или Пирдоп, защото носел бели дрехи, когато за пръв път дошел и се заселил в Елена. Той е имал двама сина, единът от които е бил иеромонах Йосиф Брадати, а другият поп Петко.

Един от синовете на поп Петко е бил хаджи Иван, по прякор „Разсукана", който е родил следните деца: хаджи Панайот Бездеткин; хаджи Йордан Брадата, организатор на Заверата от 1835 г. в Еленско. Хаджи Димитър, наречен Разсуканов и Съба хаджи Иванова, по мъж Кара Владовица.

Хаджи Панайот Бездетников не е оставил потомство, защото, както се казва, е бил убит на 20 юлий 1803 г. от злодейци, наети, както се твърди днес от негови родственици — от хаджи Ивана Кисов, с цел да се ожени за красивата му жена и обсеби богатствата му, което действително впоследствие сторил.

Хаджи Йордан Брадата е бил женен за една от дъщерите — вероятно се е казвала Мария — на хаджи Стояна Котленеца. Последният е бил от най-видните еленски първенци, и от него произлизат много видни български родове, поради което от интерес за читателя ще е да се даде по-долу и родословието на същия.

От брака на хаджи Йордан Брадата с Мария са се родили: Христо, Сава, Димитър, Иван, Ана и Елисавета, която е била калугерка в Мирданския манастир „Св. 40 мъченици", гдето е и погребана.

Христо х. Йорданов Брадата е бил женен за Станка Цончева от с. Разпоповци, Еленско, и е преселен през 1860 г. в с. Божурлука, Свищовско,

* Вж. Сб.Н.У. Кн. XVIII (1901 г.).

където учителствувал дълго време, а преди това е участвувал като въстаник в четата на Панайот Хитов.

От техния брак са се родили: Елисавета, женена за Димитър Ников от гр. В. Търново, бездетни; Йордана, женена за Витан М. Витанов, учител в гр. Трявна, които имат дъщеря Д-р Елисавета, по мъж Д-р Абаджиева, живущи в гр. Сливен. Деца на последните са: Митко и Китка.

Вторият син на хаджи Йордан Брадата — Сава е преселеник в с. Червена вода, Русенско. Негови деца са: Йорданчо, Дима, Елена и Кина.

Третият син, Димитър хаджи Йорданов Брадата, е женен за Елисавета поп Стойкова от гр. Елена. Поп Стойко е бил забележителна личност на своето време в своя край и е наречен Гяур имам от турците, защото в 1800 г. е бранил юнашки калето в Елена от кърджалийското нападение. Те са умрели бездетни.

Четвъртият син — Иван х. Йорданов Брадата е женен за Рада Георгиева от с. Блъсковци, Еленско. Те са родили син Йордан, който е свършил по медицина в Русия, преди Освобождението. Там той е бил преименован от доктор Йордан Брадата на „Брадел". Негови чеда са: Димитър Брадел, свършил правните науки; Рада, по мъж Методи Константинова; Олга, по мъж Д-р Др. Берова и Ирина Брадел, художничка, неженена.

От дъщерите на хаджи Йордан Брадата — Ана е била учителка, женена и родила дъщеря Мария, която е омъжена за Янаки П. Горбанов и от своя брак имали дъщеря Ана, женена на свой ред за Сава п. Михайлов от с. Беброво, Еленско. Ана х. Йорданова Брадата е била първата учителка в училището за девици при църквата „Рожд. Пресв. Богородица" в гр. Елена.

Третият син на хаджи Иван Разсукана е бил, както се каза по-горе, х. Димитър, който е взел презимето на своя баща хаджи Иван Разсукана, и неговото потомство се нарича и до днес Разсукановци; когато пък по-старият брат хаджи Йордан Брадата се е нарекъл по прякора на иеромонах Йосиф Брадати, който при малко изменение в името Брадел се е запазил и до днес.

Хаджи Димитър Разсуканов се е женил два пъти: от първия си брак имал дъщеря Станка, женена в гр. В. Търново, от която произхождат братя Малиеви от гр. В. Търново; от втората си жена — Донка х. Цонева, са имали деца: Цончо, който се е оженил за Елена Ив. Кършова от Кършовци и имат деца от този си брак: Донка, Мария, Димитър, Йосиф, Христо, Йордана и Неда, всички по фамилия Цончо Разсукановци. Цончо е бил роден на 3 декември 1817 год.

Панайот, вторият син на х. Димитър Разсуканов от втория му брак, роден на 2 февруари 1820 г., оженил се за Станка Ц. Никова от махалата Мечкобиевци, Еленско; те са родили: Йордан, Донка, Димитър, Кина и Мария, учителка, всички по фамилия Панайот Разсукановци.

Третият син на х. Дим. Разсуканов — Йордан е бил роден на 21 април 1822 г. и е женен за Донка Вълчова от махалата Дърневци, Еленско. Те са имали деца: Йорданка, Станка, Димитър, сега свещеник, Ана и Мария.

Четвъртият син на х. Дим. Разсуканов е бил Иван Разсуканов, роден в 1826 година и починал на 11 август 1901 г. Той е бил женен за Донка Ив. Цончева от махалата Нейовци, Еленско. Техни деца са били: Кина, Иван и Христо; последният е бил повече от 17 години кмет на град Елена; и Марийка и Донка, умрели.

Единствената дъщеря от втория брак на х. Димитър Разсуканов, е Донка, женена за Иван Райков Бояджията.

Петият син на х. Димитър Разсуканов от вторият му брак, Христо, е роден на 26.II.1829 г., и е женен за Райка Ив. Жупунова, чийто син Иван е родил пет деца: Христо, Димитър, Роза, Сава и Стефан.

Шестият син на х. Димитър Разсуканов от втория му брак — Антоний, е роден в 1831 г. и е женен за Станка Петрова Овчарова. Те са родили: Донка; Спиридон; Стоян; Димитър, свещеник; Мария, Петко, адвокат, бивш народен представител; Йосиф, полковник о. з. от генералния щаб; и Христо, агроном.

Седмият син на х. Димитър Разсуканов е бил Йосиф, роден в 1833 г., а починал в 1868 г., неженен.

Единствената дъщеря на х. Иван Разсукана и сестра на х. Йордан Брадата — Съба х. Иванова е била женена за Кара Влад поп Пеев; те са родили: Иван, женен за Ана х. Тодорова; Димитър, женен за Кирана; Йосиф Владов, женен; Дена Владова, женена първи път за Христо Кору Николов и втори път за Иван Ст. Дърлев.

Както се каза по-горе х. Йордан Брадата е водел най-възрастната дъщеря на х. Стояна Котленеца, Мария, която е имала брат х. Тодор х. Стоянов, и две сестри: едната х. Стоеница, а другата — поп Савовица — Костадинова; и най-малък брат Янаки х. Стоянов.

Хаджи Тодор х. Стоянов е имал син х. Петко, от който са се родили две деца: Йордан, баща на бележития български писател и драматург Петко Йордан Тодоров; и дъщеря Гана х. Петкова, чийто сине проф. Д-р Белинов от Котел; втори син на х. Тодора е Кънчо; трети сине Иван х. Тодоров, чиито дъщери са: Роза Бурова; Станка Г. Губиделникова, Иваничка Огнянова, Екатерина С. С. Бобчева, Мария Михаил Маджарова, чиято дъщеря е писателката Ана Каменова, съпруга на проф. П. Стайнов; и синове: покойният бележит държавник и министър-председател, Теодор Ив. Теодоров; Петко Ив. Тодоров; и Д-р Димитър Тодоров.

Четвъртото чадо на хаджи Тодора х. Стоянов е дъщеря му Койка, която е имала три деца: Скарлад, Калчо и Йордан.

Петото чадо на х. Тодора е била Ана х. Тодорова.

Шестото чедо е било Бойка, женена за Кирчо Петков, които са родили две деца: Христо и Янко, Донка, Гана и Ката.

Седмото чедо на х. Тодора х. Стоянов е било Донка, по мъж Михайловска, която е имала три деца: Кина, Димитър и Тодор.

От втория си брак х. Тодор е имал само една дъщеря Неда.

Втората дъщеря на х. Стоян Котленеца, хаджи Стоеница, е имала осем деца: хаджи Христо; митрополит Иларион Макариополски (1812-1875), Михаил; Тодор; Минчо; Станка, по мъж Ат. Ат. Бурова, които имали четирима синове: Анастас, Цони, Илия, и Димитър, баща на Ат. Д. Буров, бивш министър; Донка Симидова; и Никола, чиито деца са: Стоян, Борис, Иларион, Михаил и Йорданка.

Третата дъщеря на х. Стоян Котленеца е бил поп Савовица Костадинова, която имала седем деца: поп Христовица, Елена, Ана, Иван, Симеон, Христо и Мария Костадинови; последната, Мария, е била първата жена на Стефан Бобчоолу, баща на проф. С. С. Бобчев.

Петото чедо на х. Стоян Котленеца Янаки е имал три деца: Йордан, Койка и Стоян.

Нито мястото, нито оскъдното време с което се разполагаше за приготвяне настоящите бележки за печат, позволиха да се съберат пълни сведения за имената на мнозина от живущите днес потомци на тия стари български родове, за което може да се пожелае, щото настоящият опит да послужи не само като начало, но и като подтик за да се съберат и допълнят всички имена от родовете на дейците на Заверата.

София, август 1935 г.

Статията се печата по сб. Родословията на трима дейци от Заверата (автори Д. Мамарчев, Зв. Цонев, С., 1935).

КОЛЮ ГАЙТАНДЖИЯТА
(неизв. — 13 април 1835)

Приема се, че е родом от Търново, продължител на потомствени занаятчии от гайтанджийския еснаф. В някои краеведски справочници („Бележити търновци", 1985, с. 85-86) се сочи, че рождената му дата е около 1780 г. Досега не му са посвещавани специални статии, не са правени конкретни издирвания върху личността и делото му. Но името му неизменно присъства в летописните бележки и в спомените за Заверата.

Всъщност Колю Гайтанджията със своята съдба въплъщава пълно и показателно ролята на еснафското съсловие в живота на градската общност във Велико Търново през 20-30-те години. Тогава той оглавява един от най-богатите и активни еснафи — гайтанджийският. Говори се, че притежава собствена гайтанджийница и магазин в центъра на града, че не само работи занаята, но и развива широка търговска дейност.

По въпроса за образованието, което Колю Гайтанджията получава, съществува твърдението, че „първоначално учи в гръцкото училище в родния си град" (сб. „Бележити търновци"). За това липсват документи, не познавам и оставени от него страници, тефтери, писма, от които да съдим за подобна школовка. Но изглежда, като всяка будна личност тогава, се интересува от просветното дело. Още през 20-те години, при идването на Отец Зотик в Търново, според преданието не друг, а Колю Гайтанджията му задава въпроси за българския език и за граматиката на този език.

Събитията, които изваждат Колю Гайтанджията от анонимността на еснафското всекидневие, са във връзка с подготовката на замисленото в началото на 30-те години въстание с център Велико Търново. Виждаме го сред личностите, които осъществяват активна агитаторска работа. Ролята му на активен сподвижник на Велчо Атанасов много убедително и картинно е разкрита в спомените на х. Георги Кисимов — вече многократно използвани в различните дялове на сборника. От тях става ясно, че той е човекът, който из средите на занаятчийското съсловие търси и подбира съмишленици, присъства на клетвата им, поддържа контактите с тях. За същото свидетелства и познатата летописна бележка от гр. Елена, в която е казано, че с тайна мисия през есента на 1834 г. тук пристигат Велчо Атанасов, Отец Зотик и Колю Гайтанджията.

От по-друг характер е мисията, с която Колю Гайтанджията е натоварен в края на м. март или съвсем в началото на април 1835 г. От включеното тук „Обяснение" — предоставено в писмен вид от Г. Мамарчев на посланик Бутенев в Цариград — узнаваме, че именно той и Ганю Витанов тогава пребивават

в Силистра за тайни преговори с волентирския капитан. Възможно е този път да е изминаван от двамата съзаклятници и в други предишни случаи. Но това им документирано пътуване е особено важно, тъй като е свързано със съдбоносни решения, главното от които е по въпроса за избухване на въстанието. Не е случаен фактът, че те се и завръщат заедно с капитан Мамарчев в бъдещия му център. Той изрично упоменава, че с „Колю и Ганю" на 5 април е пътувал от Силистра през Г. Оряховица за Плаковската обител. От следващите пасажи в „Обяснението" се разбира, че Колю Гайтанджията участва и в разширеното заседание, и в провежданите навръх Великден в съвсем тесен кръг разговори в манастира „Св. Илия".

Предателството заварва Колю Гайтанджията в Търново, по всяка вероятност е арестуван в дома си. И той, подобно на останалите, пред импровизирания от властта съд се държи достойно, устоява на побоищата и мъченията. Думите, с които жена му го оплаква край бесилката, още веднъж напомнят за онова видно място, което е заемал в йерархията на съзаклятническия актив — при успех на Заверата той е трябвало да стане „големец", щял е да бъде „паша"... За съжаление, до нас не са стигнали каквито и да било свидетелства за съдбата на семейството на Колю Гайтанджията, за житейския път на неговите деца и потомци.

ИВАНАКИ ЙОНКОВ ВРАЦАЛИЯТА
(неизв. — 14-15 април 1835)

Дълго време се е знаело, че е родом от град Враца — единствено въз основа на добавката към фамилното му име. Впрочем, и в издадената по наше време „История на град Враца" (1976, с. 203) се поддържа същото твърдение, без да е направен и най-малкия опит то да се подкрепи с някакви доказателства. След Никола Станев повечето от авторите обаче са склонни да приемат, че е от ловчанско село със същото име, като отрано се преселва в Търново. Умира, жестоко измъчван и обесен полужив през април 1835 г., според едни — в Ловеч, според други — в Търново.

Липсват данни, които да уплътнят представата ни за житейския път на Иванаки Йонков. Знае се, че е от баш-майсторите на кожухарския еснаф в Търново. Затова често е наричан и Иванаки Кюркчията. Според един от летописците на Заверата, имал е къща в Болярската махала, до църквата „Св. Богородица" — допълнително доказателство за трайната му обвързаност със старопрестолния град. Но по непонятни причини характеристиката му липсва в справочника „Бележити търновци" (1985 г.).

Единственото събитие, във връзка с което се заговаря за Иванаки Йонков, е Велчовата завера. Там той е сред активните съзаклятници, оставил е впечатлението за човек с тежък, мъжки характер и смелост в поведението. Каква роля точно е изпълнявал, е трудно да се разбере, освен тази — да „осигури" за бъдещето въстание всичките представители на кюркчийския еснаф.

За Иванаки Йонков Врацалията спомените са сравнително по-щедри във връзка с погрома на Заверата и неговото поведение тогава. Така в книгата си „Археологически и исторически изследвания" (1886) д-р Васил Берон свидетелства, че всички „били най-немилостиво и безчеловечно изложени на страшни мъки и теглила", че „на шиите и вратовете им, на ръцете и краката им имало железни мъчителни връзатки". На този фон авторът оширява картината с отбелязаното за Иванаки Кюркчията: „Тъй например един очевидец ни разказва, че едно турско заптие му държало главата, други му държал краката, трети седял на гърба му и го люлеели, зверски отистина мъчения... От всичко това се вижда, че търновецът Иванаки Йонков трябва действително да е бил най-опасния за турците български патриот, бил е според това, вижда се, и най-деятелният и най-самоотвержения въстаник" (с. 217).

Не толкова по стечение на обстоятелствата, колкото по предначертана цел е решението на скорострелно свършилия работата си търновски съд начело с

Хаким ефенди — Иванаки Йонков Врацалията да бъде обесен, но не с останалите в Търново, а в Ловеч — в края, откъдето се е преселил в старопрестолния град. Затова е и изпратен за там, но като последица от нанесения му побой и изтезанията умира по пътя за Ловеч.

Вл. Бобошевски и Никола Станев

(за Иванаки Врацалията)

* * *

„Няколко месеци вече как се мъча да събера данни за Иванаки Йонков и за голямо съжаление, не мога да се добера до такива. Собствено няколко души работим в това направление и всички сме в отчаяние — в мъглата на миналото по това, всичко около него... Положително е установено, че 1) Иванаки Йонков Кюркчията е врачанин по месторождение, и 2) във Враца не е проявил никаква друга дейност, освен представител на „кюркчийския еснаф". Не точна дата, но и година не може да се установи, кога е напуснал Враца и се е преселил в Търново. От неговия род във Враца не са останали, обаче знае се мястото на рожденатa му стряха."

Из писмо с дата 18.2.1936 г. на Вл. Бобошевски от Враца до д-р Г. П. Джамджиев. Включено е в книгата на Джамджиев „Домогвания против истината по Велчовата завера" (1936, с. 20).

* * *

„Обесени в Търново са: Велчо Джамджията, хаджи Йордан и Колю Гайтанджи. Иванаки Кюркчи (от с. Враца — Ловчанско), а не от гр. Враца, както се знаеше до сега, е убит по пътя за Ловеч, а майстор Митю Софиянеца — на дервентската порта на манастира „Свето преображение", чиято църква градил."

Откъс от книгата на Никола Станев „История на търновската предбалканска котловина" (1942 г.). Тук цитатът по второто ѝ издание от 1993 г., с. 53.

АНДОН НИКОПИТ
(неизв. — 1860/1861)

Голямата мисия на българската интелигенция през Възраждането включва в себе си малките одисеи на множеството нейни представители. За едни от тях са запазени биографични данни, проявите им са документирани, докато други като че ли са погълнати изцяло от времето, вградили се в анонимността на общия духовен подем.

Андон Никопит е от вторите — не знаем нито кога и къде точно е роден, нито годината на неговата смърт. Малко са сведенията за житейския и творческия му път, за просветната му дейност. В спомените и свидетелствата на редица възрожденци (П. Р. Славейков, Г. Кръстевич, П. Кисимов, Ив. Селимински, Петър Хаджиматеев) името „даскал Андон" се среща, но преплетено с имената на други, свързани с учебното дело в Сливен, Котел, о. Халки, Бруса, Цариград, Шумен, Горна Оряховица. Не по-малко противоречива и неуточнена е характеристиката му и в изследванията, посветени на Велчовата завера.

Независимо от усилията, и днес не всичко около живота и участието на Андон Никопит във възрожденския процес може да бъде изяснено напълно. Но учителстването му в Търново през 20-30-те години, участието във Велчовата завера през 1835 г., престоят през 50-60-те години в Горна Оряховица — макар и родом от югозападните покрайнини — го правят фигура на гражданския живот в Търновския край. Липсата на името му в „Кондиката на училището за елински науки" подсказва, че не идва с „групата" на учителите-пришълци Иван Симеонов, Георги Бояджиоглу, Пасхалис и Стойно през 1819 г., а по-късно, най-вероятно след разгрома на Гръцката завера. Тази липса ни убеждава и в другото — че той, дошъл след 1821 г., всъщност не е преподавател в него, а в „гръцката килия" към църквата „Света Богородица".

Противоречивите констатации около личността на Андон Никопит тръгват още от твърденията на неговите съвременници. Така дядо Славейков има специална биографична скица „Антончо даскала", която публикува в Пер. сп. на БКД (1885, кн. 13). В нея той не свързва разглежданото лице със замесения във Велчовата завера Андон Никопит. Но в очерка си за княз Стефан Богориди пише, че той „поддържал на свой счет някои от учащите се по онова време в България като Антония, или Антонча Сливненчанина", който станал „пръв учител в богословското училище в Халки". По-нататък П. Р. Славейков твърди: „Същевременно почти е поддържал на свое иждивение в Европа и сливенчанина Ив. Добровский и търновчанина Антона Никопита в Цариград." (Вж. Съчинения в осем тома, 1979, т. 3, с. 208, 214-215) Самият Славейков не обяснява защо го нарича „търновчанин", а в бележките към неговия том е дадена

неточна информация за националната му принадлежност: „Никопит Антон — грък. Учител в Търново по време на Велчовата завера..." (пак там, с. 481).

От спомените неизясненатa съдба на участника във Велчовата завера ще премине в изследванията — името му ще се свързва ту с Търново, ту с Котел и Сливен, ту с Шумен и Горна Оряховица, ту със школуване в Букурещ и Цариград, ту с богословското училище на о. Халки... И в статия от най-ново време без позоваванията на документи е отбелязано: „Андон Никопит учителствува в края на живота си в Котел, след като престоява известно време в Търново и Шумен." (Вж. Ил. Бояджиев, Един от ръководителите на Велчовата завера, сп. Ист. преглед, 1978, кн. 6, с. 102) Това ни задължава да бъдем по-внимателни при работа с данните, казващи по нещо за учителската дейност на личност с това име. Вече споменах откъслечните позоваванията на дядо Славейков. Друг търновчанин, който пише за Андон Никопит върху основата на бащиния си спомен и на лична среща с участника във Велчовата завера, е Пандели Кисимов. При него няма и следа от смесване с делото на други със същото име. За идентифицирането на Андон Никопит и разграничаването на „даскал Антон" ни помагат отчасти твърденията на Г. Кръстевич, П. Хаджиматеев, отразени в статия на Марко Балабанов. Според тях „даскал Антон" е от Сливен, учи в Цариград при Никола Логади, учителства в Сливен, Котел, Ямбол и на остров Халки, като умира някъде през 1831-1832 г. в гр. Бруса. Споменатите автори не говорят за връзките на този възрожденец с княз Богориди, за школуване при Никифор Дука в Букурещ, за учителстване в Търново, за участие във Велчовата завера (Вж. М. Балабанов, Българска колония в един остров, Пер. сп. на БКД, 1910, св. 5-6, с. 313-372).

Противоречивостта в изводите за делото на „даскал Антон" от Сливен и Котел, който се преплита със съдбата на Андон Никопит, се задълбочава чрез сведенията на д-р Ив. Селимински (вж. Библ. Д-р Ив. Селимински, 1904, с. 78-79) и издирванията на д-р Симеон Табаков. (Вж. Юбил. сборник на българското народно читалище „Зора" в Сливен, 1910, 175-176; Опит за история на Град Сливен, 1924, т. 2, с. 383-387) За да не злоупотребявам повече с подробностите, ще приключа с предположението, че „даскал Антон", за когото свидетелстват Г. Кръстевич, П. Хаджиматеев, М. Балабанов и Ив. Селимински, на когото е посветен и споменът на Славейков, е по всяка вероятност сливненецът Антон х. Кринчев, получил своето образование в Цариград при Н. Логади, завършил живота си в Бруса през 1832 г. Така той няма как да пребивава в Богословското училище на о. Халки, защото се знае, че това учебно заведение започва да работи от 1844 г. А фактите и противоречивите свидетелства, които говорят за школовка в Букурещ при Н. Дука, за познанство с княз Богориди, се отнасят за Андон Никопит. Не е лишено от основания и предположението по някакви пътища той да е пребивавал на о. Халки. Защото се знае, че след обсъждането на митрополит Йоаникий през 1821 г. новоназначеният за търновски архиерей Иларион Критски идва от манастира „Св. Георги" от о. Халки. А той е владиката, по чието време Андон Никопит се настанява за учител в Търново, той е човекът, който го спасява от бесилката през 1835 г. и отпраща

в Цариград... По спомените на баща си, сам участник в съзаклятието, П. Кисимов пише: „Когато изпитваха даскала Антона в меджлиса, той зина да обажда где се събирали и ха да почне да нарежда какво било и кои били, а владиката Иларион го принуди да млъкне и извика: „Това момче не знай какво дрънка; не е в себе си." (Вж. Исторически работи, 1900, т. 2, с. 76-77) Вероятно не без помощта и на княз Богориди, вече в Цариград, Андон Никопит скоро бива освободен и започва да учителства там.

Не се знае кога точно Андон Никопит пристига като учител в Търново. Приемаме, че е станало през 20-те години, че той е един от многото пришълци от югозападните ни покрайнини след разгрома на Гръцката завера. Липсват документални източници, спомени на негови ученици и за самата му учителска дейност тук. В кръга на общите твърдения се движат както специалистите, така и краеведите. Фигурата му се откроява едва във връзка с подготовката и потушаването на съзаклятието от 1834-1835 г. За тогава обикновено името му се нарежда до имената на Велчо Атанасов, х. Йордан Брадата, х. Сергий, Колю Гайтанджията, Митю Софиянлията и Иванаки Йонков Врацалията, всички с изключение на бившия игумен на Плаковския манастир избити след предателството. Така в спомена си за тайнствената нощ, когато бива посветен в Заверата, х. Георги Кисимов отбелязва: „... тук там, че право в гръцкото школо при „Св. Богородица". Там събрани Велчо, даскал Антон и други..." Сиприян Роберт също документира присъствието му, капитан Мамарчев него има предвид, като описва ареста си в манастира „Св. Илия".

Като имаме предвид, че останалите са „тежки" и на години хора, трябва да предположим, че и Андон Никопит е роден поне в края на XVIII в., някъде към 1795 г. Във връзка със срещата си в Цариград с него през 1857 г. П. Кисимов упоменава: „беше вече на старческа възраст". Не бива да ни смущава — ако е истина — възклицанието на Иларион Критски „Това момче не знай какво дрънка", тъй като самият владика е към осемдесетгодишен...

Единственият от съзаклятниците, който придружава капитан Мамарчев до Цариград, е Андон Никопит. За престоя му тук отчасти свидетелстват с личните си спомени само П. Кисимов, Ив. Богоров, а и Никола Сапунов. В книгата си „Исторически работи" първият отбелязва: „Освободен беше и даскал Андон Никопит — българин от Македония под гаранцията на Патриаршията, и той остана да живее в Цариград с учителската си професия в гръцките махленски училища." (Цит. съч., с. 79-80) Вторият, Иван Богоров, ни помага да свържем Андон Никопит с разгръщащото се движение за църковна независимост. Прави го в писмо до Г. С. Раковски: „Тогаз (1848) в цяла Европа бяха се размърдали всичките народи да искат от своите господари преобразования и правдини... Книгопечатница имаше вече всред Балкапан хан и „Цариградски вестник" още пресен хвърчеше всяка събота из одаите. Преобразованията в Европа насърчиха българите да предприемат своя предмет за черкова по-здраво. Така г. Екзарх, както един Екзарх, повика г. А. Никопита, който беше добър елинист и написва първата просба за това дело. Страх лозе пази и просбата остана няколко време неподписана..."

Малко е казаното в това писмо на Богоров. Но и то е достатъчно да създаде представа за гражданската позиция, за страната, която Андон Никопит взема в „църковната разпра“ още в края на 40-те години. Убеждаваме се, че в Цариград той наистина се движи в българска среда и дружи с Ат. Гранитски, Ал. Екзарх, Иван Димитриевич-Охридянин, архим. Неофит Рилски, Н. Сапунов, Ив. Богоров и др.

По всяка вероятност в имперската столица А. Никопит попада най-вече под материалното и психологическо влияние на Александър Екзарх — подпомага го в начинанията, „работи“ за него. Ако съдим от „Дневника“ на Никола Сапунов, свързан със „съграждането на първата българска църква в Цариград“, обаче идва моментът, когато той се възправя срещу тази опека и намира начин да изрази собственото си мнение по църковния въпрос и в очерталия се през 1849 г. конфликт между Ал. Екзарх и Никола Сапунов, според „Дневника“ той взема страната на втория: „На което отговори покойният вече Андон Никопит и рече: „Господине Александре, аз ако ти ям хляба и ти вземам парите, работя, но колкото за този въпрос като е народен разговор, всинца сме свободни да си даваме мнението. Затова съгласно със съвестта ни содружаваме г-н Николчо, че има право, щото говори“. Едва ли ще е много пресилено ако се каже, че този възрожденец-елинист поема своя скромен дял в църковно-религиозното движение против Патриаршията на страната на своите сънародници — българите.

Да се ориентираме до известна степен в съдбата на Андон Никопит през следващите години ни помагат свидетелствата на Пандели Кисимов — вече не чрез бащината памет, а на лична основа: „На 1857 г. по търговска работа като бях в Цариград, случайно се срещнах с него, беше вече на старческа възраст и по външност в доста бедно състояние. Попитах го, след краткия ни на гръцки разговор, помни ли още и знае ли българския език?... Питането ми не беше безцелно, като бях в Търново, горнооряховчани търсеха учител или учителка за девическото си училище, но да знае двата езика — български и гръцки... Писах тогава ... и препоръчах даскала Андона като подходящо лице за учител на девическото им училище. Отговорът беше положителен. Поменатият с радост прие поканата и веднага замина за там наедно със семейството си. И тъй, след 23 години учителят страдалец Андон Никопит се завърна в страната, която бе вече негово отечество, между стари познайници, гдето и прекара старческите си години“ (Вж. Исторически работи, 1900, 2 ч., с. 80).

За жалост, ние не знаем кои от „старите познайници“ Андон Никопит е могъл да срещне в Търново. Пък и неговото завръщане е поредното му пропадане в бездната на живот, неоставил следи в документите, архивите и спомените за онова, което свидетелства за възрожденското минало на Г. Оряховица. Не знаем и кога е починал — Ник. Сапунов в „Дневника“ си оставя впечатлението, че в края на 1860 г. той е „вече“ покойник... Предположението е, че негов син е Панайот Антонов, за когото в очерк за село Арбанаси е казано: „За даскал бе условен Панайот Антонов от гр. В. Търново, Асенова махала. Той освен гръцкия език, знаеше отлично и турския език... Даскал Панайот изпърво продължаваше

обучението по стария метод по взаимното обучение, но по-после въведе нов ред... Даскал Панайот преподаваше също и гръцко църковно пеене (псалтикия) на желаещите... Цели четири години той беше учител в Арбанаси и поради инцидента, след изтичане на годината той напусна и отиде за учител в Горна Оряховица." (Д. Папазов). Излиза, че учителства от 1872 до 1876 г. Вероятно негова е книгата „Свещен православен катехизис от Вернардаки", превод от гръцки, която Стефан П. Газиев издава през 1875 г. в Цариград.

Досега не е поставян сериозно, цялостно въпросът и за участието на Андон Никопит в книжовния живот. Антон Попстоилов отбелязва неговия превод на „Учение за децата" и позовавайки се на С. Роберт, говори за негова „Гръцко-българска граматика". За втората книга споменава и П. Р. Славейков в статията си „Андончо даскала". Всъщност автори на въпросната „Граматика" са Неофит Рилски и Иван Димитриевич Охридянин. В обяви на „Цариградски вестник" и в писмо на Ив. Димитриевич се говори за „Учебник по физика" на Андон Никопит, но до отпечатването му, по всичко изглежда, не се стига. Вероятно такава е съдбата и на „Буквар за малките деца" (съвм. с търновчанина Ат. Гранитски), за който се споменава от Ал. Балан, В. Погорелов и М. Стоянов.

В авторитетния справочник „Репертоар" на възрожденската книжнина М. Стоянов свързва името на Андон Никопит с две книги, и двете осъществени от типографията на „Цариградски вестник": „Учения за децата" (1850) и „Детска енциклопедия" (1850). Единствената книга, която е известна като реален факт на специалистите и може да се срещне в библиотеките, е „Учения за децата". „Сочинена първо по гречески от Константина Вардалаха, а превел по болгарски Антоний Никопит", в рамките на школския тип книжнина, тя е солидно издание от 359 страници. Колкото до втората — споменавана винаги с уговорки и доуточнения от В. Погорелов и М. Стоянов, тя се оказа книга-фантом. Личните ми справки доведоха до извода, че няколкото известия в „Цариградски вестник" през есента на 1850 г. за нея и конспекта на съдържанието ѝ свидетелстват, че става дума за вече познатия ни учебник „Учения за децата". Просто под две различни заглавия е битувало едно и също издание и е нелепо да очакваме някога да се намери книга с надслова „Детска енциклопедия"...

Това е времето, когато преводачът на книгата „Учения на децата" Андон Никопит е учител в „цариградските махленски училища", но вероятно в основата ѝ е неговата даскалска практика в Търново. С нея Андон Никопит се нарежда сред представителите на школско-дидактичната ни книжнина, тясно свързана с новогръцката образованост.

ДИМИТЪР РАДЕВ СОФИЯНЛИЯТА
(неизв. — 13 април 1835)

Приема се, че майстор Митю Софиянлията е родом от София и пресича съдбата си с Търново на зряла възраст. Съществува предположението, че всъщност се преселва не в старопрестолния град, а в Трявна. Става дума за годините след руско-турската война от 1828-1829 г., когато се налага усилена строителна дейност за поправка на разрушените в Североизточна България военни съоръжения. Сочен е като „инженер" на официалната власт, като баш-майстор, получил права и възможности да набира работници, да организира строежи, да възстановява Варненската крепост и т. н. За съжаление досега не са издирени и оповестени документи, които да ни убеждават, че е бил натоварен от турците с подобна мисия.

Като посочва, че ползва „записките" на двама светопреображенски монаси — единият от които е Йосиф, — краеведът Недялко Каранешев в своята „История на общежителния монастир „Св. Преображение Господне" (1928) ни помага да възстановим ситуацията на съзаклятието, в която се включва и уста Димитър: „Майсторът на помянутата църква бил именуем Митю Софиянлия, който в него време бил назначен от правителството да събира калфи. В това също време се съставил комитетът от по-първите български чорбаджии против султана, за да се отърват от тежкото агарянско иго, в което участвал и поменатият майстор Митю. Събирал и пишел калфи не за калето, но за въстаници, както се съгласил всичкия български народ. Идват турския началник с няколко заптиета, земаха го от църквата и без изпитание го обесиха на Дервентската врата." Така църквата в Преображенския манастир, започната от завераджията Митю Софиянлията, бива завършена от неговите съмишленици, млади майстори тогава — Колю Фичето и Христо Бърната.

Като че ли с това се изчерпват данните за този изтъкнат съзаклятник на Заверата. Подобно на останалите водачи и той бива обесен, но в онази част на Търново, която е насочена към Преображенската обител, мястото, където обикновено отсядал. Било е в дните 6-7 април 1835 г. Впрочем и фактът с „отсядането" в манастира не идва ли да ни подскаже, че той и тогава „няма къща" в града, а пристига от някъде, най-вероятно откъм Трявна.

Христо Иванов-Книговезеца в „Записките" си отбелязва, че по време на престоя си в Пловдив е бил много близък и е живял заедно с „Христо Митьов Софиянлия и Никола Митьов Софиянлия". Мемоаристът е лаконичен и не прибавя нищо, но вероятно става дума за синове на завераджията от 1835 г. Уста Димитър Софиянлията.

Велизар Лазаров и Б. Даскалов

(за Митю Софиянлията)

* * *

„Димитър (Митьо) Радев Софиялията се изселил от София, преди 15 години от 1835 год. към Търново или Трявна, гдето положително се знае, че е живял в Търново и не е идвал в София, за да събира доброволци през 1835 г. под предлог на работници."

Из писмо на Велизар Лазаров от 7.2.1936 г. до д-р Г. П Джамджиев.

* * *

„При търсене сведения за Георги Станчев се натъкнах на едно любопитно обстоятелство. Митю (Димитър) Софиялията се е подвизавал в Трявна, гдето е бил и поселенец. И днес се знаят потомците на Софиялията. Син на Д. Софиялията е известният в Тревненско Михаил Софиялията, който е хайдутствувал в Тревненско и главата му е донесена набита на кол. Внук на М. Софиялията, и сега живущ в Трявна, знае и разказва чуваното от баба си, че Митю Софиялията е живял и бунтствувал в Тревненско."

Из писмо на Б. Даскалов до д-р Г. П. Джамджиев с дата 15.1.1936 г. И двата цитата са от книгата на Джамджиев „Домогвания против истината по Велчовата завера" (1936, с. 19-20).

ГАНЮ ВИТАНОВ СИЛИСТРЕНЛИЯТА
(неизв. — 1854)

Според свидетелството на Ф. Симидов и по общоутвърдено мнение, Ганю Витанов е родом от гр. Силистра, а семейното предание, записано от внука Ал. Ганев, ни убеждава, че коренът му е от село Каломен, Дряновско, като се премества да живее във Велико Търново. По-вероятно е второто, макар че портретът му не е застъпен в сб. „Бележити търновци" (1985), липсва също в „Енциклопедия на възрожденската интелигенция" (1988). Косвено свидетелство в тая насока е фактът, че е женен за търновчанката Рада Симидова — леля на революционера Филип Симидов. На дъщеря му Бона Ганева — да, но на него не са посвещавани и конкретни статии, дори в местния печат. Изключението в наше време е една публикация на Иво Жейнов, която има по-друга цел, но предоставя много важни данни за биографията на този възрожденец, част от които намират място в предлаганата тук негова характеристика (Вж. Год. на муз. от Сев. България, 1990, кн. 16, с. 71-81).

Като един от доказаните съзаклятници в подготвяното въстание, биографията на Ганю Витанов е сходна с биографията на повечето от тях. И тя страда от много непълноти, които нито самият той, макар и да живее редица години след трагичната 1835-та, нито неговите съвременници са се опитали да отстранят.

Всъщност името на Ганю Витанов става известно тъкмо във връзка с Велчовата завера — дотогава той е един от многото търговци в старопрестолния град, който се занимава главно с препродаването на ракия в Русенско и Силистренско. Поддържа и хан в Търново, който обаче става популярен едва когато преминава в ръцете на дъщеря му Бона Ганева. По всяка вероятност женитбата с Рада Симидова е станала преди 1830 г., тъй като тогава вече се ражда дъщерята, след нея синът му Витан.

Автентичният документ за личния дял на Ганю Силистренлията в събитията от 1835 г. е писменото „Обяснение", което след разиграната се драма капитан Мамарчев предоставя на руския посланик в Цариград — Бутенев. Там на два пъти изрично е упоменато, че в Силистра идват пратеници от Търново и това са Колю Гайтанджията и Ганю Витанов. Именно те в навечерието на Великден 1835 г. придружават Мамарчев в пътуването му до Горна Оряховица и Плаковския манастир. Логичен е изводът, че в общата система на организацията усилено търгуващия с този край Ганю Витанов е бил натоварен да поддържа връзките на комитета в центъра с Русе и Силистра.

Подобно на други търновци съзаклятници, като научава за първите арести, Ганю Витанов решава да се укрие и да напусне Търново. Според данни от семейния архив той поема пътя за Русе при свои приятели и съмишленици,

където пребивава известно време и се прехвърля в Гюргево. Престоят му в Румъния е малко повече от половин година. Разбрал, че около съзаклятието всичко се потулва, в първите месеци на 1836 г. се завръща отново в Търново и полага усилия да продължи търговската си дейност, ражда се и третото му дете — Христаки Ганев, по-късно се появяват на белия свят дъщерята Ивана и синовете Никола и Йордан. Откъслечни факти подсказват — Иво Жейнов цитира договор с дата 9 март 1836 г. за продажба на част от недвижимите имоти на семейството — че около него не всичко е наред. Възможно е да го връхлитат неудачи в търговията, възможно е да търпи психологически последици от страха и покрусата след въстанието...

Ханът на Ганю Витанов Силистренлията, познат като хан на "Бела Бона"

Така е до 1848 г., когато Ганю Силистренлията решава да напусне старопрестолния град и да се прехвърли в Русе. Предприема тази крачка на базата на контактите си с тукашната общност от „завераджийското“ време. Никъде не се говори за първородния му син Витан — може би починал още в детска възраст, защото се подчертава, че вторият — Христаки, е принуден „още от дванадесетгодишна възраст да се захване с търговия“ (Иво Жейнов).

Последните пет-шест години от живота си Ганю Витанов прекарва в Русе — Иво Жейнов, според цитирани документи от тукашния архив, изрично посочва, че умира през 1854 г. Тук е и основната част от семейството му, като

синът Христаки Ганев, след продължителен престой в Букурещ, се завръща и през 1866 г. основава фирма, в дейността на която се включват двамата му братя Йордан и Никола.

В Търново остава само дъщерята на „завераджията" — Бона Ганева, сключила брак със Станчо Симеонов и съсредоточила усилията си в работата около хана и заведението към него. Още тогава тя се откроява със своите качества и поведение, с готовността си да помогне на членовете на революционния комитет и преминаващите през града революционери. Същевременно ханът на „Бела Бона" е привлекателен и за турските управници, за пребивавалите в Търново чужденци — за нея пишат или си спомнят Феликс Каниц, Немирович-Данченко и др. Там през 1877 г. ще отседне и Любен Каравелов, ще осъществяват срещите си Ст. Стамболов, Г. Живков, княз Наришкин. Още докато е жива (тя умира през 1900 г.) мемоаристът Филип Симидов ѝ прави вдъхновен портрет и го печата в сп. „Поборник-опълченец" (1898, кн. 12).

Доскоро като личност, която достойно продължава гражданската активност на бащата, бе сочена единствено дъщерята на Ганю Силистренлията — Бона Ганева. Но след изследването на Иво Жейнов, на което често се позовавах, става ясно, че и синовете Христаки, Йордан и Никола Ганеви също остават верни на заветите на „завераджията" и ги виждаме с личен дял в революционното движение през 60-70-те години, в интензивната дейност на читалище „Зора" в Русе, сред арестуваните и съдените за подмолна дейност (Христаки и Никола) през 1877 г.

ЙЕРОСХИМОНАХ ЗОТИК
(неизв. — 31 дек. 1837)

Насочваме се към една от изключителните личности в живота на Велико Търново и Търновския край през възрожденския XIX век. По реални заслуги и последици от присъствието му Отец Зотик би трябвало да се нарежда до Велчо Атанасов Джамджията, архим. Неофит Бозвели, Петко Славейков, Стефан Стамболов... Той е от „групата на пришълците" за духовно-просветния и гражданския процес, но градивността и зрелостта на неговото дело са изцяло свързани именно със старопрестолния град — тук са заложени практическите му усилия и техните плодове, тук са неговите следовници. Обществено-политическият аспект на усилията му намира завършения си израз в подготовката и целите на Велчовата завера.

Въпросът за родното място и рождената дата на Отец Зотик е спорен. Без да посочва източниците си и да се позовава на документи, Петко Славейков в статията „Положението ми" от 1885 г. отбелязва: „Отец Зотик, игумен на Преображенския манастир, беше от одринското село Дрипчево (Демирканлии), близо до Одрин..." Второто свидетелство е на краеведа Н. Каранешев — автор на очерк за историята на Светопреображенската обител. То гласи: „Отец Зотик е родом от село Ахламорлии, Одринска околия..." Въпросът занимава и общественика-публицист Гено Недялков от Мусина, който много настоятелно започва да събира сведения за Отец Зотик — те и записаните спомени остават в архива му. Още първия си ръкописен свитък той започва с твърдението: „Отец Зотик е роден в с. Ахманлари, Одрински окръг, през 1784 г."

Противоречива е картината, която възстановява житейския път на възрожденеца до 20-те години — къде учи и къде пребивава, как е светското му име. Ето отново преценката на Гено Недялков: „За тия години нямаме никакви сведения. Знае се само, че когато бил на 15 години, той постъпил в манастира „Св. Троица". Тук обаче Зотик не останал дълго време, а заминал за Рилския манастир. В тоя манастир той останал до 1806 г. Тук той се научил на четмо и писмо, подготвил се за монах и бил посветен в тоя чин. В Зотика се появило желание да учи и в 1806 г. той заминал за Влашко при прочутия на времето си учен йеромонах Серафим в манастира Калдрушану. Тук той преседял 2 години — до 1808 г., когато за негово нещастие бележитият навремето си учител Серафим се поминал.... И Зотик отишъл през 1808 г. в Света гора да дири по-висока наука." Предлаганото от Недялко Каранешев в „История на общежителния манастир „Св. Преображение Господне" (1927) е долу-горе в същия дух. Различията са само във връзка с отделните моменти на Зотиковия живот — че престоят му в „Св. Троица" е 3 години, че в Света гора пребивава 12

години, че напускайки монашеската република с трима от учениците си, пре карва в затвора на гр. Сер около три месеца, за да се окаже отново в светотро ицкия манастир край В. Търново в края на 1821 година... Каранешев уточняв и нещо друго, което хвърля косвена светлина към рожденатa му дата — че Отец Зотик е починал на 65-годишна възраст, „след като игуменувал цели 18 години". А това ще рече, че е роден през 1772-1773 г.

Настоятелни бяха усилията ми да открия името на възрожденеца сред доку ментацията на манастирите, където в ранни, младежки години е пребивавал — в Светотроицкия край Велико Търново, в Рилския, в румънския „Калдрушану". Посвещаването в духовник зачерква рожденото му име — било то Захари, Зарко Златан — и дава път на двете, срещани в монашеските среди: отец Зосима йеросхимонах Зотик. Езиковедите твърдят, че „Зотик" може да произтича от „Зото", „Зотю", чийто по-общ смисъл е „жизнен". Колкото до превода от гръцки на името „Зосима" — то ще рече „препасан", т. е. „белязан", „отличѐн".

Връзката на Зотик с манастира „Калдрушану" е необходимо да се каже, че не възниква случайно. Ако приемем, че в началото на века той пребивава в „Св. Троица" край Търново и знаем благодеянията, които тази обител и съседното село Арбанаси ползват от видни влашки фамилии, става обяснимо защо любознателният монах тръгва за там. В Рилския манастир той вероятно е заварил йером. Спиридон Габровски — именит ученик на преподобни Паисий Величковски, чиито питомци тогава държат в ръцете си манастирите „Черника" и „Калдрушану". С известна сигурност можем да предположим, че препоръките за успешна мисия са могли да бъдат от двете места.

Книгата „Учениците на Паисий Величковски и манастирите Черника и Калдрушану" (Букурещ, 1927 г.) с автор иконом Фортуна свидетелства, че по времето, когато Зотик тръгва за там, в тях е налице богата религиозна, книжовна и просветна дейност, реализирана от видните „паисианци" архимандрит Георги, йеромонах Яхинт, архимандрит Тимотей, българинът Доротей, йеромонах Серафим и др. Специално внимание заслужава личността на архим. Доротей, оставил добри спомени като игумен на Калдрушанския манастир от 1805-1807 г. За съжаление, авторът на това съчинение не дава подробна картина на монашеското братство и на свързаните с него книжовни прояви. След поднесения изцяло текст на „Духовен завет" от архим. Георги и „Поучение" от българина Доротей, ето обобщения му извод: „Трябва някой да проследи внимателно целия брой ръкописи..., за да узнае в най-пълна степен църковната литература, с чиято духовна храна се хранеха калугерите-паисианци от „Калдрушану". Те са твърде много, разбира се. Тук даваме имената на най-често срещаните и работливи преписвачи: Серафим йеромонах, скевофилакс още през 1782 година..." Това е всъщност книжовникът, при когото отива и школува Отец Зотик — очевидно също българин, както и игуменуващия тогава Доротей. Не случайно след тяхната смърт, настъпила, както се оказва, почти по едно и също време, той се прибира в България. Било е 1807-1808 г.

Но завръщайки се на българска земя, Зотик тръгва не за Търново или Рила, а за Атон. Подведен може би от категоричната му патриотична позиция,

П. Р. Славейков отбелязва: „Не мога да зная добре, но чини ми се, беше подстриженик на Св. Гора в Зографския или Хилендарския манастир, гръцки не знаеше...“ Други (Н. Каранешев) говорят, че следващите 12 години ги прекарва в постницата „Лако“ — най-вероятния негов пристан, където го заварват събитията на Гръцката завера от 1821 г. Точно за тогава, във връзка с опустошаването на цялата атонска република от турците, ето какво отбелязват за това монашеско гнездо в Света гора йеромонасите Никифор и Йеротей: „Скит Лако, славянски, тук живеят шестдесет монаси само българи.“

Всъщност истинската биография на Отец Зотик на търновска земя датира от годините непосредствено след Гръцката завера. Както е при всяка от големите личности, при него именно това е събитието, което го изважда от анонимността на монашеската общност. Изглежда е бил сред активните съзаклятници — не само бяга от Атон, но е арестуван и прекарва няколко месеца в затвор — в гр. Сер. Оттогава е и решението му да се установи трайно в Търново.

Имайки отчасти представа, а и сега сблъсквайки се с плътната атмосфера на гърцизма в старопрестолния град и околните селища, Зотик първо решава да направи пробив в нея чрез създаването на българско училище. Архивите не предлагат нищо, за да сме сигурни как и кога точно е станало това. Дали първият му контакт е бил с Велчо Джамджията, с Колю Гайтанджията или с абаджията х. Васил, е също трудно да се уточни. По необходимост трябва да се облегнем на преданието и на по-късните спомени. Именно чрез тях до нас стига едно от прозренията на Отец Зотик за преодоляване на гърцизма в Търново — формула на идващ издълбоко усет за бъдещи процеси, за тепърва очаквани състояния на българския живот. В тукашните условия на 20-те години само личност с огромен духовен опит и целеустременост може да застане зад веруюто, което е и убеденост, и предупреждение, и упование за околните: „Не гледайте касабата, нея селата ще я превземат, сегашното гръцко ще стане скоро българско, щом селата са български.“

В своята „История“ на Преображенския манастир Недялко Каранешев посочва, че Отец Зотик е първият, който създава българско училище и учителства в Търново през 1821-1822 г. От друга страна, в архива на тоя краевед се пазят непубликувани материали и в тях е казано: „За училище Отец Зотик отворил една килия в Ламбриновата къща и събрал там децата на еснафите, младежи и свещеници... Тогава Теодора Христова се сближила с Отца Зотика, а къщата на баща ѝ също се превърнала на училище, където тайно се учели на четмо и писмо. Бащата на Теодора, Христо Мутафчията, полагал много грижи да подготви дъщерите си на четмо и писмо. Той бил родом от Ганчовец, Дряновско, откъдето е и отец Никифор, един от видните игумени на Св. Преображенската обител, който бил роднина на Теодора. Според думите на Мариола Петкова, сега 75-годишна, Теодора е била сестра на баща ѝ... Баща ѝ умрял, когато тя била на 1 година, а от майка си помни всичко, каквото е разправяла за Отца Зотика и за Теодора... И днес в бащината къща на Теодора, която служила за училище, има запазени фрески „Три светители“, остатъци от

онова училище, когато и о. Зотик се е подвизавал. Това е било около 1823-1824 г. Отец Зотик получавал от всякой свой ученик по 1 грош на месец" (вж. ОДА — В. Търново, ф. 932, а. е. 214).

Но същият краевед твърди и друго — че срещнал съпротивата на Митрополията, Отец Зотик се премества през 1822-1823 г. като учител в метоха на манастира „Св. Троица" в съседна Г. Оряховица. Тоя факт не е отбелязан в „История на град Горна Оряховица и околността му" (1932) от Зв. Цонев. А и в по-ново време не са положени необходимите усилия да се подкрепи подобно твърдение.

Доста по-различна е картината, която предлага в спомените си Петко Славейков: „Твърде голяма и деятелна роля е играл той за въвеждането на българското учение в Търново. Преди него, Отца Зотика, казваше баща ми, нямало ни слух за българско учение в Търново. Около 1830-1831 дошъл от Дряново някой си попски син да си цери краката: той знаел да чете и да пише черковно по български. Баща му го завел на манастира при Отец Зотика, а Отец Зотик придумва попа да купи една къща на сина си в Търново и да го остави там да събере деца да ги учи по български... и тъй останал сакатият или куцият даскал, първият български даскал в Търново."

Всъщност дядо Славейков не засяга опита на Отец Зотик да отвори в Търново българско училище през 1821-1822 г. Той направо заговаря за началото на 30-те години, когато сам прави първите си стъпки на ученик при Димитър Куция и Стойко абаджията. Това го разбираме и от други негови спомени.

Така или иначе, намерението и усилията на Отец Зотик още със своето идване през есента на 1821 г. чрез училището да разчупи плътната прогръцка атмосфера в старопрестолния град не дава резултат. Случаят с Горна Оряховица — тогава също крепост на елинизма, го доубеждава, че трябва да тръгне по друг път. Може би е имало разговори с вече опозналите го видни търговци и занаятчии като Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията, Христо Мутафчията. С тяхна помощ вероятно Зотик се насочва към другата крепост на гърцизма в Търново — църквата. Тук вече разполагаме с документи около основната му опора — близкия до града манастир „Св. Преображение Господне". И не само с документи, а и с лични свидетелства на съвременници.

Отец Зотик възобновява изцяло разрушения и запуснат след кърджалийските размирици Преображенски манастир и е пръв игумен в новото му летоброене, като го превръща в мощен център на религиозно-народностна консолидация, на славянско богослужение и на българска реч. Архивът на Светата обител, макар и да не е във вида, в който ни се иска да е, дава достатъчна представа за ролята на Зотик в този дух от 1825 г. до годината на неговата смърт. Запазени са две „Летописни книги", запазена е „Инвентарната книга", „Уставът" на манастирското братство, както и „Отческият съвет" на йеросхимонах Зотик. Прибързано и неточно отделни изследвачи ги третират като излезли от ръката на възобновителя на манастира. За съжаление не е така — разполагаме с текстове и преписи, оставени ни от негови събратя. В тази насока свидетелстват и няколко ръкописа, летописните бележки по притежаваните тогава от манастира книги...

Ето как служебно-делово е документиран знаменателният акт на Началото: „Да се знай как земам аз Зотик, що е на Дервенто манастиря Светое Преображение Христово от архиепископа Илариона на 1825, месеца октомврия в 24 ден за 450 гроша. И на дяконите — 85 гроша. Събират се всичките, струват 835. И като влязох платих 1200. За кафе и захар за владиката дадох 20." С обобщаващия си характер се налага картината, включена в „Кондика манастирска Свето-преображенска, що се намерва в Дервенито, в Търновското окружие, що се намерва в Търново во абаджийския еснаф, що е привадена от манастирската кондика":

„Во славу светия и живоначалния и единосущия Троици во имя Отца и Сина, и светаго Духа, единаго Бога, Амин.

В турското царство во времето Султан Махмуда и на времето архиепископа търновскаго митрополита Илариона Грека, в лето 1825 прие началството отец наш Зотик схимонах манастира Свето Преображение и беше монастира съвсем разорен, и пореди монасите да живеят общежитие, които бяха се събрали при него до 20 калугери. И направи килии доволно с братско иждивение и огради монастиря и после обнови църквата „Св. Преображение" с християнско иждивение и после обнови с божията помощ малка църква „Благовещение Пресветия Богородици". Обновиха и в Самоводене метоха вехтия, купиха и две воденици по един камък с братско иждивение, и в Търново купиха една къща за метох. И като свърши вишеречените здания, представи ся отец Зотик в лето от Христа 1837." (Вж. ОДА — В. Търново, ф. 165, а. е. 4).

В другата „Летописна книга" — голямоформатна, с тежки дървени корици, пък са вписани имената на ония двайсетина калугери, които заедно със Зотик преодоляват трудностите на Началото: Герасим йеросхимонах, Серафим йеросхимонах, Пахомий йеросхимонах, Варнава йеросхимонах, Спиридон схимонах, Никифор йеросхимонах, Елисей йеросхимонах, Даниил йеросхимонах, Йоаникий схимонах, Никита монах, Никодим йеромонах, Пимен монах, Серапион монах, Сава схимонах, Висарион йеромонах, Йосиф схимонах, Иларион схимонах, Нефталим схимонах, Кирил схимонах, Макарий схимонах, Серапион монах, Теодосий йеромонах. (Вж. ОДА — В. Търново, ф. 165, а. е. 8) Спазих реда им, който очевидно не е без значение за авторитета, възрастна и приобщеността им към общото дело, спазих монашеските им титли.

Те — оказалите се рамо до рамо с Отец Зотик в размирната атмосфера на 1825-1830 г. — заслужават много повече. За формирането им като личности и възрожденски дейци той има непосредна решаваща роля. Пък и някои от тях съумяват да се открояят със свой профил и дял в процесите — едни стигат до архимандритски чин (Герасим, Максим, Серафим), други стават през следващите години и десетилетия игумени на Преображенския манастир (Герасим, Серафим, Никифор). Началничеството на „Св. Троица" ще се поеме от йером. Пахомий, на „Св. св. Петър и Павел" — от архим. Максим Райкович, Теодосий ще го срещнем като игумен на Килифаревския манастир, архим. Герасим — като изповедник на девическия арбанашки „Св. Никола", братята Йоасаф и Теодосий — начело на Петропавловската обител...

На практика Отец Зотик успява да превърне управлявания от него манастир в своеобразен център за „подготовката" на монаси и игумени за монашеските братства в целия Търновски край. От стигнали до нас единични прояви разбираме, че някои от тях се занимават с книжовна и книговезка дейност (йером. Варнава, йером. Кирил, йером. Пахомий...). Ръкописните сборници и набавяните книги са предимно с религиозно-проповеднически и богослужебен характер. Но и в този си вид интересът към книжнината, поддържан от манастирската общност, има своето значение, изпълнява известни народностно-консолидиращи роли. Може и да е случайност, но тук бе съхранен уникален екземпляр от първото издание на „Аналите" на Цезар Бароний — за съжаление в наше време, през 1961 г., с намесата на властта и под натиска на Св. Синод, въпреки яростната съпротива на тогавашния игумен, предаден в София. Един от сподвижниците на Отец Зотик — йеросхим. х. Елисей — при посещение на Божи гроб закупува многотомника „Добротолюбие" със съчиненията на Димитрий Ростовски, където е ценната летописна бележка, документираща смъртта на преподобни Паисий Величковски: „Блаженная и вечная памяти Старец, любезнейший отец Паисий Величковский, бивший основателем и окромителем молдо-влахийский Нямцкаго и Секульскаго монастирей, скончался 1794 года, ноября в 15-ий день."

Междувременно, през 1833 г., с решаващата роля на Отец Зотик, една от църквите в Арбанаси е превърната в девически манастир. Той не само подпомага учредяването на „Св. Никола", но е и първият настойник и изповедник в тази обител. По-късно тук ще се настани и ще поеме тези функции един от най-близките му съмишленици от „Преображение Господне" — архимандрит Герасим, доживял Освобождението на България. От „Летописната книга" на манастира разбираме, че с учредяването му и тук Отец Зотик започва усилена сградостроителна дейност. Ето малка справка за стореното: през 1833 г. килиите срещу църквата за 2700 гроша, през 1834 — магерницата на манастира за 2100 гроша, през 1836 — щерната за 7000 гроша. Следва заключението на летописеца: „Тези направи, украшения като се извършиха и наредиха под надзирателството на съставителя, подкрепителя и надзирателя на манастиря преподобнейшаго отца нашего Зотика и под помаганието на игуменката сестра наша Теодора, те се представиха о Господе през 1837 год." Под тоя текст следват оригиналните подписи на „Преображенский игумен свещенно-схимонах Герасим", на монахините Матрона и Евдокия.

Чрез усилията и резултатите от тях около учредяването и утвърждаването на Светопреображенската обител и на девическия „Св. Никола", както и с други свои идеи и прояви през 20-30-те години Зотик се налага като най-авторитетната фигура сред българското духовенство в Търновския край. Постигнатият от него „ред" за общежителност, съставеният от него „Устав монастирский" олицетворяват личните му разбирания за живот на монашеската общност, в който откриваме отгласи от неоисихастки предписания, подети от школата на Паисий Величковски, но и нещо от винаги живия старохристиянски идеализъм за равенство, добротворство и човеколюбие. Авторитетът му е безспорен не само в сре-

дите на монашеската общност, но и в очите на миряните, от които започва още приживе да бъде наричан „свети Зосима“. Дейността на Отец Зотик по време съвпада с престоите на двама йерарси на търновския престол — Иларион Критски и Константий. От запазени и стигнали до нас спомени научаваме нещо само за отношенията му с първия, като картината изненадва със своята противоречивост. В тях се говори за разразил се конфликт и скандални случки между двамата като последица от елинизаторските кроежи на владиката, за „аргосването“ и „заточаването“ на Зотик. Точно в този дух липсват свидетелствата на документи. Трудно е да си представим, като имаме предвид времето и атмосферата след Гръцката завера, как пряко волята на амбициозен архиерей като Иларион Критянин конфликтуващ с него духовник ще бъде назначен за игумен в Преображенския манастир и безпрепятствено и продължително ще осъществява из цялата Търновска епархия своята патриотична програма. Предположението за намеса на някои влиятелни еснафи и търговци в тази насока също не е подкрепено с факти. Пък и примерите с един архим. Н. Бозвели или с младия Петко Рачов през 40-те години ни убеждават, че представителят на висшата религиозна власт е имал и пръв, и последен „думата“...

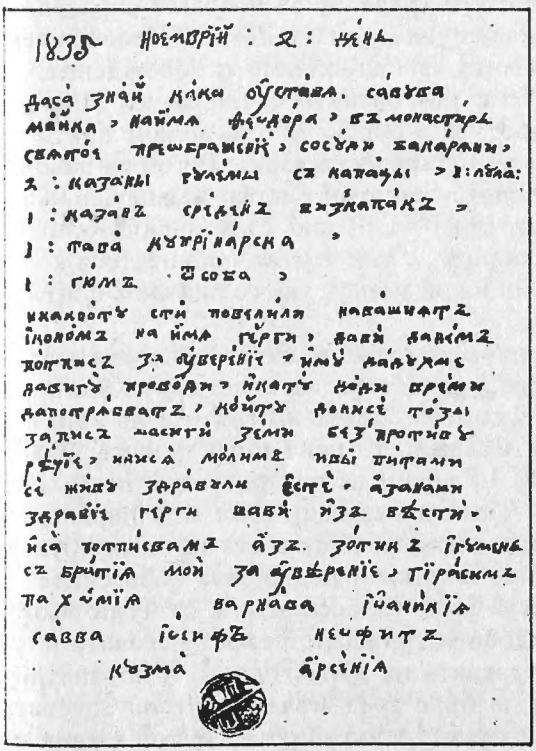

Документ от Преображенския манастир с личния печат на Отец Зотик

Така или иначе, Отец Зотик съумява не само да заяви за намеренията си, да открои позициите си, но до голяма степен да разгърне, да практикизира своята програма — в сферата на религиозния живот, в сферата на просветното дело. Виждаме го с дял не само за българското училище в Търново, но и за училищата в Горна Оряховица, Самоводене, Михалци, с дял в съдбата на учителите Димитър Куция, Стойко абаджията, Пеню Давидов, Димитър Самоводски, Парашкев Филков и др. Негов близък е размирникът учител в Елена — Андрей п. Дойнов. Напътства ги, подпомага ги материално, снабдява ги с учебници. Ръководещите го идеи го довеждат до „полемика“ дори с някои от неговите съмишленици. Колю Гайтанджията, една от най-ярките фигури на Велчовата завера, при първите стъпки на българските училища в Търново през 20-те години изразява съмнение, че „българският език няма граматика“.

Отец Зотик рязко отговаря: „И ти си уж учен човек!... Има си граматика езикът ни, как тъй щяло да няма, ами ми кажи по-добре, че не знаеш, то е правото. Българският език има граматика, както всички други езици."

В не по-малка степен е реформаторско и плодотворно присъствието на Отец Зотик и в обществено-политическия живот на Търново и Търновския край през 20-30-те години. Ярък противник на гърчеенето и елинизаторската политика на Фенер, именно той е възрожденецът, който изпреварва по време агитаторската мисия на Неофит Бозвели и успява да подготви почвата за неговата дейност. Игуменът на Преображенската обител не са затваря сред зидовете на манастира, не се изживява само като „божи служител" в тривиалната молитвена поза. В много от случаите — било заради характера му, било под диктата на обстоятелствата — той се проявява като народен трибун и агитатор, като „пръв двигател на българщината" и активен общественик в Търново.

Пред истините на словото всички сме беззащитни. Но по времето на Зотик — време на продължаващо безпросветно духовно и политическо господство, никой вече, дори и един ортодоксален служител на църквата, не е наивен, та само оттам да чака законите и уредбите за човешка справедливост. И е естествено, бих казал задължително, игуменът на Преображенския манастир да се обрече и на идеята за национално освобождение, да подири из средите на занаятчийското и търговското съсловие на Търново ония личности, които мислят за съпротива и борба, за отхвърляне както на чуждата религиозна, така и на чуждата политическа власт. И той ги намира в лицето на Велчо Атанасов Джамджията, капитан Георги Мамарчев, майстор Митю Софиянлията, х. Йордан Брадата, Колю Гайтанджията, Рачо Казанджията и др. С тях води разговорите, с тях чертае плановете и хоризонтите на гражданска активност и социализация, с тях се оказва в центъра и на подготвяната революция.

Днес в Търновския музей на историческо събитие като Велчовата завера е отредено малко, невзрачно с вещите и свидетелствата си, кътче. Задържа погледа групов портрет на скромен художник, както и образите на капитан Мамарчев, Велчо Атанасов, Йордан Брадата, Колю Гайтанджията, Димитър Софиянлията, йеромонах Сергий — някои от тях рисувани от Д. Гюдженов, Кр. Чоканов, Ив. Табаков... Там липсва вещ, факт или писан ред, който да говори за ролята на Отец Зотик в подготовката на тази „буна". Може би — защото не е сред нейните жертви и надживява „обесените" с две години и умира не от насилническа ръка на бесилото, а от чума. Може би — защото не се осъзнава и не е добила гражданственост неговата роля и дял в революционните събития от средата на 30-те години. А истината е, че портретът на Отец Зотик трябва да бъде сред мъчениците на Заверата — и не само в залите на Търновския музей. А истината е, че той е един от най-активните и авторитетните агитатори за революцията. Без съмнение — бил е сред арестуваните и измъчваните, но непроговорилите. Колкото до факта, че не е сред обесените — случаят и с отец Сергий, архим. Максим, поп Иван Шаранков, йером. Теодосий наистина ни убеждава, че властта

просто предпочита да не превръща в мъченици участниците — представители на духовенството...

Всъщност, благодарение именно на Отец Зотик Преображенският манастир се превръща в един от центровете на гражданската и политическа активност на българина от Търновския край в началото на 30-те години, на подготовката за въстание, наречено Велчова завера. За това говори не само съдбата на игумена на манастира и на арестувания тук Уста Митю Софиянлията, но и събраните свидетелства от Самоводене, Мусина, Полски Сеновец и др. Краеведът Н. Каранешев, когато пише историята на манастира, попада на „записките" на двама тукашни монаси, които ни помагат да възстановим ситуацията:

„... майстора на помянутата церкова е бил именуем Митю Софиялията, който в него време бил назначен от правителството, за да събира калфи... В това също време се съставил комитетът от по-първите български чорбаджии против султана, за да се отърват от тежкото агарянско иго, в което е участвувал и поменатия майстор Митю — събирал и пишел калфи не за калето, но за въстаници, както се съгласил всичкия български народ... И като идват турския началник с няколко заптиета, земаха го от черкова и без изпитание го обесва на църковните порти, така също обесиха и Коля Гайтанджията и Велча, и х. Йордана, подобно още много избесиха по разни места, които уловиха. Колкото игумен Зотика, него го заведоха в Търново на конака. Много го изпитваха да изкаже някого, но той биде постоян и не уловиха от него нищо. А останалите калфи така много уплашени, тъй също и монасите, да не би църковата да остане неизкарана, и затова побързаха да превият цялата церкова по тавана. Прибързаха да превият кубето. Толкова ниско и цялата церкова по-малка, като смалиха калъпите, така също и кубето остана ниско, както се гледа до днес."

Най-важното в случая е документирано — а то засяга ролята на Преображенския манастир, ролята на Зотик и Митю Софиянлията — като добива символен смисъл: строи се свещен храм от съзаклятниците, строят го, докато очакват да удари камбаната на бунта. Но в замяна на очакваното — просъсква шепотът на предателството, започват мъченията и издевателствата. Първомайсторът на църквата е обесен и вгражда живота си в темелите на неизбухналата Завера, в „превитото кубе" на новосъгражданата църква в манастира „Св. Преображение Господне". За Отец Зотик фактите говорят, че макар и изтезаван, продължава съществуването си, след като най-близките на сърцето му Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията, х. Йордан Брадата увисват на бесилката. Истината обаче е, че в някакъв смисъл той „умира" заедно с тях.

Искам да вярвам на всичко, което са съхранили преданията за смъртта на Отец Зотик. Прекланям се пред тяхното благоговейно отношение към проговорилия божествен промисъл в неговата кончина — да не забравяме, че става дума за наричания приживе „Свети Зосима". Нека отново се върна на Славейковия спомен:

„Като обесиха Велча на 1835 г. Отец Зотик, който беше почнал явно да

работи и да проповядва българско учение, присмиря малко, подплашен от владиката Илариона, но все пак работеше под спудом за отваряне и на други български училища в Габровския хан, на Самоводския пазар. На 1837, в чумавата година, Отец Зотик умря от чумата, жертва на своето човеколюбие и ревност за доброто на ближните си. Той беше станал известен в цялата Търновска кааза под името Зосима, споменуваний в „Житието" на преподобна Мария Египтенка, защото най-напред той направи известно това „Житие" в Търново и търновската околност, а според това името на споменувания Зосима се беше сляло с неговото и човеците не знаеха и не можеха да сполучат името му Зотик, а наричаха го все Зосима. Цяло Търновско го почиташе като свят човек и аслъ беше светия по живеението си, беше проповедник и голям ревнител на българщината."

В архива на Н. Каранешев за „последните дни от живота на о. Зотика" е записано: „През 1837 година се появила в Търново чумата... Тогава Отец Зотик, когато се празнували първия и втория ден на Р. Христово, в третата нощ открива се на о. Зотика за приближаването на неговото предопределение... На сутринта Отец Зотик още свиква всичките братя, явява се пред тях и почнал да им предава своите отчески наставления: „Ето любезни братя, с божията благодат се събрахме тук..." Това като каза, попита братята си — през тези дни имаме памет за преподобнаго Зотика, в кой ден ще бъде той? И братята му отговориха — на тридесетия ден на този месец, в идущия четвъртък." Отец Зотик им казал: „Този ден е за мен ожидаемия ден, в който има да стане с мен едно събитие, но воля Божия да бъде."

Зад съзнанието за предопределеност обикновено стои чувството за обреченост. Ситуацията, в която се оказва йеросхимонах Зотик след потушаване на Заверата, намира отдушник в общото бедствие на чумната епидемия. На помощ идва и библейският пример — Преображенският манастир се превръща в „Гетсиманска градина". Но нека привлека неизползваните от изследвачите ръкописни записки и на Гено Недялков: „Чумата върлувала в манастира в Самоводене. Зотик дошъл да посети болните. Увещавали го да не ходи при тях. Той, Зотик, отговорил: „Аз знам, че ще вляза в огъня. В тая работа е добре човек да се потули настрана. Ама аз не мога..." И влиза в метоха при чумавите."

В летописни бележки, макар и от по-късно време, същата картина е обогатена с потресаващи подробности: „Последвало разорение, униние и голям глад. Преподобни Зотик отворил монастирските житници да подпомогне на страдущия нещастен народ, но се оказали разни неудобства: раздаваната храна трябвало да се мели, да се прави на брашно, да се меси и да се пече хляб, но малките дечица, осиротели без бащи и без майки, без старци и старици, до крайност разорени и разкъсани от чумата, та не могли да направят нищо. Отец Зотик с братята се запретнува, приготвя храната на хляб и поддържа множеството нещастни дечица и старци от Търново и от околността му. На северните манастирски порти и до днес стои малкото прозорче (заковано), през което се подавал хляб на страдащите. През всичкото върлуване на чумата преподобни

Зотик с братята всеки ден денонощно възнасял горещи молитви към Бога." (Библиотека на манастира „Св. Никола" в Арбанаси).

Тези свидетелства са за нагласата на Отец Зотик в началото, за готовността му да влезе в двубой с тъмните сили, но да остане при паството си. Пак там е съхранен споменът и за неговата смърт:

„Когато чумата вирлувала в Арбанаси и манастиря „Св. Никола", Зотик отишъл и там да посети болните, да ги успокои и им помогне с нещо. Там бил заразен от чумата и се поминал там. Григор от с. Самоводене отишъл с колата да го пренесе в Преображенския манастир. Когато почнал да го товари на колата, никой не дошъл да му помогне, боели се да не се заразят от чумата. Тогава Григор, мъж силен, навел се над Зотика, турил си ръцете под тялото му, сграбчил го както се вземат спящите деца и го сложил на колата. Зотик бил висок и представителен човек. Григор разправял отпосле, че като го дигал да го сложи сам в колата, кокалите му изпукали — толкова бил тежък, и няколко време усещал болки в костите си. Григорий докарал Зотик в манастира. Никаква болест не го хванала. Зотик бил погребан там." (Вж. Г. Недялков, ЦИДА — София, фонд 1699, а. е. 34, л. 17).

Мозаечните свидетелства на съхраненото разкриват апокалиптичната картина на чумавия град, напуснат от всички що-годе имотни и просветени, от техните семейства — говоря както за българите, така и за турците, за представителите на властта. И на този фон — останалият в него, с раннохристиянска апостолска отданеност, търсещ лек и облекчение за болните, йеросхимонах Отец Зотик. Водило го е религиозното му чувство, неизневерилото му съзнание за предписана от Бога пастирска мисия. Наред с това, повече от очевидно е, че със смъртта на Велчо Джамджията, Колю Гайтанджи, Иванаки Йонков, Митю Софиянлията и х. Йордан, с рухването на надеждата за бунт и освобождение от поробителя, той вижда и своя край. Станало е на 30 декември 1837 година.

П. Р. Славейков

(за Отец Зотик)

„Отец Зотик, игумен на Преображенския манастир, беше от одринското село Дрипчево (Демирханлии) близо до Одрин. Не мога да зная добре, но чини ми се, беше постриженик на Св. Гора в Зографския или Хилендарския манастир; гръцки не знаеше. Той беше дошъл в Търново по Гръцката завера около 1825-26 г. В Търново тогаз по всичките черкви четели само гръцки. По манастирите вред около Търново бяха настанени гърци или гъркомани и все гръцки четяха. Манастирът „Св. Преображение", когато Отец Зотик дошел в Търново, бил съсипан и на запустяване. С помощта на гражданите като Велчо и

други той сполучил да се настани игумен в този манастир и 3-4 години отгоре той не само сполучил да затегне манастира, като въведе в него общежитие и събра доволно братя, но въведе и българския език в манастирската черква, за което бил строго заплашен от владиката Иларион. Но посредством Велча и селяните от Самоводене, дето беше удържало българското чтение и те бяха като настоятели манастирски, освен това имаше доста братя в манастира, които бяха от това село, те го оправдали пред владиката донейде, тъй що дало му се позволение да чете в манастира български, но само в делнични дни, а в празничните все гръцки; даже и когато имало гости от Търново, то и в делничните дни за гостите трябвало гръцки да се чете. Но Отец Зотик и мимо това задължение сполучил с време да въведе българско чтение, при това твърде голяма и деятелна роля е играл той за въвеждането на българското учение в Търново.

Преди него, Отец Зотика, казваше баща ми, нямало ни слух за българско учение в Търново, при всичко че в селата, работните села около Търново, каквото Присово, Кованлък, Церова кория, Миндя, Капиново, Плаково, Килифарево, Дебелец, Дряново, дето имало църкви, все български четели, освен Арбанаси и Оряховица, дето четели гръцки; и в Габрово, Трявна и Елена били взели да прошарват да пеят нещо по гръцки, което се пеело на псалтикии.

Около 1830-1831 дошъл от Дряново някой си попски син да си цери краката; той знаел да чете и да пише черковно по български. Баща ми го завел на манастира при Отец Зотика, а Отец Зотик придумва попа да купи къща на сина си в Търново и да го остави там да събере деца да ги учи по български, както ги учат гръцките псалтове по килиите при черквите. С това намерение той дал 300 гроша помощ през един самоводчанин в Търново, за да купят къща на сакатото момче, и тъй останал сакатий или куций даскал първий български даскал в Търново. На 1834 той придумал друг един самоводчанин, абаджия в Търново, Стойко някой си, после даскал Стойко, който знаел от малък в Самоводене да чете и да пише, да събере в къщата си деца да учи. Той се не наемал, но Отец Зотик се обещал, че ще му проводи протоскали — калфички в даскаллъка — от Самоводене да му помагат, както го и направил.

Даскал Стойко направя най-напред къщата си при „Св. Богородица", днес откъде кюркчийския и абаджийския хан, на училище и като се събрали 50-60 ученика, Отец Зотик (1835 г.) отстъпил тогаз няколко килии на Преображенския метох в Дервентската махала и тамо мина даскал Стойко да учи. Отец Зотик му доставяше протоскали от Самоводене да му помагат. Един от тия тогавашни протоскали е и днешний стар протонотариус поп Димитрий. Това беше и първото в Търново българско училище по-свястно. Като обесиха Велча на 1836, Отец Зотик, който беше почнал явно да работи и да проповядва българско учение, присмиря малко, подплашен от владиката Илариона, но все пак работеше под спудом за отваряне и на други български училища на Габровския хан, на Самоводския пазар.

На 1837, в чумавата година, Отец Зотик умря от чумата, жертва на своето човеколюбие и ревност за доброто на ближните си. Той беше станал известен в цялата Търновска кааза под името Зосима, споменуваний в житието на преподобна Мария Египтенка, защото най-напред той направи известно това житие в Търново и търновската околност, а според това името на споменувания Зосима се беше сляло с неговото и човеците не знаеха и не можеха да сполучат името му Зотик, а наричаха го все Зосима. Цяло Търновско го почиташе като свят човек и аслъ беше светия по живението си, беше проповедник и голям ревнител на българщината."

Фрагмент от спомена на П. Р. Славейков „Положението ми", публикуван след Освобождението в Пер. сп. (1885, кн. XVI). Тук се печата според текста в „Съчинения" (1979, т. 3, с. 62-64).

Недьо Жеков

(за Отец Зотик)

„Като привождаме това кратко, обаче доста поучително житие на свещеномъченика ЗОТИКА, считаме за свещен дълг да споменем и за Божията промисъл, която в последните времена, именно в 1774 г. на 31 декември в деня на паметта на този св. Зотик, явно е потвърдила своите действия в лицето на Българския сподвижник — труженик преподобний ЗОТИК, възстановителя на Светопреображенския манастир, построен някога от благочестивите български царе в северното устие (Дервента) при град Търново и разорен до основанието си от нашествието на турците.

Преподобни Зотик, родом българин от селата на Адрианополската епархия, във времето на Руско-турската война 1774 г. след Кючюк-Кайнаржийския мир, като малко момче, бил отведен в Русия и възпитан в училищата на Киево-печорската лавра. Той при въстанието на Кара Георгя в Сърбия, около 1804 г., се върнал в България, като йеромонах пешком с една козинява торба и с един жезъл. Той се представил пред търновския митрополит и искал от него да му позволи да живее в един от монастирите на богоспасяемата Търновска епархия. Митрополитът же (като хитър грък), предвидел в лицето на преподобний Зотика опасен за него человек, и някак иронически го изпроводил да отиде да се подвизава в разорения и запустелия Светопреображенски монастир. Преподобний Зотик, без да подозира нещо, с благодарност смирено се поклонил до земята на митрополита; взел благословението му и поведен от един гавазин турчин, след един час пристигнал в обрасналия в тръне манастир. Тука преподобният по едно негово вътрешно озарение узнал действието на Божието провидение. И след сми-

рената си към Бога молитва върху манастирските развалини, си направил колиба от храсти и се установил да се подвизава тук. С Божието слово и с образованието, което той притежавал и употребил към благочестивото българско население, за скоро време събрал около себе си доволно братя и успял да построи няколко килии откъм западната страна на днешната съборна църква. Събрали се доволно монаси, които той обучавал на български и славянски език, тъкмо в това време, когато жестоко се разпространявал елинизма около Търново, особено в селата (сега градове) Оряховица и Лясковец.

На този начин, с помощта на благочестивите българи, преподобний Зотик с братята за скоро време възстановил разрушения и запустелия манастир, като го снабдил с нивя, лозя, гори, метохи и други недвижими имущества. В този манастир преподобний Зотик с новоначинающите български подвижници, под откритото небе на Божието мироздание, в глухата търновска пустиня, в горите и пещерите, във вертепите и пропастите на златоструйната река Янтра, пред великата книга на природата, с хвалебните си молитви към Преображенния на Таворската гора Господ Исус Христос, успял да введе и „Устава" на общежитието според Атонските и Йерусалимските древни монастири — устав, който и до днес най-строго се спазва от светопреображенските братя, за пример на много монастири в България.

За житието на този български труженик преподобни Зотик би трябвало много да се пише, но ние ще разкажем само за два епизода, които показват неговия твърд характер на самоотвержението и истинското християнско братолюбие. Първо, веднъж когато по обичая си гръцкият владика взел със себе си търновския аянин с една многобройна свита и дошъл в монастира на храмовия празник Свето Преображение (на сбора), през деня на празника като се събрал множество народ от околните села на поклонение, гръцкият владика, за да угоди на турчина аянин, против волята на игумена Отца Зотика, позволил да засвирят пред църквата насред двора гайди и тъпани и да играе хоро. Преподобният Зотик, щом видял това, по-скоро се запретнал и набърже забил два дебели чаталести кола насред църковния двор; турил върху тях едно хоризонтално дебело дърво като попречник; взел едно дебело въже, направил примка и я привързал на бесилката. В този момент гайдите и тъпаните млъкнуват, хорото престава; гръцкия владика и аянина оставят пированието и излизат да видят каква е тази глуха суматоха. Предопобният Зотик влязъл в църква и като свършил пламенната си молитва към Бога за угнетеното му отечество, побързал към бесилката, пред която владиката и аянина го спрели и запитали: „Какво ще правиш?" Неустрашимият подвижник отговорил: „Ще се обеся, защото не мога да търпя безчестието на Божия дом от лукавите гърци и неверните турци."

Аянинът заповядал по-скоро да се развали бесилката, а владиката заплашил преподобния, че ще го изпроводи на заточение. Отец Зотик отишъл в килията си, преплеснал на рамо козинявата си торба, взел жезъла си, представил се на владиката и искал по-скоро да го изпроводи на заточение,

докато още е събран народа. Владиката се засрамил от това благочестиво иноческо самоотвержение и смъмран от турския властелин аянин, жестоко се разкаял и просил от Отца Зотика извинение, като го похвалил и го насърчил все така строго да следва иноческия чин до края на живота си. Владиката изпъдил гайдарите и тъпанарите от монастира, върнал се прискърбен в Търновската митрополия, като впрочем оставили с аянина доволно милостиня на монастира.

Друго. Когато след опустошителните войни на Наполеона Бонапарта, около 1812 г., се появила голямата чума и в нещастната поробена България, Преображенския игумен Отец Зотик с братята се показал истински подражател на древния министър-свещеник светаго Зотика. От ужасните опустошения на тази морова язва нещастният български народ навсякъде, а особено в Търново и в околията му, паднал духом в крайно отчаяние, от което навсякъде последвало разорение, униние и голям глад. Преподобният Зотик отворил манастирските житници да помогне на страждущия нещастен народ, но се оказали разни неудобства; раздаваната храна трябвало да се мели, да се прави на брашно, да се меси и пече на хляб, но малките деца, осиротели без бащи и без майки, старци и старици, до крайност разорени, това не могли да направят. Отец Зотик с братята се запретнува, приготвя храната на хляб, и поддържа множество нещастни дечица и старци от Търново и от околията му. На северните манастирски порти и до днес стои малкото прозорче (заковано), през което се подавал хляба на страждущите.

През всичкото вървлуване на чумата преподобни Отец Зотик с братята всеки ден денонощно възнасял горещи молитви към Бога, дано се омилостиви Бог, да престане от праведния си гняв и да се смили за страждущия български народ. През края на годината, във втората половина на месец декември, вървлуването на чумата наченало да намалява; преподобният старец удвоил своите сълзи към Бога. На самия ден на Рождество Христово Отец Зотик след отпуска на Божествената литургия свикал всичките манастирски братя, поучил ги да имат любов помежду си, да спазват строго светата православна вяра и монастирския устав неизменно, и с християнското братолюбие винаги да се грижат за бедните сиромаси. И най-после, някак с весело лице им обявил, че чумата след осем дена навсякъде съвсем ще престане, само той на последния ще умре от нея, и господ Бог ще строши смъртоносната ѝ коса.

Отец Зотик на 28 декември се разболял леко, на 30-ти се причестил с Божествените тайни, а на 31 в деня на светаго Зотика се представил тихо и мирно в Господа. Братята с плач и ридание свършили над него приличното му надгробно пеене, погребли го в манастирската гробница с голяма чест и почитание, и голямата чума навсякъде из България съвсем престанала.

Това предание аз много пъти съм слушал и записал от дълголетните манастирски старци, които са го приели от преките ученици на Отца Зотика. Отец Зотик е основател и на девическия монастир при църквата на светителя отца Николая, в побългареното гръцко село Арбанаси, гдето при

всичките чести бури, вътрешни и външни, но все пак и в този манастир много девици и старици са намерили тихо пристанище за спасителен и богоугоден живот под надзора на Светопреображенския игумен.

Вечна памет и блажен покой на преподобния Зотик, пламенен ревнител на Българското възраждане!"

Характеристиката на Отец Зотик от Н. Жеков е поместена в „Жития на светиите", м. декември, 1904, т. II, с. 570-573).

Гено Недялков

(за Отец Зотик)

„Отец Зотик е роден в с. Ахманлари, Одрински окръг, през 1785 г... За тия години нямаме никакви сведения. Знае се само, че когато бил на 15 години, той постъпил в манастира „Света Троица". Тук обаче Зотик не останал дълго време, а заминал за Рилския манастир. В тоя манастир той останал до 1806 г. Тук той се научил на четмо и писмо, подготвил се за монах и бил посветен в тоя чин. У Зотика се появило само желание да учи и в 1806 г. той заминал за Влашко при прочутия на времето си учен йеромонах Серафим в манастира Калдрушану. Тук той преседял две години — до 1808 г., когато за негово нещастие бележитият на времето си учител Серафим се поминал. И Зотик отишъл през 1808 година в Света гора да дири по-висока наука...

... Той ходил в Цариград и добил царски ферман и почнал църква. Обаче турската власт все пак му пречела — и тук се разкрива конфликта му с гръцкия владика и търновския каймакамин. След второ ходене в Цариград — резултатът на това оплакване бил, че търновският каймакамин бил уволнен и заточен в Акия и Зотик построил църквата необезпокояван от никого... Майсторът на църквата е бил Митю Софиянлията — и е бил арестуван от турската власт и обесен.

... Най-напред Зотик се отбил в един дюген. Тоя дюген бил на абаджията х. Васил, дядо на днешни потомци Милан Асен Кисимов... Той му говорил за нуждата от българско училище, дето да се учат децата на родния си език. Говорил му още, че било добре да се пее и чете в църковата на славянски и пр. Зотик се харесал на хаджи Васил... Зотик се запознал с много от еснафите и много им говорил за българско школо. Еснафите се събрали на лонджа и решили да се отвори българско училище. И отворено било Ламбриновото школо.

... Парашкев Петков, стар учител, бил ученик на Зотика, учил се в манастира. Съвременници на Зотик и негови почитатели от Самоводене: Петко Филков, Генчо Генчовски, Иван Дачев и др. Зотик им казва, ги молил да му донесат няколко пещи хляб и вино. Свиквал еснафите поотделно. Държал пред

тях прочувствени речи и ги канел да помогнат за възобновяване на манастира. Набожните еснафи подарявали и те събирали доста пари и почнали да строят манастира. Занесли хляб и буре с вино. Петър Филков бил посветен, нещо като духовно лице, оставил си брадата... Самоводчани много помогнали, записвали пари и подарявали, на харман събирали за манастира жито, боб, повясми, върви пипер. По гроздобер се подарявало вино по котел и пр. Зотик поотделно канел селата на угощение, държал им горещи речи и те подарявали и записвали имот и др.

... Отец Зотик основал женския манастир при Арбанаси. Зотик искал да има, да устрои едно българско огнище в Арбанаси и основал близо до Арбанаси женския манастир.... Когато чумата върлувала в Арбанаси и манастиря „Св. Никола", Зотик отишъл и там да посети болните, да ги успокои и им помогне с нещо. Там бил заразен от чумата и се поминал там. Григор от с. Самоводене отишъл с колата да го пренесе в Преображенския манастир. Когато почнал да го товари на колата, никой не дошъл да му помогне, боели се да не се заразят от чумата. Тогава Григор, мъж силен, навел се над Зотика, турил си ръцете под тялото му, сграбчил го както се вземат спящите деца и го сложил на колата. Зотик бил висок и представителен човек. Григор разправял отпосле, че като го дигал да го сложи сам в колата, кокалите му изпукали — толкова бил тежък, и няколко време усещал болките в костите си. Григор докарал Зотик в манастира. Никаква болест не го хванала. Зотик бил погребан там.

... Чумата върлувала в манастира, в Самоводене. Зотик дошъл да посети болните. Увещавали го да не ходи при тях. Той, Зотик, отговорил: „Аз знам, че ще вляза в огъня. В тази работа добре е човек да се потули настрана. Ама аз не мога." И влиза в метоха при чумавите."

Родом от с. Мусина и ученик на Бачо Киро, Гено Недялков е изключително интересна фигура на обществено-политическия живот в Търновския край през последните десетилетия на XIX в. По-късно, срещайки се с възрастни хора, той събира спомени за Отец Зотик, вероятно замисляйки някаква поцялостна публикация. Събраното остава в ръкопис от 24 л. и се намира в ЦДИА — София (ф. 1699 — фонд Гено Недялков, оп. 1, а. е. 34), откъдето е извлечено за настоящия сборник.

ХАДЖИ ЙЕРОМОНАХ СЕРГИЙ
(неизв. — 30 ян. 1836)

Сочи се, че е родом от махалата Руховци, Еленско, от рода на Ферманджиите. Съществуват предания, че е получил известно образование при даскал Стоян в Елена, че в началото е водил напрегнат подвижнически живот, с посещения в Цариград, в Света гора, на Божи гроб. Приема се, че поема управлението на Плаковската обител „Св. Илия" някъде около 1803 г. Умира преждевременно, като резултат от изтезанията след Заверата, в Мъглижкия манастир на 30 януари 1836 г.

Отец хаджи Сергий е духовникът, чието име олицетворява по традиция представата за Плаковския манастир „Св. пророк Илия" като „завераджийски" център, но е с неразгадана напълно от историците и краеведите биография. Интересен и задоволяващ ги е митът за „хайдутина, станал монах" — основата, върху която може да се поднесе вълнуващ емоционален разказ, да се мотивират приключенски моменти, да се постигне романтична окраска. Трябва да сме сигурни, че пред себе си наистина имаме личност действена, заредена с патриотични пориви, която отговаря на поизхабеното от употреба клише.

В този смисъл случаят с отец Сергий може би в най-голяма степен има основания да бъде митологизиран в тази насока. Но липсват конкретните свидетелства за неговото реално поведение и дял в процесите. Това, както и предоверяването на набързо изречени характеристики, си казват думата, когато за почти всички автори х. Сергий по време на Велчовата завера е игумен на Плаковския манастир „Св. Илия". Според тях тук той се разпорежда, той дава благословията манастирът да се превърне в център на подготовката, на заседанията и цялостното провеждане на въстанието.

Истината е по-друга. Тя не хвърля сянка на съмнение в ролята на отец Сергий сред съзаклятниците, не засяга неговия авторитет и обаяние, които е имал. Той просто не е игумен на манастира, когато настъпват решителните събития. Източникът е повече от сигурен и пределно категоричен. В „Кондиката" на В. Търновската митрополия попадаме на „Назначително", издадено от епископ Иларион на 6 август 1832 г., в което четем: „Игуменът на Плаковския манастир „Св. Илия", монах хаджи Сергий, си дал оставката поради старост. Митрополит Иларион е назначил с общо съгласие вместо него архимандрит Максима..."

По всяка вероятност отец Сергий остава да е част от монашеското братство. Но по негово желание официално е сменен в игуменството от архимандрит Максим. И то още през лятото на 1832-а — време, когато е била започната тайната подготовка, но три години преди да бъде разкрита Заверата и бъде нападнат Плаковският манастир. За новоназначения игумен ще говорим в

следващите страници. Тук само ще подчертая, че „смяната", макар и легитимирана от гърка-владика, е в интерес на завераджийската идея, тъй като този център на съзаклятието попада в ръцете на млад и амбициозен игумен.

По всяка вероятност отец Сергий продължава и след 1832 г. да е сред авторитетните съзаклятници. Не случайно всички, които пишат за Заверата — от Георги С. Раковски насам — подчертават, че той е сред много измъчваните при разпитите от турската власт. Така ни го представят д-р Васил Берон, П. Кисимов, П. Р. Славейков и др. Измъчван и изтезаван, отец Сергий обаче не е сред водачите, които биват обесени през април 1835-та. Подобно на останалите духовници-участници, вероятно чрез намесата на владиката Иларион Критски и той се спасява, като заплаща участието си с „разселване", със „заточаване" — специално той бива изпратен в Мъглижкия манастир, намиращ се също под юрисдикцията на Търновската епархия.

В книжката на Данко Димитров, посветена на отец Сергий, се сочи, че той умира на 30 януари 1836 г., и то като последица от побоищата и изтезанията. Там е казано: „Хората от Мъглижкия манастир, а може би и някой друг, поставя на гроба му плоча с надпис: „Под този камень се покои мученик хаджи Сергий игумен плаковский, сломен от иго агарянское, поради что подвеждал под клетва завераджии на лето от Христа Бога по плоти 1836."

Смущаващо е, че днес гробът на отец Сергий в Мъглижката обител не съществува. Не съществува и паметната плоча — знак за почитта ни към „хайдутина, станал монах."

Местно предание

„През 1833 година в близкото село Плаково вързлували даалии, които обирали раята. Там те хванали х. Сергия, вързали му опънъ ръцете и го тикнали в обора, докле се наядат. Юначният игумен повикал едно десетгодишно момче и го накарал да отвърже коня му, да подаде в устата му юздата и да отвори вратата на обора. С пъргав подскок той се метнал на коня си и право в манастира. Манастирските братя му развързали ръцете и той заповядал всички да се въоръжат. Няколко минути след това пристигнала даалийската тайфа, ала Сергий, въоръжен с хората си, излиза насреща, пропъжда неканените гости и спасява манастира. Със своя як кон игумен Сергий безгрижно обикалял околните села и колиби и пазел старобългарската обител, като същински рицар. Когато бележитият кон-спасител на игумена умрял, той избрал лично място до близкия мост на шосето, заровил го там и поставил паметник от висок камък."

Предание за „хайдушките подвизи" на хаджи Сергий, преподнесено от историка Никола Станев (Вж. Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г., 1935, с. 26).

Назначително от митрополит Иларион Критски

„Чрез настоящето доказателно игуменско писмо!

Игуменът на Плаковския манастир „Св. Илия" монах хаджи Сергий си дава оставката поради старост. Митр. Иларион е назначил с общо съгласие вместо него архим. Максима. Той е прегледал сички движими и недвижими имоти на монастиря, вписал ги е в монастирския кодекс и ги е предал на новия игумен, като му предписва да се грижи за подобрението на всичките манастирски имоти и за увеличението на движимите предмети, та при всяка ревизия да се вижда прибавка, а не намаление. Игуменът няма право да продава манастирски имоти или да прави смяна под никакъв предлог без знанието и позволението на кириарха на епархията. Ако игуменът извърши противното или не се грижи да подобри и увеличи манастирското имущество, той ще бъде лишен от длъжност. Затова бива съставено и вписано в митрополийския кодекс „настоящето църковно игуменско писмо", препис от което е получил игумен Максим за указание и изпълнение.

6 август 1832 г. Иларион Търновски разпореди..."

Документът има официален характер и е вписан в „Кодекса" на В. Търновската митрополия. Той е категоричното свидетелство, че във времето на усилената подготовка и разкритията около Велчовата завера игумен на Плаковския манастир е не отец Сергий, а архимандрит Максим. Сериозни са основанията да се приеме, че става дума за архим. Максим Райкович. Текстът се печата по оповестения му вариант от проф. Ив. Снегаров (Старият търновски църковен кодекс, Год. СУ, Богосл. ф-т, 1934, т. 11, с. 44-45).

П. Р. Славейков

(за хаджи Сергий)

„Един на ръка пример за това имаме в лицето на духовника хаджи Сергия, който от кабадия на кърджалиите станал калугер и игумен на Плаковския манастир, после, ловен пак от кърджалиите, бил се с тях, убил неколцина и се отървал, после станал свещеноинок за потребата на манастира; той беше българин, но четеше гръцки, от това може да се предполага, че е бил от Търново или от Оряховица. По юначеството и сръчността си той бил известен на всичкия Търновски окръг. При него са прибягвали в нужно време за помощ много челяди; той е отървал десетина момичета от потурчване, като ги е открадвал отсред турските конаци и две-три от тях е сам погубил, в случай

когато те по малодушие се отказвали да следват подире му, за да ги отведе на безопасно място, и сам ги е опявал и погребвал.

На последно време той, вече в преклонни години, бил е участник, дори и душата на Велчовата завера, защото там при него на Плаковския манастир е била главната станция на заговора. Хванат от турците при издайството, бил освободен под поръчителството на владиката Иларион, който му взел за това едни мешинени дисаги с пари жълтици. Но за него ние ще имаме случай да говорим и друг път, кога разправяме за Търновската завера. Той беше един от задушевните приятели на баща ми."

Фрагмент от спомена „Кабадаиите", публикуван от Пер. сп., 1885 г., кн. 14. А тук се печата по Съчинения в осем тома, 1979, т. 3, с. 356.

Звезделин Цонев

РОДОСЛОВИЕТО НА ИЕРОМОНАХ ХАДЖИ СЕРГИЙ

Иеромонах хаджи Сергий произхожда от един и същ род, от който произлиза Иван Пеев Шопа (1803-1893) и Марин Стойков Фермаджиев (1810-1908), от с. Руховци, Еленско. Иван Пеев Шопа е бил братов син на хаджи Сергия. Мирското име на хаджи Сергий не може да се установи.

Дядо Иван Пеев ходил при чича си хаджи Сергия, когато той бил игумен на плаковския монастир св. Илия, да му шета като магерник. По-рано дядо Иван бил бакърджия — ходил да продава бакър в Шоплука; купил си дрехи, които тогава били модерни в града „френк терзийски" и с тях дошел в село. Руховчани му се присмели и му извадили прякор „Шопа". Той имал дъщеря Мария, която дал за жена на поп Йордана поп Петров. Тя се упокоява днес като презвитера Мария в Руховската църква. От този род е поп Сава Попов (1842-1935), починал в с. Априлово и синът му Петър Савов Попов, чиято дъщеря Йордана Шекерджиева, бивша учителка и съпруга на аптекаря Шекерджиев в гр. Елена.

Хаджи Сергий отрано останал сирак. След като се изженили братята му, неволята го принудила да скита по чужди земи. Ходил на работа в Цариград. Сетне се върнал в Руховци и се учил в гр. Елена при поп Стояна (1740-1805), който бил „двуезичен учен".

Поради някакво насилие от яничери и казълбаши, хаджи Сергий уловил Балкана и с вярна дружина отплащал за черна робия. Той бил приятел на поп Стойка — Гяур имам и защитник в редовете на борците в калето над гр. Елена, против кърджалиите в 1800 г.

С майстор Димитър Радев (Митю Софиялията), участник по

14. Българското въстание от 1835 г.

Заверата от 1835 г., хаджи Сергий се опознал и сприятелил още в Цариград, гдето първомайстора — калфа-башията Димитър Софиялията, строел с български калфи някаква султанска сграда.

Хаджи Сергий бил юначна натура и винаги скитал със своя кон, арабска порода, купен от Цариград. По настояване на поп Стояна Сергий посетил Божи гроб и Атонските манастири — Хилендар, гдето се запознал с архимандрит Исайя, добър приятел на отца Нефталима, игумен на Капиновския манастир „Св. Никола". Като сте върнал от хаджилъка, хаджи Сергий често спохождал Капиновския манастир и със своята дружина, с ятагана и язвалията пищов защищавал род и църква и се криел в Еленския балкан.

По-късно хаджи Сергий захвърлил язвалията пищов и ятагана и ги заменил с расото и кръста; приел монашески чин и станал игумен на Плаковския монастир „Св. Илия". За да запази светата обител от върлуващите по това време даалийски потери, той другарувал с разбойниците. Не един път бил изтезаван от тия свои „дружелюбци приятели", които го измъчвали за пари, но провидението бдяло над него и го закриляло. Особено, той бил често спохождан от разбойниците кърджалии на Търновския войвода Кара Хасикирата.

Една нощ Кара Хасикирата* с разбойниците си нападнали светата обител из засада за грабеж, Хаджи Сергий храбро се бранел, но най-сетне бил надвит и вързан, за да бъде изтезаван. Едни от разбойниците отишли в мазата при буриите с вино, а другите — разбивали вратата на манастирската църква, за да я ограбят. Отец Сергий успял да си развърже краката. С вързани ръце, се промъкнал в обора при верния си кон. Със зъби развързал юздите на коня, метнал ги на гривата му, отворил с глава вратите на обора, сетне със зъби доближил едно дърво до коня и като яхнал конския гръб, пролетял през югозападната врата на манастира през Капиновската гора.

— Гяур качтъ! — извикали смаяните кърджалийски разбойници — „неверника избяга!" — Спуснали се да го догонват с горящи факли в тъмната нощ, но напраздно.

Минало се известно време от това нападение. Отец Сергий скитал в планината, а сетне се върнал в манастира. Верният му кон се поболял. Хаджи Сергий положил всички грижи да го излекува, но не успял. Конят му починал. Игуменът хаджи Сергий, който иначе бил коравосърдечен човек, — станало му много мъка за коня. Оплакал го като мъртвец, като брат. Избрал му лично място и го погребал извън манастира до шосето и поставил паметник с висок камък и надпис, за спомен от верния му другар, който често пъти така му спасявал живота.

* За този прочут кърджалийски разбойник е запазена една бележка в голямото мартенско житие от 1794 г.: „Да са знай когато беши тука на Тарнов войводата кара хасикирата седе г (3) години та беши сторил зап тварде ала бешимо данта тварде тежъка и тварде беше гладно. Лисник (половин крина б. м.) жито по м (40) гроша Сине [...] (1794 г.). Бележката с тази хроника предадох в Народната библиотека — София. Папка № 89 II. В. инв. № 8391.

Игуменската килия на хаджи Сергия е била на юг от сегашната манастирска църква, над високия бряг на реката; отдолу са били другите килии на монасите. Там живеел и дядо Иван Шопа, който, след като бил хванат, заедно с капитан Георги Стойков Мамарчев и даскал Андон Никопит в тази обител през последното паметно заседание на Заверата през м. април 1835 г., бил откаран в Търново, като манастирски слуга, но бил освободен. После дядо Иван Шопа често навестявал чича си хаджи Сергий в Търновския затвор.

Дядо Иван Пеев Шопа, доживял до дълбока старост и когато умирал, в предсмъртния си час, заклел снаха си, баба Стояна Янакева, по мъж Савова (род. 1855 г.) в с. Руховци, Еленско, да пише в поменика х. Сергия и да се споменува името му в черква, докато бъде жива.

И днес в Руховската църква името на иеромонаха Сергия се поменува, обаче до скоро никой с положителност не знаеше, че това е големият деец по Заверата в 1835 г., игуменът на Плаковския манастир „Св. Илия", мъченически починал във влажния зандан на Мъглижкия манастир на 30 януарий 1836 г., за това, че подвеждал в тази света обител, в манастирските гробища, под клетва апостолите на Велчовата завера, пред гробовете на своите прадеди, пред кръста, евангелието и камата.

„Бедний Сергий игумен притърпя най-големи мъки турски. Извадиха му зъби с клещи един по един! Забиваха му борина под нохти, и го гориха жив. Вадиха му очи, и други незнайни мъки му наложиха неверни поганци! Той е достойн да са числи в ряд на святия великомъченици, понеже издъхна под такива мъки за вяра и за отечество. Вечна ти памят родолюбче Сергие! Доще време да ти въздигне български народ храм", пише покъртеният при спомена за хаджи Сергия Раковски.*

Днес игуменската килия на хаджи Сергий игуменът не съществува. На нейно място неговият приемник Софроний, който приел игуменуването на тази света обител през 1841 година, построил църква, обаче същата била съборена и сега личат само нейните останки от зидове — като скъдни свидетели от далечното минало, дето са се събирали Завераджиите през 1834 и 1835 г.

В този манастир открих служебника на иеромонах хаджи Сергия. Той е подвързан с кожена подвързия, печатан със славянски текст в Москва в 1794 година, през време на руската императрица Екатерина II Велика.

На първата страница под текста, отдолу на празното поле, е положен и саморъчния подпис на ревностния игумен, който се подписал с паче перо, така:

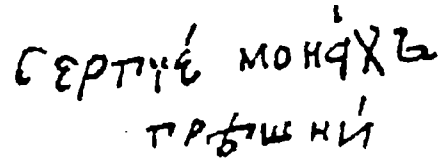

Факсимиле на подписа на х. Сергий

* Вж. Горский пътник, Г. С. Раковскаго. У Новий Сад 1857, стр. 225.

В този манастир, на „Кириакодромиона“ („Неделник — поучение“) — прочутата първа българска книга, превод от гръцки език на смирения епископ Софроний Врачански (1739-1813), печатана в типографията на Римническата епископия в 1806 г ., на последната външна празна страница, отгоре в лявата страна, е положен подписа на игумена на Капиновския манастир иеромонах хаджи Теодосий в 1830 г., който се подписал със славянски букви, наредени във форма на кръст.

Печата се по сб. Родословията на трима дейци от Заверата (автори Д. Мамарчев, Зв. Цонев, С., 1935).

КУМАН ВОЕВОДА
(неизв. — април 1835)

Куман е родом от с. Плаково. За него като личност и за семейната му среда съществуват само смътни местни предания — името му не се среща в оцелялата документация за Заверата. Те се подемат главно от историка Никола Станев и намират място в статията му за Велчовата завера (1935), в книгата му „История на търновската предбалканска котловина“ (1942). Оттам преминават и в други публикации, посветени на събитията. С по-голяма сигурност се говори за сестрата на Куман — Дона, женена за Колю, един от синовете на заслужилия за село Плаково поп Нейко. За семейството им Н. Станев предлага точни данни, без да посочва изворите си: „Синът му Никола, роден около 1778 г., умрял в 1856 г. Той бил женен за Дона от Кумановския род, умряла в 1871 г.“ Авторът предоставя и една убедителна родословна картина на техните потомци от няколко следващи поколения. (Вж. История на Търновската предбалканска..., 1993, 2 изд., с. 180) Дона Куманова е оставила спомена за юначна и сърцата жена, влизала в конфликт и с поробителя.

Щом сестрата не е мит, трябва и братът да е реална фигура в революционния подем, да е със свой дял в събитията от 1835 година...

По всяка вероятност Куман е от ония съзаклятници в бъдещото въстание, които биват набирани от средите на винаги поддържаното хайдушко движение в тази част на Стара планина. Знаем, че на подобни хайдушки главатари възлага големи надежди капитан Георги Мамарчев в опита си за бунт през 1829 г. За приобщаването обаче на Куман от Плаково към тайната идея определена роля сигурно играе отец Сергий. Преданието свързва имената им още във връзка с кърджалийски набези през 1800 г., по-късно сочи Куман като „вардач на Плаковския манастир“.

При наличните данни и свидетелства е трудно да се характеризира поведението на Куман воевода в дните на предателството и на потушаването на Заверата. Както вече неколкократно подчертавам, единственият лично присъстващ в Плаковския манастир през тези часове и оставил гледната си точка е капитан Г. Мамарчев. А той въобще не споменава името на воеводата, не говори за въоръжен сблъсък на територията на манастира с изпратена турска войска. Възможно е тази липса да е съзнателно заложена и да има своите мотивации в желанието му да омаловажи станалото.

Възможно е и друго — тази открита съпротива, която се предписва на Куман воевода и четата му, да се е разразила малко по-късно, след като изпратените заптиета са арестували кап. Мамарчев и са поели към Търново. Така или иначе, местното предание много настоятелно залага на факта, че

битка се е водила, че са дадени жертви. Според него, както отбелязва и Н. Станев, „Куман воевода бил подгонен и в сражение около Средни колиби бил убит".

Любопитно е, че за Куман воевода в края на 60-те и началото на 70-те, след повече от двайсетина години, се сеща Панайот Хитов. Родом от Сливен, той познава хайдушката традиция и практика от двете страни на Балкана. Ето лаконичното му твърдение: „Сега ще поговоря за Куман воевода, който е ходил 7-8 години хайдутин. Куман има два сина, които и до днес живеят в Сърбия (в Шабац) и се занимават с градинарство." Прави впечатление, че хайдушкият живот на бъдещия „завераджия" според П. Хитов започва някъде в атмосферата на Руско-турската война от 1828-1829 г. А внимание заслужава позоваването — очевидно въз основа на личен опит — за двамата синове-емигранти на Куман воевода в Сърбия...

ОТЕЦ ИВАН ШАРАНКОВ
(неизв. — ок. 1857)

Сред откроляващите се фигури при подготовката на Заверата от 1835 г. е и отец Иван Шаранков. Той е от групата на „пришълците" — Гръцката завера го застига в гр. Янина, за да се окаже след 1821 г. свещеник в Търново, в Лясковец. Той е лицето, което подвежда под клетва бъдещите въстаници. Фигурата му е досами водачите — до Велчо Атанасов Джамджията, капитан Мамарчев, Колю Гайтанджията и Андон Никопит...

Не познавам статийка или очерк, посветени на личността на отец Иван Шаранков. Когато Димо Минев в книгата си „Град Лясковец. Минало, сегашно състояние и дейци" (1944) засяга въпроса доколко градът взема участие в Заверата от 1835 г., отбелязва: „Знаят се имената им: поп Иван Шаранков, главен изповедник на съзаклятниците и доверено лице на Велчо Джамджията. В комитета били и двамата му синове, също х. Тодор Бързата и хаджи Илия х. Цонев Буров." Под линия са доуточненията: „През 1856 г. поп Иван Шаранков е бил доста стар, щом като преди 20 години — Велчовата завера — е имал двама сина, както се пише, посветени в заговора. Тогава — 1856 г. — ако изобщо поп Иван Шаранков е бил жив, ще е бил най-малко на 60-65 години. Той е написал завещанието си на 26.2.1851 г. Умрял и погребан бил в Лясковец."

Откъде са взети фактите и цифрите, изследвачът не съобщава. Трябва да ги приемем. Трябва и да признаем, че съвсем малко са новите, които можем да прибавим. Без да твърдя, че за отец Шаранков е думата, ще привлека свидетелство от „Кондиката" на В. Търновската митрополия: „След смъртта на поп Ивана, един от двамата чредници на църквата „Св. Константин..." Документът е от 15.II.1846 г. И още един факт, който в по-голяма степен има вероятност да е част от биографията на съзаклятника. Сред спомоществователите от името на гр. Лясковец на книгата „Православно учение" на Иларион Макариополски, отпечатана през 1844 г., е упоменато: „Протопоп Търновски Иван".

Иначе с директната си свидетелска позиция за ролята на отец Иван Шаранков в подготвяното въстание идва споменът на х. Георги Кисимов: „Кой ви е духовника, изповедника на тая работа? Питам ги. — И владиката Иларион знае, и други още хора знаят, отговориха ми и ми казаха, че духовникът им бил поп Иван Лясковчанина, ефимерията на Св. Богородица, и че работата е наредена... ама исках да видя темеля на тая работа, и подир някой ден отидох у поп Ивана, като изповедник, за да чуя от неговите уста, и му казвам: тъй-тъй работата. Той или се уплаши, или скри истината и каза, че не знае нищо по тая работа. Ама той слъга, защото отсетне аз научих, че той бил вътре, в Заверата

им, и синовете му и двамата, и много други от Лясковец, лясковчани са все такива сербез хора."

Безутешният краен извод е, че отец Иван Шаранков — дали живее до 1846 или до 1857 година — не оставя спомени или оценки за личностите и проявите на Заверата. Може би не е осъзнавал, че това е нужно, може по-късно да е загърбил подобна житейска позиция. Може и никой да не го е подтикнал към подобно начинание. Баналното обяснение е, че като възрожденска личност на делото той е изпълнил задачата си през 30-те години с Божия кръст над главите на „посветените" в тайнствената атмосфера на търновската църква „Св. Богородица". И толкоз... В краеведческите изследвания липсват каквито и да е сведения и за съдбата на синовете му, също свързани с участие в подготовка на Велчовата завера.

АРХИМАНДРИТ МАКСИМ РАЙКОВИЧ (1801 — 25.2.1874)

Мирското му име е Минчо Райков Кринski и е родом от Дряново. Но една основна част от дейността му е свързана с Лясковец, с Велико Търново и тукашните манастири, главно Плаковския „Св. Илия" и Лясковския „Св. св. Петър и Павел", с личностите, определящи хода на събитията тук от 20-те до 40-те години: Отец Зотик, Велчо Атанасов, отец Сергий, архим. Неофит Бозвели, митрополит Иларион Критски, митрополит Неофит Византиот и др. Едва след 1844 г. ще започне друга, нова страница от живота му — неговата емигрантска одисея в Сърбия (Белград) и Румъния (Галац).

Повечето от биографите на архим. Максим Райкович приемат, че след послушничество в Дряновския, той се замонашва и пребивава продължително време в Преображенския манастир под покровителството на Отец Зотик. Но неговото име липсва в онова първо ядро на монашеската общност от 1825 г., когато се възобновява светата обител, липсва то и в груповия й портрет през 30-те години, в запазената „Летописна книга", както и в останалата документация на манастира. Единственият факт, който свидетелства за негов престой в Светопреображенската обител, е запазен спомен на монах от това време, записан от Недялко Каранешев: „Първи ученик на о. Зотика бил Герасим, търновчанин..., Максим от Дряново родом, в Преображенския манастир подстрижен, втория Варава и той от Дряново..."

Но така или иначе, някъде от началото на 30-те години животът на отец Максим започва тясно да се преплита със събитията в Търново и Търновския край. Дали престоят му ще се свързва с Лясковец, с Преображенския, Плаковския или Петропавловския манастир, едро скроената му личност търси по-широки хоризонти на граждански изяви и тя се оказва до рамото на Отец Зотик или архим. Неофит Бозвели, до хаджи Сергий или бунтаря Андрей п. Дойнов. Така той ще стигне и до своя личен дял във Велчовата завера — факт, недосягаван преди, едва в наше време привлякъл вниманието на историците-специалисти и на краеведите. Към него ни насочват единични официални документи, съхраненото във фолклора.

В „Кодекса" на В. Търновската митрополия срещаме „Назначително" с дата 6 август 1832 г., подписано от епископ Иларион Критски. Ето резюмирана неговата същност: „Игуменът на Плаковския манастир „Св. Илия" монах х. Сергий си дава оставката поради старост. Митроп. Иларион е назначил с общо съгласие вместо него архим. Максим. Той е прегледал всички движими и недвижими имоти на манастира, вписал ги е в манастирския кодекс и ги е предал на новия игумен, като му предписал да се грижи за подобрението на всичките имоти...

Игуменът е нямал право да продава манастирски имоти или да прави смяна под никакъв предлог без знанието и позволението на кириарха на епархията. Ако игуменът извърши противното или не се грижи да подобри и увеличи манастирското имущество, той ще бъде лишен от тази длъжност." (Вж. Ив. Снегаров, Старият търновски кодекс, Год. СУ, богосл. ф-т, 1934, т. 11, с. 44-45).

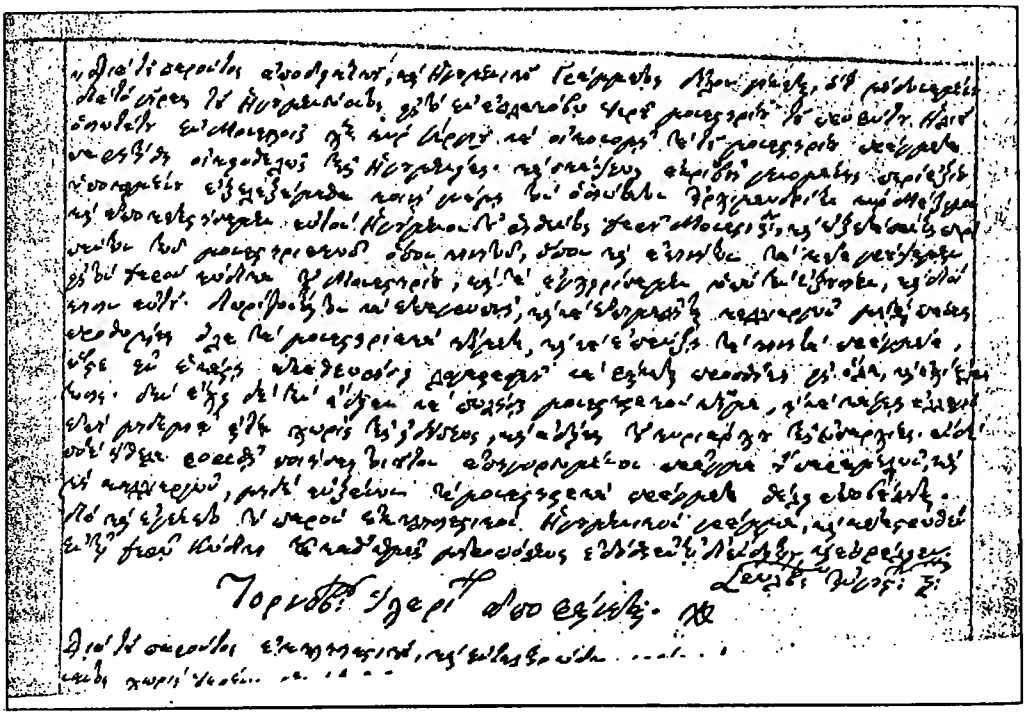

Факсимиле на документа за смяната на х. Сергий като игумен на Плаковския манастир с архим. Максим

Основният извод от този документ, с който все още малцина се съобразяват, е, че по време на бъдещата Велчова завера начело на Плаковската обител е не митологизираният отец Сергий. Той е вече на преклонна възраст, самоволно в Митрополията е постъпила негова молба за освобождаването му от игуменска длъжност. В продължение на вече три години там началничества друг — и той е архим. Максим, назначен официално от митрополит Илариòн Критянин. Без да съм изчерпателен в справките си, точно тогава монашеската общност в Търновско не включва друг духовник с това име и с този чин, освен дряновчанина Максим Райкович.

Логично е да се предположи, че това е станало под натиска на градските първенци на Търново и Лясковец, замесени в подготовката на съзаклятието. Ръководени от убеждението, че в тази тяхна крепост им е нужна (освен престарелия отец Сергий) и една активна личност, те са изискали вече

хиротонисания в архимандритски чин Максим Райкович да бъде пратен в Плаковския манастир. За съжаление и до днес не разполагаме със свидетелски страници, оставени ни от преки участници във Велчовата завера, чието разкриване и потушаване ги заварва в манастира „Св. Илия". В едни от очерците се говори за развихрило се там сражение, в други — че тихомълком властниците идват и арестуват намиращия се тук капитан Георги Мамарчев. Както в първата версия, така и във втората картина официалният игумен на манастира архим. Максим въобще не се коментира както в спомените от по-късно време, така и в изследванията. Единствено фолклорът му отрежда място, но заложеното в народната песен се интерпретира в противоречиви посоки. Така проф. М. Арнаудов записва и включва в сб. „Фолклор от Еленско" (1913) песен със заглавие „Плаковския манастир и В. Завера". Според него тя, изнята му от Ана Михова, е посветена на станалото в този манастир. Но изобщо не я коментира, не уточнява фактите, не засяга името на игумена.

Краеведът М. Дичев в „Градиво за историята на гр. Елена" (1931), като стига до песента „Отче, отче Максиме", продължава: „Следователно долната песен се отнася за борбата на отец Максима против търновския гръцки владика Неофит, а не както я е отнесъл д-р М. Арнаудов към Велчовата завера и опустошенията на Плаковския манастир — в песента се визира Лясковският манастир." Тогава както на М. Арнаудов, така и на М. Дичев все още не е известен фактът, изнесен от Ив. Снегаров, че в Плаковската обител от 1832 г. игумен е монах с името архим. Максим. Документираното му присъствие в „Св. Илия" точно по време на Заверата е доказателство за правотата на Арнаудов, както и за твърдението, че именно за него става дума в песента:

Отче, отче Максиме,
манастиря опустя,
касабата изгоря,
ох, ох, голям зор!
Калугери избягаха,
кокошките изхвръкнаха,
кучетата измряха...

Трябва да приемем, че народната песен отразява по-скоро психологическите последици от събитието, а не конкретната картина. Разбираме го и от свидетелството на капитан Мамарчев — че тук просто са дошли „шестима турци", че са го арестували и са го отвели в Търново. В такъв случай не се ли оказва един малък мит жилавата представа за голямо сражение и пълна разруха?... Косвен аргумент в тази насока е „Описът", по който йеромонах Софроний, родом от Г. Оряховица, назначен през 1841 г. за игумен, приема имуществото на Плаковския манастир. Изреждат се недвижими имоти (мелница, ниви, градини, кории и лозя), но по-показателно значение добиват „движимите имоти", които няма как да са налице в един разрушен и обезлюден, разграбен и опожарен само преди 5-6 години манастир. А това

са, от една страна — 29 крави, 4 чифта волове, 78 кози, 11 кошера с пчели; от друга — 3 казана за ракия, 110 сахана, 17 бакъра, 15 бурета, 13 каци, лозарски уреди и мн. други вещи; от трета — две кутии със свети мощи, кръстове, дискоси, кандила, 50-60 тома книги... Просто това значително имущество, както и внушителното количество книги, не могат да се набавят за късо време. За съжаление, не са ми известни данни за манастира в промеждутъка от 1835-та до 1841 г., трудно ми е да изясня и кой тогава е негов игумен.

Друг документ, който вече има по-плътна връзка със съдбата на архим. Максим Райкович, е „Сметководната книга" на Петропавловския манастир — въведена наскоро в обращение от историческата ни наука чрез статията на Марта́ Бур в сб. „Кирилометодиевски студии" (1986, кн. 3). Там авторката, подчертавайки факта, че архим. Максим я е започнал през февруари 1836 г., прави заключението, че „вероятно тогава е встъпил в новата си длъжност". В „Кондиката" на Митрополията липсва „Назначителното" — естествено за такива случаи, с което дадено лице се въвежда като игумен. Ето защо можем да допуснем, че замесеният във Велчовата завера духовник е бил изпратен по нареждане на търновския владика по-рано, още през пролетта или лятото на 1835 г. сред монашеското братство на „Св. св. Петър и Павел", оглавявано дотогава от йером. Иларион. Вероятно неговата съдба на активен съзаклятник споделя съдбата на останалите духовници — участници в Заверата: на Отец Зотик, х. Сергий, поп Иван Шаранков, йеромонах Теодосий от Капиновския манастир, поп Петър от Полски Сеновец... Сред осъдените и убитите от властта през април-май 1835 г. няма нито един представител на замесеното в нея духовенство. Логичното обяснение, напомнено и другаде, е, че Църквата в лицето на митрополит Иларион Критски завардва своите служители и прибягва до „разместването" и „заточаването". Примерът е не само с хаджи Сергий в Мъглиж или отец Иван в Лясковец. Като аргумент в тази насока би могла да се привлече и съдбата на друг, вече по-скромен участник в съзаклятието от 1835 г. — така наречения „брат Коста", за когото говори Димитър Самоводски, както и свидетелства за Капиновския, за Плаковския манастир. В цитираната преди малко народна песен е казано:

Върли турци дойдоха
брата Коста хванаха,
и го люто мъчиха,
ох, ох, голям зор!

За това как се е постъпило с „брат Коста" свидетелства едно от малкото на брой запазени писма до Отец Зотик: „Преподобнейший игумене, кир Зотике! Братски те целую, като приемнеш това наше начертание, приемни Коста от монастира, понеже деспоти му даде изин да отиде където ще. Яко твоей архимандрит Неофит, май 28." Краеведът Н. Каранешев, който попада на него и го публикува, малко прибързано приема, че „записката" е изпратена от Неофит Рилски. За възможността през 30-те години учредителят на Габров-

ското училище от 1835 г. и възобновителят на манастира „Св. Преображение Господне“ да са се познавали, аз не искам да споря. Но съвсем лесно може да се оспори обвързването на Неофит Рилски с архимандритски сан тогава, а и с конкретното лице...

Истината е, че владиката („деспоти“) нарежда на „брат Коста“ — очевидно българин от монашеските среди, да напусне дадена обител и да бъде преместен другаде. Най-вероятно поводът за това е Заверата през м. април 1835 г. (писмото е с дата 28 май). Логиката подсказва, че към Отец Зотик се обръща не Неофит Рилски, а хаджи архимандрит Неофит — предишен хилендарец-таксидиот в гр. Елена, след Дионисий станал протосингел на Търновската митрополия. „Люто мъченият“ от турците според песента „брат Коста“ е разселен от Капиновския или Плаковския манастир по нареждане на владиката Иларион в друг — според писмото се предлага това да е Преображенският. А практически се оказва, че заминава за Лясковската обител, вероятно със съгласието на новоназначения там игумен архим. Максим. Разбираме го от такъв сигурен документ като „Сметководната книга“ на манастира за периода 1836-1840 г. Коментирайки отделните данни в нея, Марта Бур подчертава: „Един от доверените хора и добрите помощници на Максим Райкович е бил брат Коста. Той много често бил на път, обикалял селата по манастирско поръчение, търсел работници, събирал парите от кутиите, които били поставени в селските църкви за подаяния на манастира.“

Междувременно ситуацията в Търново и епархията започва бързо да се променя като последица от набиращата скорост идея за духовно-религиозна самостоятелност, като резултат от присъствието на такъв неин изразител като архимандрит Неофит Бозвели. Точно към края на 30-те години на него започва да му става тясно в Свищов и той премества центъра на гражданските си ламтежи в старопрестолния град. Не само често пребивава в него и се проявява в ролята си на народен трибун, но заживява с намерението да бъде хиротонисан за търновски владика. Лично познанство може да е имало и преди, но оттогава са документирани връзките му с архим. Максим Райкович, съвместните им усилия по въпроса за български йерарси и самостоятелна българска църква. Тази близост се задълбочава в краткото време, през което Неофит Бозвели е протосингел в Търновската митрополия. Тогава той често гостува в Петропавловския манастир, едно от съчиненията му включва уточнението, че е написано там. Но конфликтът между гъркамитрополит и неукротимия бунтар довежда до арест и заточение. Не след много време и архим. Максим Райкович се оказва застрашен от същото, но той предпочита да се укрие и по тайни пътища през пролетта на 1844 г. го виждаме емигрант: първо в Сърбия (Белград), а по-късно — в Румъния (Галац), където ще го застигне смъртта.

Макар и да се вписва много органично в живота на българската емиграция в Румъния, макар и да заема мястото си на видна и уважавана личност в Галац, архим. Максим Райкович изпитва носталгия по родния край, храни надежди за

завръщане. Запазени са негови писма до Георги Анагоста — дългогодишен представител на българите в търновския меджлис, в центъра на които е именно желанието да му се гарантира сигурност и той да се прибере отново в Търновско. Нямаме данни дали дядо Максим Райкович е правил официални предложения, липсват и отговорите на търновския първенец и кааза-векили Георги Анагоста по молбата му. Но така и не се стига до напускането на Румъния и завръщане в Отечеството. Единственият факт, чрез който той за последен път доказва мисията си на родолюбец, е оставеното „Завещание" с големи суми за просвета и църква в родния край. Архимандрит Максим Райкович умира в Галац на 25 февруари 1874 г.

ХАДЖИ ЙОРДАН КИСЬОВ (неизв.)

Основанията тази личност с характеристиката си да влезе в книгата с материали и документи за Велчовата завера са от специфично естество. В такива случаи обикновено само се заклеймява постъпката на предателя — и толкоз. Класически пример е начинът, по който З. Стоянов го прави в „Записките", описвайки щедрата на подобни жестове 1876-та година.

Хаджи Йордан Кисьов е нужен на сборника. Без него картината на неизбухналото, но потушено въстание наистина ще бъде непълна. Неслучайно голямата част от полемичната енергия около Заверата на представители от две-три поколения е посветена на неговата личност и роли в миналото. В обращение влизат опитите чрез него да се илюстрира дела на чорбаджийското съсловие в живота на Елена, както и обратното — именно по местнически патриотични подбуди предателството да се свърже с други, да се оневини постъпката му (Ст. Бобчев, М. Дичев), да се „размие" чрез намесата на брат му Милан Кисьов, на владиката Иларион и пр.

Подобно на повечето от съзаклятниците, отправната точка за личната популярност на х. Йордан Кисьов е 1835 г. Дотогава по-скоро е известно фамилното присъствие на рода Кисьови. А той е един от авторитетните и богатите, от заслужилите за Елена и се нарежда до Разсуканови, Робовски, Горбанови, Михайловски, Кършовски и др.

Първият факт, който впечатлява и за който трябва да държим сметка при портретуването на х. Йордан Кисьов, е характерът на тази родова обремененост. Така негов предшественик убива на светия божи празник Илинден (20 юли 1803 г.) тогавашния кмет и чорбаджия х. Панайот от рода Разсуканови, за да му присвои богатството и хубавата жена. Бащата пък на самия Йордан Кисьов — х. Иван, е не само сред уважаваните първенци, но и активен участник в Гръцката завера от 1821 г. Всъщност той — отровен от търновския воевода турчин, е скъпата жертва, която гр. Елена дава в това събитие. Логично е неговите синове — х. Милан и х. Йордан Кисьови, да бъдат поканени сред съзаклятниците през 1835 г. Още повече че свързаният с тях чрез кумство Йордан Брадата е основната фигура на въвлечената в подготовката внушителна група от еленското общество. Но може би именно примера с този злощастен край на бащата се казва думата и подготвя постъпката на сина. От една страна е проговорило съсловното самочувствие — да бъде и той от поканените и „посветените", от друга — страхът от смъртта, която по най-сигурни пътища е гарантирана тъкмо чрез участие в политически конфликт с поробителя.

Липсва документ или свидетелство кога точно х. Йордан Кисьов е включен в подготовката на въстанието. Приема се, че това е станало във финалната фаза, че в съгласие с открояващата се практика — описана от П. Кисимов, от Ю. Ненов — „посвещаването" му е било в тесния кръг на някои от водачите на

Заверата (Йордан Брадата, Велчо Атанасов, Колю Гайтанджията...). Затова изглежда той тях и назовава. Като един от действащите в момента чорбаджии, под чиято зависимост са били много от еленските села и колиби, вероятно му е предложено онова, което се предлага и на останалите първенци — да осигури определен брой редови участници за бъдещата революция.

Спомените и есеистичните страници винаги сочат, че х. Йордан Кисьов е присъствал на важното последно заседание на комитета в Плаковския манастир. Но кап. Мамарчев, който е бил основната фигура там, не споменава името му, не е отбелязано името и на Йордан Брадата. По-вероятното е той само да е знаел за идването на Мамарчев и за водените разговори в манастира и въз основа на това да е предприел предателството. Според свидетелствата на Георги Кисимов и други, дните около Великден — дни на разпитите и бесилките, Йордан Кисьов ги прекарва в Търново, в конака. Тогава за Цариград тръгват вестта и обясненията на аянина за станалите събития и взетите мерки, където е била изтъкната и заслугата на предателя, обслужил властта, с предложение за отличаването му. Читателят и на този сборник може да се запознае с документ от турските архиви — категорично удостоверяващ предателството и характеризиращ привилегиите за х. Йордан Кисьов и синовете му, които идват като последица от предприетата зловеща стъпка.

Външно погледнато, през следващите години животът на х. Йордан Кисьов в Елена продължава в познатото русло — той е несменяем чорбаджия, епитроп на църквата, винаги демонстрира султанското благоволение с подарения „биниш" и „жълтите чехли". Но ненавистта на околните постепенно започва да набира скорост и да търси възмездие. В спомените си Юрдан Ненов възстановява конкретни случки, свързани както с неговото поведение, така и с отношението към него на мнозинството хора от Еленския край.

Още при царуването на султан Махмуд, т. е. до 1839 г., чрез всенародно искане с обвинения в злоупотреби с общите пари на града х. Йордан Кисьов е арестуван и отведен в Цариград. Там според мемоариста престоява близо година, за да издейства оправдаването си. Завръщайки се в Елена, той вече няма предишната власт. Животът на цялата фамилия клони към пълен упадък. Макар и по други причини, през 1848 г. се обесва брат му х. Милан х. Кисьов, дъщерята и зетят на самия х. Йордан го ограбват и лишават от най-сигурната му опора — парите, синовете му според Н. Обретенов се пропиват... Едва тогава у него изглежда проговаря чувството за някаква вина и гузна съвест, за да остави в книга от личната си библиотека така много коментираното самопризнание: „Бог да ми прости греха за монастирската завера, сене 1835."

Освен спомените на еленчани за падението на х. Йордан Кисьов след предателството на Велчовата завера, на помощ ни идва със свидетелствата си и Н. Т. Обретенов. Представя ни го във времето, когато напуска родния си град и се преселва в Русе, за да води процеса срещу дъщеря си Станка и зет си Петко Тревналията за откраднатото от тях негово злато. Делото се удължава, х. Йордан Кисьов изпада в несъстоятелност и се разорява. Според Н. Обретенов той така и умира в Русе „около 1860-1865 година", където е и погребан.

МИТРОПОЛИТ ИЛАРИОН КРИТСКИ
(неизв. — 8 февр. 1838)

Родом е от остров Крит. Изглежда получава солидно образование, като се казва, че е бил студент „в школата на Патмос". Пък и по-късно го виждаме да се занимава с книжовна дейност, с превод на Светото писание на новогръцки език... Замонашен е в Синайския манастир, предложението и изборът му за владика на Великотърновската епархия го заварват като архимандрит в манастира „Св. Георги" на о. Халки край Цариград. Всъщност архирейският му престой във Велико Търново е единственото място, където пребивава като владика. В замяна на това е една от най-ярките личности, заемали този престол през 18-19. век.

За съжаление, въпреки тази често срещана оценка, като изключим портретната характеристика на митроп. Иларион в общата статия на проф. Ив. Снегаров „Търновски митрополити в турско време", като че ли липсват необходимите изследвания за мястото му в процесите на българското Възраждане. На помощ обаче ни идва монографията „Иларион Синаитски, митрополит на Търново (живот и дело)" на историчката Христина Булаки-Зиси, отпечатана на гръцки език в Солун през 1983 г., която е най-пълното засега изследване, посветено на тази забележителна личност.

Някой вече е направил справката, че от края на XIV в. (1394 г.) до отвоюването на Екзархията (1870) владици на В. Търновската епархия са „били 38 души и сред тях Иларион е 34-ти по ред". Тя, както и фактът, че той архиерейства в старата столица на България цели 14 години, са суха статистика, която само ни подготвя за вникване в неговото дело. Изборът му за търновски владика и „екзарх на всея Болгария" става в Цариград през есента и на 27 ноември 1821 г. заминава за там.

Като висш духовник-грък и личност, формирана под сянката на Цариградската патриаршия, Иларион Критски ще носи кръста на своето съсловие в едно противоречиво време. И същевременно — без да го е декларирал в лични изповеди или пастирски послания, ще търси друг, свой път на себеосъществяването си, на присъствието си в процесите на българския религиозно-духовен живот. Защото — за разлика от повечето архиереи — Иларион Критски неколкократно в спомените и летописните бележки е характеризиран с титлата „светотърновски", определян е като „мъдър" и „високоучен". По начало той е уважаван и ценен. Години преди да дойде в Търново, негов близък си записва: „... сигурно е, че архимандритът ще бъде назначен в епархия, когато в някоя от важните се освободи място." Иларион така и не кандидатства за други митрополитски места, а в годините

15. Българското въстание от 1835 г.

между двата си престоя в Търново не полага усилия да се настани в други диоцези.

Макар в Търново да заварва една крайно усложнена обстановка след жертвите на Гръцката завера и стреса на цялото население, митрополит Иларион с идването си се заема да реформира главно църковно-религиозния и просветния живот на християнската общност. В този дух заработва както с поведението си, така и с мерките, които взема, с посланията към паството, с отчетите си пред Св. Синод в Цариград. Изненадва ни не толкова с формите, на които залага, колкото с енергичността за осъществяването им. Много показателен характер добива и позицията му, която особено в годините на втория му престой е свързана с редица мащабни идеи на църковното градостроителство, на учебното дело в цялата епархия.

Основните насоки, в които епископ Иларион разгръща реформаторска програма, са две — религиозно-верската и духовно-просветната. Във връзка с първата веднага предприема обиколка из епархията и установява пропуските в реда, в поддържането на църковното имущество. С дата 8 януари 1823 г. съставя и разпространява специално епископско обръщение — „За използване и подреждане сметките на светите църкви в Търновската епархия", което има характера на правилник за „всеобщ контрол". В монография за дейността му по този повод се казва: „Негов доверен човек поел най-важните центрове, където вписвал недвижимата и движимата енорийска и манастирска собственост и пренасял данните в общия кодекс; издал и разпореждане да се регистрират в този кодекс ежегодно нейните приходи и разходи, след като бъдат утвърдени от събранието" (Христина Булаки-Зиси, цит. книга).

За да добие сигурност в тези си начинания, епископ Иларион прибягва и до други мерки. Сред тях много важен момент е свиканото официално събрание на всички първенци в „гръцкото училище в Търново", като иска и получава тяхната подкрепа „относно спазването на църковния ред, воденето на сметките под надзора на упълномощеното лице и одобряването му ежегодно от събранието на знатните енориаши." Вторият акт е специално „Изложение" с дата 29 октомври 1823 г., което еп. Иларион отправя до вселенския патриарх Антим. С него всъщност запознава Св. Синод с реформата, която предприема и за която търси височайша подкрепа и одобрение от Цариград. Ето част от текста, отвеждащ към атмосферата, в която започва епископуването си:

„След завръщането ми в митрополията събрах в търновското гръцко училище първенците на града, проверих най-напред точно какво се е случило и разпоредих се по подобаващ начин. след това ги уведомих за намерението ми относно църковните въпроси, като се допитах до мнението им. И те ме приеха и в богоугодното дело бяха готови да ми помогнат. А наглите мерзавци, които отмъкваха и присвояваха незаконно църковните имоти и пари, и разбира се тези, които чрез коварство са взели връх в някои от селата, веднага започнаха да се бунтуват, тъй че това стигна до слуха на управляващите, като така да се

каже новаторство, и стана нужда да бъдат разпитани в присъствието на управителя и съдията. И след като бе прието, че всичко е законно и правилно, нарушителите бяха наказани."

И не толкова за уверение на другите, колкото за собствено успокоение владиката Иларион завършва „Прошението" с думите: „Значи, каквото бях в състояние да направя, до голяма степен го направих, като се погрижих за бъдещия ред и доброто управление на църковните и манастирските дела..." От други негови изявления разбираме, че в общуването му с българската общност го занимават не само административните мерки, но и състоянието на духовете, национално-специфичната позиция на българина към християнството. Ето препредадени размишленията не на йерарха, а на библеиста у него: „По време на пътуването ми по България видях християнски обреди, разбрах християнските им възгледи, не само тези, които са много близо до гръцките еретични възгледи, но и онези, против които са били организирани местни или вселенски събори. Но най-страшното от всичко е, че се запечатват така в ума им, че са станали натрапчиви. Затова българите не показват съмненията си на свещениците си, а на духовниците си, които са пътуващи и са изпратени от манастирите от Света гора. И затова само Атон се счита за свято място за поклонение на християнството, и могат да бъдат убедени да приемат за пророчество каквото и да се каже от дошлите оттам. Идваха от там мъже, неизучавали догматика, но точно установили как да отмъкват пари..."

Поставяйки на по-строги начала религиозния живот и документацията, свързана с него, естествено е и самият епископ Иларион да се подчини на тях. Разбираме го от „Кодекса" на Митрополията, който именно с неговото идване в Търново започва да се води редовно. Там са заложени редица документи, които осветляват дейността на владиката в един по-общ план („Изложение" за началната му дейност с дата 1 декември 1822 г., „Описание на посещението на Султан Махмуд"), както и редица „Спогодби" за междусемействени спорове, сред които са последните документи, свързани с фамилията на д-р Никола Пиколо; така също „Назначителни" за архим. Максим Райкович като игумен на Плаковския манастир, за поп Марин като свещеник в църквата „Св. Константин", за избора на Йосиф и Неофит Хилендарец за викарийни епископи, на архим. Агапий за врачански владика и др. Документи от ръката на Иларион Критски се срещат и другаде, какъвто е случаят с „Назначителното" на Отец Зотик в 1825 г. като игумен на Преображенския манастир. Проф. Ив. Снегаров и Христина Булаки-Зиси в изследванията си оповестяват негови писма и изложения, запазени в Кодексите на Цариградската патриаршия.

Така е до есента на 1827 г., когато Патриаршията прекратява мандата на Иларион Критски. От документалните свидетелства на самия митрополит, а и от факта на неговото насилствено и малко мистериозно отзоваване разбираме, че тогава той наистина залага на една активна реформаторска позиция. Поставя си задачата да централизира и съсредоточи в свои ръце не само каноничната власт, но и икономическите ресурси на епархията, да изтласка местнически-

те аспирации, да пресече злоупотребите с парите на манастири и храмове. Трудно е да се прецени дали го прави, ръководен от себични цели, или от идеята да закрепи църковната институция. Все пак, ако за един от предходниците му — митрополит Данаил, се говори, че в Търново е довел по-голямата част от семейството и сродниците си, че за един от наследниците му — епископ Неофит, се знае, че е тук със семейството на сестра си и племенницата му сключва брак с митрополийския секретар Костас Мегавулис, около Иларион липсват подобни предпоставки за лично материално облагодетелстване и трупане на богатства.

Успоредно с тези усилия на еп. Иларион, по същото време протичат доста сложните му отношения с Вселенската патриаршия. И то определяни както от ролята му на йерарх на В. Търновската епархия, така и във връзка с дейността му като преводач на „Библията" на новогръцки език — акт, инспириран от Библейското дружество в Лондон. Патриарсите в Цариград през 20-30-те години се сменят — Кирил VI, Григорий V, Евгений, Антим, Хрисант, Агатангел, Константий I, Константий II, Григорий VI, — с някои от които той е в приятелски отношения. Но винаги е налице зоркият надзор на върховната църковна власт за чужда намеса в преводаческите му занимания. А той не само осъществява идеята си, но дава път и на друга, „по-еретически" звучаща — заживява с намерението да подпомогне реализацията и на новобългарски превод на „Светото писание". Постига го, като открива книжовника, способен да го направи, в лицето на възрожденеца Неофит Рилски. В този смисъл отпечатаният в края на 30-те години и претърпял няколко преиздания текст на Библията у нас въплъщава волята на епископ Иларион Критски и преводаческите качества на архимандрит Неофит.

Така или иначе редица прояви, останали за нас скрити, се натрупват и през лятото-есента на 1827 г. епископ Иларион Критски напуска В. Търново. Почти едновременно са документирани два факта — лично подадената оставка и решение за отстраняването му, което взема Св. Синод в Цариград. Ето свидетелство за резкия тон, с което е заредено официалното патриаршеско писмо: „За да бъдат проверени отклоненията, в които те въвлече крайната ти непредпазливост, беше необходимо и неизбежно да бъдеш отстранен и да напуснеш тази епархия..." Вместо да бъде пратен да оглави друга митрополия, Иларион през есента на 1827 г. е вече заточеник в Димотика, опитите му да получи разрешение да прибиране поне в Цариград дълго време остават без резултат. Строгият режим вероятно се мотивира и от слуха, че по времето на Хрисант той е имал претенции за патриаршеския престол.

Резкият поврат в живота и в съдбата на Иларион настъпва, когато начело на Патриаршията застава Константий Синаитски. Именно тогава той, през 1830 г., е възстановен като йерарх на Великотърновската митрополия. В синодалното писмо от м. ноември се подчертава, че в негово отсъствие религиозният живот в епархията е западнал, че отстраняването му е било грешка: „И така вече три години почтената Света Търновска митрополия заплаща с непоносимо страдание, нещастия и духовна бедност, понеже истинският ѝ и зако-

нен архиерей и владика, любим Христов брат Иларион, без справедливо основание и без съответно законно обвинение е изгонен от нея... мислите, изказани относно тази епархия, са глас, призоваващ своя духовен покровител, управляващ разумно и с усърдие, що се отнася до нея и до духовната ѝ хармония, нарушена поради некадърността на междувременно избрания Константос..."

Реформаторското присъствие на епископ Иларион за формите на религиозния живот се изразява и в сградостроителната му мисия, която той разгръща най-вече по време на втория си престой в Търново. Документирана е помощта, която оказва на много селища от Търновския край да получат фермани, главно за възстановяването, но и за построяването на нови български църкви. Ролята му в тази насока е впечатляваща особено за периода 1830-1838 г. Не разполагам с пълна справка за броя им, но съм сигурен, че той ще ни изненада. Само ще отбележа, че сред тях се нареждат: търновската „Св. Никола", севлиевската „Св. пророк Илия", драгижевската „Св. Константин и Елена", църквите в Соколовския, в Капиновския и Арбанашкия манастир „Св. Богородица", храмове в Свищов, Елена и др. По негово време се възобновява манастирът „Преображение Господне" (1825), учредява се арбанашкият девически „Св. Никола" (1833). Дори и за най-стария храм в Разград в летописна бележка е казано: „1832, месец октомврия 10, доде в Разград Иларион, Терновския митрополит, и обнови църквата храм Свети Николай."

Без да коментирам останалите, ще напомня само как е документиран делът на Иларион Критски около създаването през 1836 г. на храма „Свети Никола" в Търново. Разбираме го първо от официалния надпис, съставен на български и гръцки: „Повеление убо изпроси Иларион терновский, а храм воздвижи се от ревности сдешний народ болгарски святител убо Николай да би ходатайствоват яко да Господ наш всех нас всебогато би возмездил." В същия дух е и неговото дарение за храма на две иконостасни икони („Св. Екатерина", „Исус Христос първосвещеник"), отново с надписите си на гръцки и български: „Сия всечестная икона изобрази ся от богоизбраннаго митрополита Терновъ г-н Илариона о вопоминании его", „Сия всечестная икона приложи ся от богоизбраннаго митрополита Терновскаго г-н Иларион о вопоминании его."

Вярно е, че от значение за рязкото увеличаване броя на построените в Търновско храмове е Одринският мир с неговите клаузи Русия да покровителства християнските народности и с поетите ангажименти на Турция. Вярно е, че от 30-те години е разцветът и повишеният социален статут на еснафските организации, който се изразява и в помощта, която оказват на църквите. Но резултатът няма как да дойде само оттам — нужна е владишката благословия, стимулиращата намеса на тогава действащия йерарх. Защото за много от храмовете — поне за двайсетина от тях, е казано, че те стават факт благодарение „настояването" на митрополит Иларион.

Пребивавал 14 години на митрополитския престол във Велико Търново — и то във времето, когато градът всъщност изпитва първите обновителни

пулсации на възрожденския подем, — епископ Иларион се свързва тясно със състоянието на духовно-просветния и културния живот на Търновския край. Дейността му и в тази насока все още не е задълбочено систематизирана и анализирана. Противоречиви, а и полярни са оценките за нейния характер, за отделни негови постъпки спрямо съдбата на откритата сбирка от средновековни български ръкописи в митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел", спрямо опитите за български училища в Търново, спрямо Габровското училище и пр. Безспорен е обаче изводът, че присъщата му активност и готовност за реални намеси се проявява и в тази насока от живота на търновската общност.

Още в годините на първото си митрополитстване в Търново епископ Иларион ратува за ново равнище на просветното дело и на цялостния духовен климат в старопрестолния град. Именно тогава начинанието на митрополит Йоаникий става реалност — заработват пълноценно както гръцкото взаимоучително, така и новоустроеното класно училище. От „Кондиката" разбираме, че лично митрополитът прави дарение от 2650 гроша, като приканва за това не само търновските първенци, но и епископите Дионисий Драмски и Методий Врачански. Христина Булаки-Зиси сочи и нещо друго: „Иларион се разпоредил да се отслужва веднъж в годината архиерейска литургия за дарителите: „Разпоредихме се така, щото веднъж годишно, а именно на празника на св. Георги, да се отслужва архиерейска литургия в църквата „Св. Богородица" и да се упоменават имената на дарителите — както живите, така и на вече починалите. 8 януари 1823." (Вж. цит. книга) Пак от същото изследване научаваме, че и българите-първенци в града правят големи дарения — Параскева х. Луков и Сава Савов предоставят по 2500 гроша, а Димитър Протопапа, х. Кируш Параскева, Димо х. Георгиев и Евстатий х. Николов — по 1000 и т.н. Вероятно не без намесата на Иларион за подпомагане на „гръцката школа" се насочват и „задължителните вноски на трите главни църкви „Св. Богородица", „Възнесение" и „Св. Константин", както и пожертвованията в „кутиите" за милостиня в самите храмове.

Конкретен израз на усилията на митрополита е построената в началото на 30-те години нова сграда за „училището за елински науки". Той се стреми да го превърне в „гимназия", да го наложи като авторитетно учебно средище за целия Търновски край. Очевидно и на него се дължи създадената чрез дарения и набавяне на книги солидна за времето училищна библиотека от издания с исторически, художествен, нравоучителен и религиозен характер.

Тази част от дейността на епископ Иларион Критски — грижите за градското елинско училище в Търново — обикновено се интерпретира като продължение на елинизаторската политика на Цариградската патриаршия, като отглас и конкретизация на разпространената през 1819 г. енциклика на патриарх Григорий V в тази насока. Този елемент в нагласите и в практическите му усилия няма как да бъде зачеркнат или игнориран. Но той не изчерпва цялостното му поведение. То добива по-усложнени форми, съчета-

ва готовност за по-гъвкава позиция към българското просветно дело, за обективна намеса в издигането му на по-високо равнище. Ако трябва с днешни категоризации да характеризираме цялостната политика на гръкамитрополит, те са — плурализъм и толерантност.

Най-яркият пример на проявлението им е ролята, която митроп. Иларион в началото на 30-те години изиграва за отваряне и утвърждаване на Габровското училище. Още тогава много категорично и недвусмислено тя е разкрита не от случайно лице, а от самия Васил Априлов. Ще си позволя и аз да я напомня: „Тоя истински ревностен владика дойде лично в Габрово да постави с църковен обред основите на училището, със собствените си ръце положи първия камък и преди другите сам пожертва за него парична сума." И други факти свидетелстват, че търновският йерарх залага искрено и амбициозно за истинските модерни основи на Габровското училище. Ако проследим преписката между него и йеромонах Неофит Рилски, ще се убедим, че без неговата настоятелност и авторитет довчерашният таксидиот на Рилския манастир едва ли би заминал за Букурещ, едва ли би завършил подготовката си там, за да се върне и постави началото на светското просветно дело в България. Неслучайно именитият ни възрожденец посвещава на Иларион Критски специална стихотворна „Похвала". Творбата не притежава художествени качества, но в нея се казва:

Води философскии от тебе вси почерпают,
показания человеколюбия требующии обирают.
Защищение обретают от злих обидителей...
Проповедуют тя Болгария благодетеля и питателя,
пастиря-началника и предстателя вери же и наук.

За плурализма и толерантността на Иларион Критски към потребностите на българското просветно дело говори и фактът, че още в годините на първия си престой в Търново той издирва подготвени личности, които да се заемат със съставянето и издаването на граматика на българския език. Според В. Априлов идеята е била на път да се осъществи още тогава, но идва смяната му на владишкия престол. Документиран факт е по време на посещение в Свищов изричното му съгласие тамошните църкви да отделят средства както за „гръцкото", така и за „славяно-българското" училище в града.

При опита за характеристика на Иларион Критски, за очертаване на мястото му в живота на българската общност през 20-30-те години няма как да се подминат две събития, които винаги се напомнят и хвърлят негативна светлина върху иначе положителните оценки за неговото присъствие. Те са — ролята му по време на Велчовата завера от 1835 г. и преданието за открита сбирка от български ръкописи в митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел". И на мен днес ми е трудно да дам еднозначен отговор на въпросите, които възникват както по повод на първото, така и във връзка с мистериозното „аутодафе" на търновската патриаршеска библиотека. И за двете липсват официални документи, липсват свидетелства на преки участници или на летописци.

Откакто съм започнал да издирвам и проверявам чрез факти истините за нашето Възраждане, у мен проговаря двупосочната нагласа — да гласувам доверие на историческото и родовото предание, но и да привеждам в ред аргументите, които идват да го подкрепят и наложат като историзирана характеристика на явленията. Ще призная, че досега съзнателно съм заобикалял проблема за патриаршеската библиотека — по предание унищожена от Иларион Критски. Тази ми сдържаност се засили, след като се запознах с голяма част от проявите му през 20-30-те години. Вярно е, че в тази насока свидетелстват с по нещо възрожденците Ем. Васкидович, Г. С. Раковски, д-р Хр. Даскалов, д-р Васил Ст. Берон, Петко Славейков, вярно е, че още тогава е създаден скромният с художествените и сценичните си качества драматургичен етюд на Василаки Попович по сюжет, тръгващ от събитието — „Монолог или мисли на владиката Иларион преди да изгори българските книги от книгохранителницата на Търновската митрополия", печатан в „Месецослов на българската книжнина" (Цариград, 1859 г.). По въпроса са счели за необходимо да се произнесат немалко историци — като започнем от К. Иречек и В. Друмев, през Ив. Д. Шишманов, Й. Иванов, Г. Димитров, Й. п. Георгиев, М. Радивоев и стигнем до Юрдан Трифонов, който написва обобщаващата студия „Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново". (Вж. Сп. на БАН, 1917, кн. 14) В замяна на този засилен интерес в миналото, завършил с една детайлна, скрупульозно проследила, прокоментирала и оценила различните версии характеристика, в по-ново време въпросът не занимава почти никого. Аз също не мога да добавя новоиздирени документи, които да идентифицират събитието и да го свържат с Иларион Критски или категорично да зачеркнат неговата намеса.

Ще отбележа, че пълна картина на „преданието" и вариантите му, на фазите, през които то преминава, и сега си остава студията на акад. Ю. Трифонов от 1917 г. Интелектуалният ръст на епископ Иларион Критски, редицата случаи на подкрепата му за българското просветно дело и книжнина, цялостната културологична ситуация до 30-те години не предполагат подобен антибългарски жест. Може би става дума за акт, засягащ унищожаването на непотребни или според предписанията на Патриаршията еретични книги, може би осъществяването му се свързва с престоя на Константий през 1827-1830 г., когато Иларион не е в Търново, може би чрез случая разразилият се конфликт между търновчани и Митрополията през 50-те години търси опора в неомитологизирането на смътни предания...

Ако преданието, отвеждащо към съдбата на „изгорена старобългарска библиотека в Търново", ни отпраща ту към първия по време престой на Иларион Критски до 1827 г., ту към финала на неговия живот около 1837 г., другото важно събитие, върху което хвърля сянка неговата намеса, е точно фиксирано — април 1835 г. И в този случай не разполагаме с автентични документи и по необходимост оставаме при по-късните свидетелства, записали мълвата и спомените от „втора ръка".

За вината на епископ Иларион и за предателството от негова страна по

правило настояват личности, които не са съвременници на Велчовата завера, като Раковски и Славейков. В негова защита е оставеното от х. Георги Кисимов — пряк участник в съзаклятието и непосреден свидетел на потушаването му. Колкото до последиците, свързани с освобождаването на Андон Никопит — един от главните завераджии, със запазването от смърт на замесените в него духовници хаджи Сергий, Отец Зотик, архим. Максим Райкович, поп Иван Шаранков, йером. Теодосий, те също идват да ни убедят, че търновският владика не е сред предателите и активните „палачи" на Велчовата завера. Пресилено и неправдоподобно е да се твърди, че той в точния смисъл на думата е бил „посветен" в съзаклятието, надявайки се при успех да оглави Патриаршията на бъдеща освободена България. Просто косвените свидетелства идват да обезсилят представата за негова активна роля, за поета инициатива в разкритията и решаване съдбата на участниците във Велчовата завера.

Епископ Иларион Критски умира на 8 февруари 1838 г. във Велико Търново — градът, на който изцяло посвещава усилията си като йерарх на източноправославната църква. Погребан е в двора на митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел". Надгробната му мраморна плоча и сега може да се види там с нейния надпис на гръцки и на български език: „Всуе от камню покриваещи сего праха Илариона мудраго архиерея терновскаго душу его, но никогда можеш сокрити прием бо ся в руце Владика, в праведних лик сочини. 1838, февруаря 8."

Васил Априлов

(за митр. Иларион Критски)

„При това нашето намерение получи одобрението и покровителството на тогавашния търновски митрополит и екзарх на цяла България, днес вече покойния Иларион. Тоя истински ревностен владика дойде лично в Габрово да постави с църковен обред основите на училището, със собствените си ръце положи първия камък и преди другите сам пожертвува за него парична сума.

Нещо повече, той намери в своята епархия йеромонаха от Рилския манастир Неофит, българин, който знае отлично старо- и новобългарски, сръбски, както и елиногръцки език. Него митрополит Иларион изпрати за сметка на събраните пари за училището в Букурещ, за да се запознае с методата на взаимното обучение в тамошното влашко училище. Освен това той задължи Неофита да преведе на български език правилата на тая метода и необходимите таблици и да състави българска граматика."

Откъсът е от брошурата на В. Априлов „Денница на новобългарското образование" (1841).

Проф. Иван Снегаров

(за митр. Иларион Критски)

„Митрополит Иларион е бил един от най-просветените и най-дейните гръцки търновски митрополити. Владеел е книжовния гръцки и турски език. Поради неговата ученост той е наречен „мъдър" в надгробния му надпис. Още като архимандрит по предложение на Английското библейско дружество и със съгласието на цариградските патриарси Кирил VI (1813-1818) и Григорий V (1818-1821) в 1818 г. е превел Светото писание на новогръцки език. Ратник за народна просвета, той, като търновски митрополит, е подбудил Неофита Рилски и му съдействувал да преведе в Габрово (1835-1836) Новия завет на български. Под негово въздействие се повдигнали гръцките училища в Търново, Арбанаси и др. места, а под тяхно влияние се преустройвали българските училища. Митрополит Иларион, съгласно с желанието на Априлов и Палаузов, е изпратил Неофита Рилски в Букурещ да усвои взаимоучителната метода, да я въведе в Габровското училище, с откриването на което (2 януари 1835) е започнало развитието на българското учебно дело. Митрополит Иларион е искал да се развие Габровското училище в гимназия, и затова по никой начин не е пускал Неофита да отиде в Казанлък, гдето през 1837 г. са го викали за учител. Той е позволявал да се служи на църковнославянски в новия търновски храм „Св. Никола", за чието съграждане е издействал позволение от турската власт.

Митрополит Иларион се грижел да благоустрои епархията си, заповядал е да се водят редовно кодекси (кондики) както от митрополията, тъй и от енорийските храмове и манастири. От негово време в стария търновски митрополийски кодекс са били записвани разни документи, издавани от митрополията. По негово нареждане бил съставен и отделен кодекс за сметките на търновските училища и енорийски църкви, както и на църквите и манастирите в епархията му. Изобщо той ще е оставил добър спомен между своите сътрудници, та гробът му бил украсен с голяма мраморна плоча и в надписа ѝ се изказва убеждение, че душата му е причислена от Бога към лика на праведните."

Фрагмент от статията на проф. Снегаров „Търновски митрополити в турско време", Сп. на БАН, 1935, кн. 52, с. 239-241.

Никола Станев

(за митр. Иларион Критски)

„Най-сетне, не ще бъде далеч от истината ако кажем, че и самият грък, митрополит Иларион Критски, не е бил чужд на революционното българско настроение, което, не ще и дума, е гледал да използва за себе си. За тази цел, въпреки някои свои лични слабости, той залягал да привлече българското население в епархията си. Затова той издавал окръжните си по български език, титулувал се е „Екзарх на цяла България" и, както изглежда, кроил да се отдели от Цариградската патриаршия и основе, или издигне автономна българска архиепископия или екзархия. Все със същата цел той не гонел килийните български училища и препоръчал на евангелистите Неофита Рилски за преводач на Новия завет на български език и на Априлова препоръчал същия за пръв учител на Габровското гражданско училище, за отварянето на което той дал благослова си в 1835 г."

Никола Станев е сред историците с траен интерес към Велчовата завера. Проявява го чрез статии, чрез страници в книгите си „България под иго" (1947) и „История на Търновската предбалканска котловина" (1942, II изд. 1993). Този фрагмент е от негова статия, включена в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (С., 1935).

ВОЕВОДАТА ТУРЧИН

Сред личностите, които поемат своя дял в събитията около Велчовата завера, е и тогавашният управител на Търново. Непродуктивната традиция подобен тип „персонажи" да липсват в конкретните изследвания и в по-общите характеристики на възрожденското ни минало се оказва доста жилава. А би трябвало представителите на официалната политическа власт да бъдат по възможност портретувани и да се откроява тяхното присъствие в контекста на процесите, които въвличат българската общност.

Показателно е, че макар в Търново и Търновския край да живеят представители на изтъкнати и богати турски фамилии, за „воевода" тук обикновено не се назначава никой от тях. По правило той е външен човек, изпращан от Цариград, държанието му е като на пришълец, като „командирован" и в определени ситуации съвсем естествено бива отзоваван или пращан другаде. Много редки са случаите на заседналост и на семейно-битовото му вграждане в местната градска среда. Като последица от този механизъм на управление е трудно да се съхранят, а сега и открият свидетелства за личностите, които за търновчани са въплъщавали султанската власт.

Какво би могло да се възстанови от картината, която отвежда към ставащото сред управляващите по време на Велчовата завера?... Твърде оскъдни и малко говорещи са фактите, стигнали до нас. Както в познатите ни документи, така и в летописните бележки, а и в спомените, почти не се персонализира поведението на поробителя — не се прибягва до имена, не се отбелязват конкретни реакции. Опитът за систематизиране на откъслечните позовавания в тази насока довежда до съвсем скромни резултати. Липсват документи от преките участници в напрегнатата атмосфера на разпитите, на съда и изпълняването на присъдите през април 1835-та. Хаджи Георги Кисимов — лично замесен и оставил по-късно мемоарите си, като говори за „меджлиса", има предвид няколко лица — аянина, кадията, мюфтията, владиката и цариградски чиновник-арменец. Но с изключение на епископ Иларион Критски, на останалите не отбелязва имената. Ако съдим от неговите спомени, се оказва, че един-единствен човек сред българите е бил изцяло запознат с процеса и съдбата на жертвите и по-късно е могъл да възстанови картината. Става дума за видна фигура сред търновските първенци тогава — х. Никола х. Костов Кабзаманоолу, търговец-бератлия, градски бирник, за когото по-късно се говори, че е бил също съзаклятник в Заверата. Когато придружават полуживия Иванаки Врацалията за Ловеч заедно с предателя х. Йордан Кисьов, минавайки край труповете на Йордан Брадата и Колю Гайтанджията, той проявява едва прикриваната си симпа-

ция към осъдените с репликата: „Върви да се увреш под краката на кръстника си, да те прости!“ За съжаление Никола х. Костов — баща на въстаника Христаки х. Николов от 1862 г., наскоро, през 40-те години, също умира при загадъчни обстоятелства.

Поставяйки за пръв път въпроса — кой е воеводата турчин, който потушава Велчовата завера и взема съдбоносното решение водачите ѝ да бъдат изпратени на бесилката, — се оказваме доста затруднени с отговора. Особено ако решим той да е аргументиран и подкрепен с факти.

Някак спонтанно се е наложило мнението, че тогава управител в старопрестолния град е Хаким бей. Неговото име се среща в редица статии за събитията от 1835 г., той е вграден като централен персонаж — изобразен в поредица от конфликтни ситуации с Велчо Атанасов Джамджията в романа „Велчова завера“ (1976) на Венцеслав Начев. По всяка вероятност основанието за подобен отговор на въпроса тръгва от „Писмо“-то на червенския владика Неофит до разградчани с дата 20 април 1835 г. Защото единствено там, от стигналите до нас летописни бележки и спомени от „втора ръка“ за съзаклятието (на П. Кисимов, К. Тулешков, П. Р. Славейков, д-р Васил Берон...), се споменава името Хаким ефенди („отишли и обадили на забитина и на Хаким ефенди, и на владиката“). Но е редно да се имат предвид поне две неща. Първото, което прави впечатление, е, че не е упомената титлата му, и второто — като отчитаме лошия български език на текста, е логично да се запитаме дали не става дума за „забитина“ (за полицейския началник) в Търново с име Хаким ефенди.

Всъщност, по-голяма е вероятността още в началото на 30-те години — тогава, когато започва подготовката за въстание в Търновския край, а и когато то бива потушено — управител на града да е не Хаким бей, а хаджи Дервиш паша. В подкрепа на това са немалко свидетелства. Сред тях са ония, които предлага историята на близкото до В. Търново село Драгижево: „Църквата в с. Драгижево е започната през 1834 година по времето на владиката Иларион, търновския воевода хаджи Дервиш и селския свещеник Никифор.“ (Вж. Л. Лалев, Драгижево — история, бит, нрави и обичаи, 1996, с. 63) Там е включен и стигналият до нас „Ферман“, разрешаващ построяването на църквата, който е категоричното свидетелство за Дервиш паша като „воевода“ в Търново:

„Императорска тугра
на Султан Махмуд хан, син на Султан Мустафа хан!

С пристигането на високата ни императорска тугра нека бъде известено на Търновския войвода ХАДЖИ ДЕРВИШ ПАША, който е от капуджибашиите (главните вратари) на императорския ми дворец, върху който да пребъдва божията благодат за всегда и който е гордост на най-славните и добродетелни мъже и притежава достопохвални и благородни качества, също и на примерния шериатски съдия, комуто бог да увеличи знанията, както и на местните първенци, които са гордост на подобните си и на всички други, които са в обществените работи, на които бог да увеличи силите им, че раите от Търнов-

ската околия молят за изграждането на църквата под името на Христос в село Драгижево." (Л. Лалев, цит. книга, с. 63).

Трудно е да се прецени кога точно Дервиш паша е назначен за управител на Търново. Нещо повече — ако имат реална документална основа твърденията във връзка със село Драгижево, трябва да приемем, че там той е имал чифлик и къщи, че коренът му е от Търново и негов баща е хаджи Есаид паша — също познат на търновчани. Изрично с Дервиш паша се свързва годината 1832-ра, когато тръгва идеята за църква и годината 1834-та — когато е дошло разрешение от Цариград за построяването ѝ.

На помощ с част от твърденията си ни идва и Петко Славейков. Според детското му съзнание, през което се пречупват спомените за Велчовата завера, през времето на нейното потушаване управител в града е именно той — Дервиш паша. Ето Славейковите свидетелства, пръснати в ръкописните му бележки: „Иларион обадил на Дервиш бея и пратил да ги бастисат. Тамо хванали Велча, Митя Софиенлията, Коля Гайтанджията... По заповед на Дервиш бея уловили в Ловеч Янакя Търновлията и го обесили на моста в Ловеч." Но категоричното доказателство, че в дните на разкритията през април 1835 г. Дервиш паша е воевода в старопрестолния град, е една летописна бележка, по непонятни причини изпускана от мнозина. Дължим оповестяването ѝ през 1938 г. на Ст. Бобчев. Извлечена от „един хронограф", тя гласи: „1835. Тогаз обесиха хаджи Йордана, Велчо Джамджия и Гайтанджия, защото щяха земя да превземат. Тогаз беше войвода Дервиш бей шех сузари заде и син му Вахит бей... сене 1835." (Вж. Ст. Бобчев, „Еленско през време на турското владичество", Еленски сборник, 1938, т. 2, с. 34).

И така — в самите дни на потушаване на Велчовата завера през април 1835 г. управител на В. Търново е Дервиш паша. Трябва да приемем, че по потекло той произхожда от местния турски елит — знае се баща му хаджи Есаид паша, говори се за наследствени чифлици и земи, споменава се синът му Вахит бей.

От махзар, инспириран от правата на раята според Гюлханския хатишериф и изпратен до Високата порта, се подразбира, че вероятно след Велчовата завера за кратко време като управител в Търново е назначен Ахмед ага — причина за много издевателства и злодеяния в града и околията (каазата). Искането на тукашната общност той да бъде сменен със севлиевския аянин вероятно се осъществява половинчато. Изглежда тогава е върнат Дервиш паша, защото през 1836-1837 г. го виждаме отново търновски воевода. В тревненския летопис на поп Койчо Икономов четем: „1837, юний, разбяга се Търново от чумата и войводата Дервиш бей и сина му Ваит бей с жените си седяха на наше село в горната махала, у Цанювата Генкова къща, а всичките му едби и харема му в хаджи Христовата къща. И си отидоха през коледните пости на декемврия 18 в Търново. Тогази измряха много хора..." Същият автор отбелязва, че през м. март 1838 г. Дервиш бей е сменен като управител на Търново с „велзлията Смаил ефенди".

За Дервиш паша като воевода в Търново точно през тези съдбоносни

ъбития на 1835 г. трябва да съдим по делата му. Те ни го разкриват като остоен син на своето племе, като властник, който умно и светкавично осъзна- а задачата си и с няколко удара я решава. Първият е свързан с ареста на одачите на Заверата — и те се оказват зад решетките. Вторият удар се поема т суровия разпит и импровизирания съд над арестуваните. За него свидетел- тват, макар и анонимно изречени, достатъчно красноречиви възпоминания. Но с факта, че колкото са първоначално арестуваните, от техния кръг са само кертвите, се убеждаваме, че със забързано издигнатите бесилки воеводата аджи Дервиш паша си признава поражението и прави своя следващ удачен збор — изпълнява присъдите, без да чака височайше потвърждение. За такъв кест се иска господарска увереност, че няма да има санкции, че ще бъде правдано взетото решение.

Същевременно поведението на Дервиш паша издава не толкова жестокост, олкото вътрешна раздвоеност. Разбираме го от запаметеното в спомена на . Георги Кисимов като негова лична реакция: „А пък аянина вика х. Йордана. го мъмра в меджлиса, загдето направи това смущение да изхлопа на харема ощно време, да разбуди, та да чуят и да разберат за тази работа дори и кените. „Защо не доде, думал на х. Йордана, само на мене да обадиш, та да не таваше този теватур. Сега ще ги избесим, кабаатлии са; ами ако султана от Цариград заповяда: „Разорете там и сол посейте! Сол пониква ли? Не; но царският гняв се изпълня. А, какво ще речеш, хаджи Юрдан чорбаджи?“, икал му аянинът намръщено...“

С начина, по който хаджи Дервиш паша като представител на властта остъпва, той сам подписва и собствената си присъда. Истина е, че не знаем ткога е започнало неговото аянство във Велико Търново. Но тревненският етописец отбелязва, че след м. март 1838 г. старопрестолният град има вече руг управител...

П. Д. Крусев, Зв. Цонев

(за търновския аянин)

„ХАКИМ ЕФЕНДИ, аянинът на Търново, представителят на властта, е ил или жесток по природа, или се бил изплашил да не би да загуби мястото си, ако не се прояви с енергичност и бързина да потуши бунта, размерите на който не можело да се предвиди, нито последиците му за разклатената турска ържава. Даден му на ръка списъка на главните водачи на бунта, знаещ мястото на заседанието им, той веднага изпраща войска да ги заловят. Там им се изпречва в руска униформа капитан Мамарчев и игуменът на манастира тец Сергий. Други нямало. Пратеник бързо се връща в Търново и докладва на Хаким ефенди. Без забава той изпраща по домовете на заговорниците стражи

и башибозук да ги хванат. Току-що се завърнали от заседанието, те не подозирали предателството. Изловени, вързани, всички се изпращат в конака — според едни само за разпит, според други пред военен съд, състоящ се от самия Хаким ефенди, кадията, мюфтията, гръцкия търновски митрополит Иларион Критски и един арменец, закупвач на данъци, дошъл от Цариград."

Откъс от очерка „100 годишнината на Велчовата завера" (В. Търново, 1935) на П. Д. Крусев и Зв. Цонев. Тук за пръв път еднозначно и категорично се третира въпроса за личността на аянина по време на Заверата — че е Хаким ефенди.

IV. ОТГЛАС ВЪВ ФОЛКЛОРА И ПОЕЗИЯТА

УВОДНИ ДУМИ

Своеобразна мярка за значимостта на дадено събитие и за органичността му в цялостния живот на българина през Възраждането е то да намери отзвук, който надхвърля чисто практическите и документиращите го форми. Остане ли само при тях, това ще рече, че то е изкуствено предизвикано, че е продукт от усилията на „чужди сили" и не се радва на естественото възприемане, на всеобщата реакция и съпричастност.

Когато един специалист се заеме с историографската характеристика на дадено събитие, той може да остане само в рамките на онова, за което свидетелстват документите и съхраненото в архивите. Не е казано, че трябва да се възползва от народната памет — от преданията, родовите спомени и мълвата за това събитие. Специализираната монография, дадена студия или статия имат свой конкретен обект и те с обхващането му осъществяват задачата си. Но трябва да се знае, че самото събитие — като набор от факти и човешки прояви, като психология и излъчвания — е немислимо без тях, че те, в очите на анонимната общност, го съставят в не по-малка степен от „писмените извори".

Ето защо идеята да се представи в „един смесен, но законен жанр" пълния и обхватен образ на събитие от рода на Велчовата завера няма как да мине без включване на онова, което е съхранил фолклорът и което подема поезията. В началото намират място народнопесенни текстове, за които се сочи, че са били от „репертоара" на съзаклятниците. Следват няколко песни, които са породени от самите събития. Като финал са опитите за опоетизиране на Велчовата завера — първият отклик в лицето на Петко Славейков, лироепическата изява на Елисавета Багряна и др.

ПЕСЕН ВЕЛЧОВА

Чута от поп Георгя от Кованлъка (1845)

Плаче Йеремия
за Йерусалима,
плаче Българѝя,
иска слободия...
Че от цар Асеня
до царя Ивана,
що го зоват Шишмана,
що бяха в Търново
над всичка България.
Тогаз в България
било слободия,
рахат се живяло,
дан се не давàло.
От тогаз до сега
на турци робува.
Хем робува,
хем ги храни,
но они недарни,
сѐ неблагодарни...
Често нази бият,
децата ни крият,
имота ни грабят,
жените ни крадят!
. . . . . .
Затуй сърби стали,
турци фанали —
сърби навили,
турци избили.
Гърци станаха
и се оттърваха!

Неколкократно срещан текст в ръкописите на П. Р. Славейков. През 1879 г. я включва в стихосбирката си „Стихотворения и песни", придружена от бележката: „Тази песен съм я чул най-напред от баща си на 1840, три години нещо след това (значи към 1843) аз я чух в село Кованлък от поп Георгя. И той ми разправяше, че тя била песен, която пеели по Велчово време (1836-1837), като се събирали на Плаковский манастир при хаджи Сергия игумена, да се съветват как да се повдигнат в Търново. Сочинителят е неизвестен. Преписът ѝ и той изгоря в Загра, и аз сега я обнародвам, доколкото я помня наизуст, вероятно с пропуски". Истината е, че в музея „Славейковци" в София (папка 6, тетр. 4, л. 91) и сега се пази ръкописен вариант на тази народна песен, която се е пеела от съзаклятниците.

ВИКА БЪЛГАРИЯ, юнаци разбужда,
ставайте юнаци, вдигайте байраци!...
. . . . . .

Началото на народна песен, която според твърдението на Петко Славейков е пята от съзаклятниците. Самият той я е слушал от баща си — Рачо Казанджията.

ЮНАК ПОМАК

Ходил юнак, ходил помак
на пуста войска,
войска татарийска.
Ранили го, ранили го
триста тънки пушки,
три стрели татарски.
Паднал юнак, паднал помак
ув дълбоко доле,
в пусто, тъмно горе.
Пищи юнак, пищи помак,
та са гласи сбиват
чак до синьо небе.
Над дол лети, над дол лети
пиле соколово,
лети, та се вие.
Лети пиле, лети пиле,
трепти, застоява
и юнаку дума:
„Умри юнак, умри, помак,
умри, не се мъчи,
други хаир няма.
Да ти поям, да ти поям
твои бели меса,
бели, насинели.
Да ти пия, да ти пия
твое черно кръве,
черно, съсирено.
Да ти кълва, да ти кълва
твои пъстри очи
пъстри, изпръснали..."
Ихти юнак, ихти помак,
ихти та си пъшка,
и на пиле дума:
„Мълчи, пиле, мълчи, пиле,
мълчи, не ми думай,
седи, не ма струвай
болки да развреждам,
болки, люти рани..."
Трепти, пиле, трепти пиле,
трепти, застоява
и юнаку дума:
„Умри, юнак, умри помак,
и недей се кани
туй ще тъй да стане.
Ще ти поям, ще ти поям
твои бели меса,
бели, насинели.
Ще ти пия, ще ти пия
твое черно кръве,
черно, съсирено.
Ще ти кълва, ще ти кълва
твои пъстри очи,
пъстри, изпръснали..."
Разсърди се, разсърди се
юнак яралия,
юнак джаралия.
Развреди си, развреди си
свои люти болки,
триста и три рани.
Присегна се, присегна се,
та си пушка хвана,
пушка четалия.
Та замери, та замери
пиле соколово
горе нависоко.
Удари го, удари го
у клетото сърце
под левото крилце.
Падна пиле, падна пиле
до юнака долу,
ув дълбоко доле.
Пиле пищи, пиле пищи,
пищи, та се къса,
а юнак му дума:
„Пищи, пиле, пищи, пиле,
двама да пищиме.
Лежи, пиле, лежи, пиле,
двама да лежиме.
Умри, пиле, умри, пиле,
двама да умреме."

Народна песен, привличана от П. Р. Славейков и Г. С. Раковски. Сочи се, че тя е била от любимите песни на Рачо Казанджията и други съзаклятници в Заверата. К. Иречек е слушал интересното ѝ изпълнение от самия Славейков.

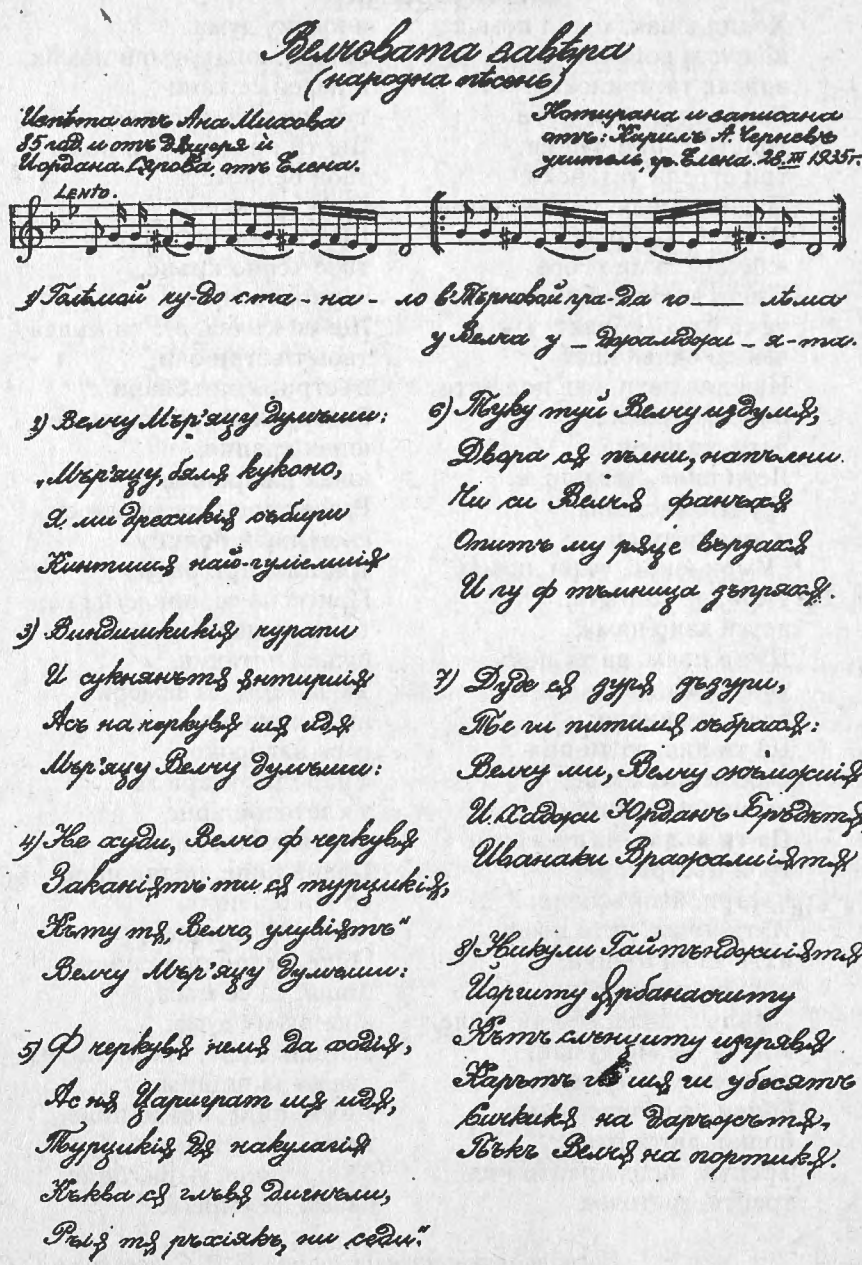

Запис на песента „Велчовата завера“ от гр. Елена — нотирана през 1935 г.

ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

Велчо Марияцу думаше:
„Маряцо, бяла коконо,
я ми дрехите събери,
кинтиша най-големия
виндишкикия чорапи
и сукнената антирия;
заранта рано ша стана,
аз на черкова ша ида."

Марияца Велчу думаше:
„Не ходи Велчо в черкова,
заканят ти се турците,
като те Велчо, уловят,
и ша те Велчо, затрият."

Велчо Марияцу думаше:
„В черкова няма да ходя,
аз на Цариград ша ида,
турците да наковладя,
каква са глава вдигнали,
раята рахат не седи."

Току туй Велчо издума,
двора се пълен напълни.
Че си Велча хванаха,
опит му ръце вързаха,
и го в тъмница запряха.
Доде се зора зазори,
те ги петтима събраха:
Велчо ми, Велчо джамджия,
и хаджи Йордан Брадата,
Иванаки Вражалията,
Николи Гайтанджията,
Йоргито Арбанасчето.
Като слънцето изгрява,
карат ги, ша ги обесят
сичките на дараджата,
пък Велча на портика.

Песента е записана от проф. М. Арнаудов в гр. Елена от Ана Михова и е публикувана в сб. „Фолклор от Еленско", 1913 г. През 1935 тя е отново записана от Ана Михова, за която се отбелязва, че е на 85 години, и от дъщеря ѝ Йорданка Сярова, като текстът ѝ, включен в „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." е нотиран от учителя Кирил А. Чернев на 28 март 1835 г.

ВЕЛЧО МАРИАЦИ ДУМАШЕ

Голямо чудо станало
в Търнова града голяма.
Велчо Мариаци думаше:
„Мариацо, първо венчило,
дрехите да ми извадиш,
венчалната ми премяна.
Та в Цариград да ида,
на царя да се оплача,
че от турци мира нямаме."

Мариаца Велчу думаше:
„Не ходи, Велчо, в Цариград,
че ви се турци заканят,
заканят да ви затрият."
Току туй Мариаца издума,
пълен се двора напълни
с турци, билюк-башии,
че ми Велча хванаха
и го в тъмница запряха.

Доде се заря зазори,
те ги петтима събраха:
Велчо ми, Велчо Джамджия
и хаджи Йордан Брадата,
Иванчо Вражалията,
Никола Гайтанджията,
Йоргито Арбанасчето.
През Търново ги караха,
хаджи Йордан жално плачеше,
а пък Велчо го мирише:
„Я, мълчи, дядо хаджия
твоите деца са възрастни,
а моите деца — дребнички,
та не ще баща запомнят."
Кат ги на дараджа закараха
четиримата обесиха,
а Велча назад върнаха
и му портата отвориха.
Тогаз се Велчо провикна:
„Мариацо, първо венчило,
лозето да ми продадеш,
лозето зад колибата
и казана ракиджийския,
та децата ми да отгледаш."
Току туй Велчо издума
и на портата го обесиха.

Народна песен, вариант на предишната, публикувана е в сб. „Велчова завера 1835–1965", отпечатан във В. Търново по повод 130 години от събитието.

ПЛАКОВСКИЯТ МАНАСТИР И ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

Касабата изгоря,
манастира опустя.
Олеле, олеле, страшен зор!
Игуменът избяга,
кокошките изхвръкнаха,
кучетата измряха.
Калугерки ходеха,
и Максима търсеха.
Че го в купа видяха:
„Олеле, отче Максиме,
олеле, олеле, страшен зор!
Върли турци додоха,
брата Коста хванаха
и го люто мъчиха."
Максим дума мъници:
„Сакън да не ме издадеш!"

Народна песен, записана от проф. М. Арнаудов в гр. Елена от певицата Ана Михова и включена в сб. „Фолклор от Еленско" през 1913 г.

КАПИТАН БУЮКЛИ

Мама на Георги думаше
„Сино ле, капитанине,
стига си скитал, Буюкли,
с белите руски солдати!
Ела си, синко, Буюкли,
ела си братя отърви,
братята от еничари,
бащите от чорбаджии,
майките от харемите,
сестрите от аяните!
Доста си скитал, сино ле,
доста си скитал на война,
под чужди байрак за слава...

Публикувана е като народна песен в силистренския вестник „Спектър-Силистра“ (бр. 190 от 25 септември 1996 г.), посветен на 210 години от рождението и 150 години от смъртта на капитан Георги Мамарчев.

ЧУДЕН ЮНАК КОТЛЕНЕЦ

Голямо чудо станало
в Търново града голяма,
събрали са и сдумали са
у Велчо, у Джамджията,
първите лични търговци
и чуден юнак котленец,
капитан Георги Мамарчев,
буна да вдигнат, завера,
знамето да си забият
на Плаковския манастир...

Публикувана като народна песен във в. „Спектър-Силистра“ (бр. 190 от 25 септември 1996 г.), посветен на 210 години от рождението и 150 години от смъртта на капитан Георги Мамарчев.

КУМАН ЮНАК

Тъмен облак се зададе,
над гората от Плаково. *(пее се 2 пъти)*
Тъмен облак не е било,
най е било Куман юнак. *(пее се 2 пъти)*

Първи припев: Куман юнак, храбър юнак,
войводата от Плаково.

От гората сам излезе,
в манастиря той отиде *(2 пъти)*
при Сергея игумена,
при юнаци храбри смели. *(2 пъти)*
Първи припев...

Там намери, там завари
Капитана от Силистра, *(2 пъти)*
Велчо Джамджи Атанасов,
йоще отбор все комити. *(2 пъти)*
Първи припев...

Дума дават — клетва правят
за свобода да загинат... *(2 пъти)*
Турски аскер изненада,
тропа, блъска на вратите. *(2 пъти)*
Първи припев...

Куман юнак смело скочи,
сам излезе с ятагана, *(2 пъти)*
враг да бие, враг да коли,
и заверата да брани... *(2 пъти)*

Втори припев: Тъй загина в борбата
войводата от Плаково. *(2 пъти)*

Този вариант на песента е според запис, направен през месец август 1984 г. от г-н Петър Лазаров и оставен в читалището в с. Плаково. Предостави ми го г-н Кирил Симеонов Стоев от същото село, за което му изказвам горещата си благодарност.

Публикува се за първи път.

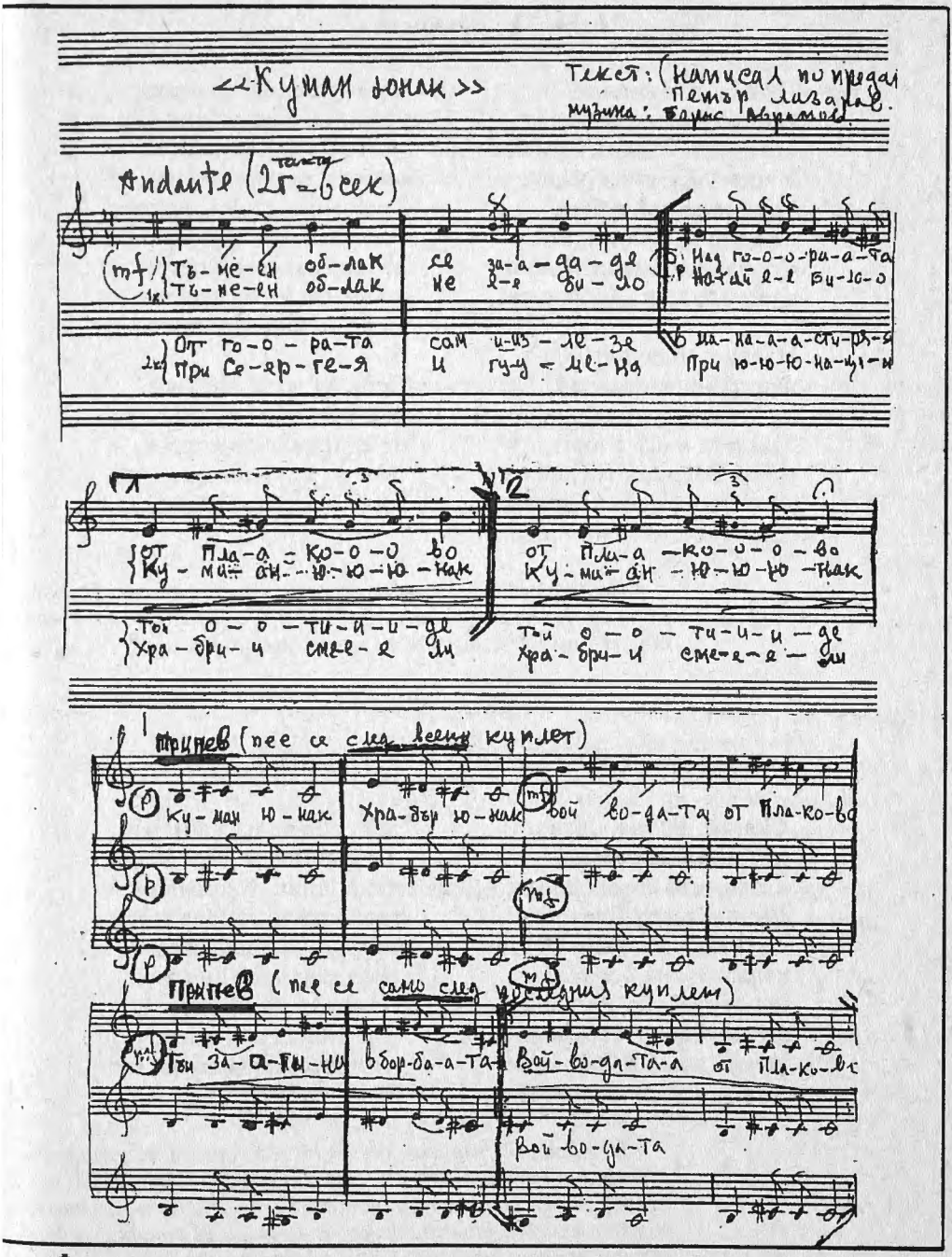

Факсимиле на нотирания от композитора Борис Аврамов (София) текст на песента „Куман юнак" с дата 15 август 1984 г.

КУМАН ВОЙВОДА

Де се чуло, видяло,
хайдути мома да ловят,
като наш Куман, Кумане!
Уловил Куман, Кумане,
Велика мома хубава
от едирненски полета,
от села казълендженски
из чутно село Добруджа!

Назад ѝ ръце вързали,
на планина я завели,
на хайдушкото сборище.
Хайдути ядат и пият,
мома Велика отстойва,
билюрен филджан подава
и дребни сълзи пролива.

Куман Велики думаше:
„Мълчи, Велико, не плачи —
Аз те не водя за пари,
нито те водя за жена...
Три годин стана, Велико,
откакто съм се похвалил
на мойто младо ергенче,
че ще му мома доведа —
да му е лика-прилика.

Сега му водя, Велико,
най-баш момата Велика
от едирненски полета,
от села казълендженски,
из чутно село Добруджа."

Песента се публикува по текста ѝ в книгата на П. Хитов „Стари български войводи" (С., 1918, с. 23-24). Тя е извадка от „Из моето пътуване по Стара планина".

ХАДЖИ ЮРДАН ВЕЛЮ ДУМАШЕ

Стягай, Вельо, катаната,
катаната за рубата,
катърчето за хаджийчи.
Ще отидем у Лясковец
да си дигнем хаджи Илия,
хаджи Илия бератлия;
ще отидем на Ряхувца
да си дигнем поп Вилисоря;
ще отидем на Търново
да си дигнем челеби Янка;
ще отидем на Габрово,
да си дигнем дяда Илия,
дяда Илия, Видимлия;
ще отидем на Цариград,
да изпъдим владиката,
владиката от Търново.
Отидоха на Цариград,
изпълниха сокаците,
изпъдиха владиката,
владиката от Търново.

Песента, обозначена като „Изпъждането на владиката" и записана от Цани Гинчев, е публикувана в СбНУ (1890, кн. 2, с. 142). В нея по всяка вероятност става едно наслагване на персонаж от Велчовата завера и началните стъпки на борбата за църковна независимост, и конфликта, довел до свалянето на епископ Панарет през 1840 г.

КОЕ Е СЕЛО НАЙ-ИМОТНО,
кое е село най-прочутно?
Елена ѝ село най-имотно,
най-имотно, най-прочутно.
Хаджи Юрдан, брат му Милан,
хаджи Юрдан Велю дума:
— Стягай, Вельо, катаната,
катаната сексенаната,
сексенаната, магарето,
магарето, сивию кон.
Катаната за хаджия,
сексенаната за Иванчито,
сивию кон за Сотиря,
магарето за Петрито.
Че ще идем в Цариград,
да си снемнем вергията,
вергията, харачите,
че изпродаде куму ола,
кума олу кума коню.

Народна песен от Г. Оряховица, публикувана в сбирката „Народни умотворения, записани преди Освобождението от разни места", съобщава Н. Чехларов. (Вж. СбНУ, 1910-1911, т. 26, с. 222) Макар и не директно посветена на Велчовата завера, в нея се преплитат елементи и персонажи, свързани с нея.

ВИКА МЕ, МАМО, ВИКА МЕ,
вика ме, мамо, Дервиш бей
на зелен андрон да седя,
през рамо бича да въртя,
бели атове да карам,
бели ханъми да возя,
на сирянъ да ги разхождам,
отвъд реката, в лъката,
по желтию алтъницъ.
Добър ми айлък той дава,
петстотин гроша на месец,
по едни черни ботуши.
Тебе те тука оставям,
хубаво да си разделиш
бащино тежко имане,
майчино злато и сребро.
Нику по-много да дадеш,
защото ѝ Нико мъничък,
не може да си печели.

Народна песен от Търновско, включена в сбирката на Н. Чехларов. (Вж. СбНУ, 1910-1911, т. 26, с. 230) Без да е свързана пряко със събитията от Велчовата завера, тя отвежда към Дервиш бей — турчинът, който я потушава.

ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

ТИ, ВЕЛЧО, ВЕЛИЙ ПОБОРНИК,
Митьо и Кольо гайтанджи,
Янаке рожба търновска,
в пустия Ловеч обесен,
хаджи Йордане, кръстнико,
вечния ви спомен...
А и теб, хаджи Йордане,
издайник хаджи Йордане,
вечно проклетство на тебе...

ЕПИТАФИИ ОТ ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

НА ВЕЛЧА

Жив бях аз в трезва бащина
(не стоях аз в бащина заспал),
но щях у нея да разбудя,
но смърт поех посрамен
той план народ преди да чуе...
Костите ми де са никой не знай.

НА ЯНАКИ ВРАЖАЛИЯТА

Жив бях аз в мъртва бащнина,
не спях аз в бащнина заспала,
пощях и нея да разбудя
. . . . . .
Костите ми де са никой не знай,
но паметта ми ще остане до край!

НА МИТЮ СОФИЯНЛИЯТА

В София белий свят видях
и в Търново живях,
рода си исках да повдигна,
мъчителна ме смърт постигна!
За вяра, бащнина и род,
оставих временний живот!

НА КОЛЮ ГАЙТАНДЖИ

Тук лежат костите Колюви...

Стихотворният фрагмент „Ти, Велчо, велий поборник" и епитафиите за Велчо Атанасов, Митю Софиянлията, Иванаки Йонков и Кольо Гайтанджията от П. Р. Славейков са в свой неокончателен, чернови вариант. Останали са в ръкопис в личния архив на поета.

ЗАВЕРАТА НА ВЕЛЧО АТАНАСОВ ДЖАМДЖИЯТА

(Епична песен по народен мотив)

Събрал е Велчо Джамджия,
търновските, еленски,
лясковските, тревненски
и много други първенци.
Събрал ми ги е на зифет
във Плаковския манастир.
Но не да ядат и пият,
а да направят завера —
със турци сефер да почнат,
от турци да се отърват,
на цар Иван Шишмана
царството да възобновят.
Велчо им беше командир,
а главен войвода
Георги Мамарчев от Котел,
на руска служба капитан,
за кмет оставен в Силистра.
Той беше много юначен
и на бой с турци изпечен.
Наред със Велча седяха:
Никола Гайтанджията,
хаджи Йордан Брадатия,
Митю Софиялията,
отец Сергий — игумена
и Иван Вратчалията.
Всичките отбор юнаци,
всичките отбор юнаци,
всичките клетва дадоха
пред кръста, пред иконата
на света Богородица,
че всичко в тайна ще държат —
нищо няма да издадат.
Че верно, честно, юначно
борба ще водят за вяра
и за народна свобода.
Задружно всички решиха:
щом кат се пукне пролетта
и цъфнат роза, люлека;
щом като зелне гората
и славей песен запее,
те да започнат борбата.
Всичко бе добре стъкмено,
и всичко добре вървеше,
но се намери изменник,
който си клетва престъпи,
на род, на вяра измени,
стана ортак със дявола,
на турци всичко издаде.

Рано във петък разпетий,
кога се всички готвеха
да срещнат празник Великден.
Във манастира нахлуха
заптии, турски низами
и го отвред бастисаха.
Там беше Велчо отишъл —
събрал си беше хората
важни въпроси да решат:
кога да почнат сефера
и как да водят борбата.
Най-напред Гьоргя хванаха
и букаи му сложиха.
След него другите по ред
с въжа, с синджири вързаха.
Закараха ги в Търново
при търновския аянин
и ги запряха в тюрмата.
Тук много не ги държаха,
заведоха ги в мезлиша.
Да ги обесят решиха.
Най-първо Велча затриха.
Обесиха го, горкия
срещу Великден, в събота
на демир-дирек в Баждарлък.
След него Митя Софийски
същия ден обесиха
на Дервентските пък порти.
Никола Гайтанджията

и хаджи Йордан Брадата
обесиха ги двамата
на Марно поле след Великден.
Хаджи Ивана Вратчански
закараха го във Ловеч,
за да го видел пашата
Хюсеин, валия Видински.
След като го този разследвал
обесили го сред града.
Отец пък Сергий, игумен,
от мъка умрял в тюрмата.
Капитан Георги Мамарчев
и даскал Андон Никопит
изпратиха ги в Цариград,
за да ги види Султана.

Такъв бе края на тези
смели народни първенци.
За чест, за правда, за вяра
и за народна свобода
те всичко скъпо дадоха —
живота си пожертваха.
Затуй им пеем песента
и им се носи славата.

*Текстът принадлежи на автор със съвсем скромни творчески възможности — **Ст. Юр. Островърхов.** Той е човекът, който прави опит да опоетизира всички по-видни личности, участвали в подготовката на Велчовата завера, и включва стихотворенията за Г. Мамарчев, В. Атанасов, Митю Софиянлията, хаджи Йордан Брадата, Иванаки Врачалията, Георги Станчев, Отец Зотик, Поп Иван Шаранков, Андон Никопит, Иван Кършов, Максим Райкович и др. в специално издадена малкоформатна книжка — „Велчовата завера" (Елена, 1935, 146 с.).*

ЕЛИСАВЕТА БАГРЯНА

ПОЕМА ЗА ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА

По случай стогодишнината

I.
ТЪРНОВО

Ти, Търново старопрестолно,
велик на древността ни град,
блестял с велможеска охолност,
разсипвал царска благодат.

Тук тези улици и къщи,
в които днес животът мре,
са чули стъпките могъщи
на патриарси и царе.

И колко знайни и незнайни
превратности на ориста
са скрили тъмните си тайни
под камъните и пръстта...

И ето, пак ухае пролет
в зелените ти лесове
и сред разцъфналите стволи
безумно славеят зове.

И Янтра пак води зелени
влече сред младите треви
и за световните промени
несменна приказка мълви.

Тя помни древните престоли
и църквите в ония дни...
А днес от тях в скалите голи
стърчат едни развалини.

Вековно, нямо разрушение
по твойте хълмове цари,
и само — лъч на утешение —
над тебе споменът гори.

И ние идем и се ровим
като къртици в твойта пръст,
из дълбините да изровим
от миналото малък къс —

и с него да извършим чудо:
към нов живот да призовем
и пак за подвиг да пробудим
калените си духове.

II.
КАНТАТА НА СЪЗАКЛЯТИЕТО

Тъмнеят пътища и друми,
тъмнеят градове, села,
и вече на нощта безшумно
се спущат меките крила.

Ела, нощ-майко, и закрила
на съзаклятниците дай —
вдъхни им доблест, влей им сила,
пални им водеща звезда!

От всички краища на България,
събрани тук в обителта,
дошли са всички те, изгаряни
от най-светия плам в света.

И ето, тяхната молитва
и кървавият им оброк
издигат се в нощта и литват
със клетва към самия Бог!:

— Кълнем се в име твое, Боже,
родината ни днес зове
пред нейните нозе да сложим
един велик и свят завет.

Децата, майките, жените,
спечеления с труд имот,
честта си, нощите и дните
и своя доблестен живот —

ний даваме, о Боже прави,
че родината ни зове
от робство кърваво, кораво,
най-после да я отървем, —

да ѝ дарим с проляти кърви
живот и нови бъднини —
и нека паднем ние първи
за първите ѝ светли дни.

И ето, с ясен взор целуваме
евангелие, меч и кръст —
кълнем се, знаем, че целуваме
разтворената черна пръст.

Но някога, след сто години,
във някой светъл ден и час,
потомците ни и родината
ще спомнят с гордост всички нас!

III.
ВЕЛИКАТА СЪБОТА НА 1835 г. В ТЪРНОВО

Велика нощ. Уханен, топъл
полъхва пролетен ветрец,
но Търново с подтиснат вопъл
оплаква страшния конец
на Плаковското съзаклятие —
на този всенароден блян
за чудото на свободата —
изгаснал още нероден, —
че ето там, насред площада,
висят обесените днес
мъже — най-будните, най-млади,
с най-светла за народа свяст...
Тъмнеят домовете празни,
камбаните едва звънят —
като на смърт, а не на празник,
протяжно, бавно те звънят —

и сякаш не за Възкресение,
а робския народ зовят
за вечно, черно погребение...

Звънят, замрат... Звънят отново,
и млади, стари и деца
във храма, за светото слово
разтварят алчущи сърца,
и коленичили се молят —
да ги закриля от беди
и от вековната неволя
Христос да ги освободи:

— О, възкреси от смърт, Исусе,
ти, нашия злочест народ,
и ние, робите, да вкусим
на свободата сладкий плод!

Пет века иго ни подтиска,
разпънати сме ний на кръст,
порои кръв и сълзи плискат,
заливат родната ни пръст.

Тъй както ти от смърт възкръсна,
дай възкресение и нам,
мракът, нощта, да се разпръснат,
да блесне ден в победен плам!...

И екна, с плач и сълзи смесен —
като че гръм, като че плам
в небето — глас — Христос Възкресе! —
Той ще дари живот и нам!

София, 1 април 1935 г.

Стихотворение, вероятно специално писано от Елисавета Багряна за „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г." (1935),където е публикувано. По непонятни причини то не е включвано в нейните стихосбирки, не влиза в изданията с избраните и събраните съчинения на авторката.

НИКОЛАЙ ЗИДАРОВ

ВЕЛЧОВА ЗАВЕРА

Слиза буйна пролет. Янтра пак лудее.
Търново поглежда изпод свойта длан.
Склона светогорски бди и пита: где е
Велчо Атанасов и хаджи Йордан?

В Царевец от снощи тъжен вятър вие,
стене край бесилки, облаци люлей:
где е майстор Митю, Колю Гайтанджиев,
Иванаки Йонков и отец Сергей?

Месецът печален, блед като обесен,
пак ги вижда снажни, с карамфил на гръд,
как подир смъртта си се превръщат в песен,
святата завера за да продължат.

Конни заптиета сам пашата пратил —
в Плаково заплакват лес и манастир.
И кълнат, проклинат черния предател,
прости богомолци и светия клир.

Огънят опарва и душа, и цвете.
Ятаган посича листи и кори.
И сумтят в конака вързани мъжете —
в мъжките им рани люта сол гори.

Сам съм — казва Велчо, казва Гайтанджиев,
казва Иванаки, казва и Йордан...
Мракът от горите спуснал се да скрие
кърваво бесило и перчем развян.

Ражда се закана: мяра според мяра.
И пищят орлици. И свистят крила.
И потегля тихом българската вяра
в друми и килии, в къшли и села.

ГЕОРГИ ДАНЧЕВ

ВЕЛЧО ДЖАМДЖИЯТА

Не можех още да чета, когато
те срещнах в Плаковския манастир —
край бухналия в туфери чемшир,
сред мраморните букви на чешмата.

Не знаех кой си, но необичайно
прозвънна името ти в моя слух —
и тропота на коня ти дочух
и нощем неведнъж те срещах тайно.

Ти идваше — като че беше вчера —
по късна доба, щом баща ми пак
подхващаше във рехавия мрак
предания за твоята завера.

Клепалото и днес в слуха ми пее
и заедно с бухлатия чемшир —
ме викат в Плаковския манастир
при твоята безсмъртна епопея!

КРАСИМИРА ОРЛОЕВА

КАПИТАН МАМАРЧЕВ

Зад една витрина във музея
скътала е спомен паметта —
в светлина атлазена тъмнее
бронзовия ключ на крепостта.

Тъмнина във себе си затворил
от Меджет пашовия зандан,
в миг един той пак ще заговори,
щом усети силна мъжка длан.

Ще разкаже как веднъж осъмна
върху сол и хляб, със дъх на мед,
как, притиснат до мундира сърмен,
пръв целуна българския кмет,

как удари първата камбана,
гълъб бял изви над крепостта
и Силистра, със хоро на мегдана
слънце бодна в своята коса...

Нищо, че певците не възпяха
в песните си тоя първи ден —
с радостни сълзи от всяка стряха
капитан Мамарчев бе дарен.

СПИСЪК НА СЪЗАКЛЯТНИЦИТЕ — УЧАСТНИЦИ В ПОДГОТОВКАТА НА ВЪСТАНИЕТО ОТ 1835 Г.

Това е поредният опит да се обобщи картината с имената на възрожденците, въвлечени в подготовката на Велчовата завера. Усилия в тази насока откриваме още от страна на Филип Симидов и д-р В. Ст. Берон, от краеведи, занимавали се с миналото на гр. Елена, в брошурата „Велчова завера" (В. Търново, 1965, с. 15-16) и др. Тук съм се възползвал от тях, като прибавих и новоиздирените по един или друг повод през последните години.

В раздела „Личностите" на сборника вече бяха портретувани основните участници и жертви във въстанието. При възможност това би могло да стане и за редица други сред съзаклятниците (Рачо Казанджията, Стоянчо Ахтар, х. Георги Кисимов, Георги Кабакчиев, майстор Колю Фичето...). За съжаление обаче немалка част от посочените и тук продължават да са за нас „личности-фантоми", за които нищо не знаем — нито дори пълните им имена (Желязко Бакърджията, Цаню Папукчията, Кънчо Чохаджията, Стоян Калпакчията...), нито нещо за семейна среда и потомците им, за делата и реалното им място сред останалите. Но и аз реших да се придържам към мисълта, че е по-добре така, отколкото и имената им да потънат в анонимността и забравата. Ето защо включвам и тях в този списък:

от ВЕЛИКО ТЪРНОВО

1. Велчо Атанасов Джамджията
2. капитан Георги Мамарчев
3. Колю Гайтанджията
4. Иванаки Йонков Врацалията
5. Димитър Радев Софиянлията
6. Ганю Витанов Силистренлията
7. даскал Андон Никопит
8. Рачо Казанджията
9. Марин Бояджията (кръстник на П. Р. Славейков)
10. Х. Никола х. Костов
11. Стоян п. Николов Симитя
12. Никола Стаматов Стамболията

13. Георги Кабакчиев
14. Стоянчо Пенев — Ахтар
15. х. Георги Кисимов
16. Желязко Бакърджията
17. Петър — зет на Велчо Джамджията
18. Момчил Налбантина
19. Стоян Добруджанлията
20. Цаню Бабукчията
21. х. Петър Бояджията
22. Момчо Казасина
23. Димитър Книжарина (Варената)
24. х. Станьо Кюркчията
25. Никола Бояджията
26. Стефан Кантарджията
27. Панайот Д. Куюмджията
28. Кънчо Чохаджията
29. Стоян Калпакчията
30. Боби Тютюнджията
31. Атанас Гайтанджията
32. Кириак Вражалията

33. йеросхимонах Зотик
34. йеромонах х. Сергий
35. архим. Максим Райкович
36. йером. Гавриил Рилец
37. йером. Теодорит
38. х. Теодосий
39. Коста Капински (послушник)

от гр. ЕЛЕНА и ЕЛЕНСКО

40. х. Йордан х. Кръстев Брадата
41. Иван Ст. Кършов
42. Кръстю Славов Симитя
43. поп Андрей п. Дойнов Робовски
44. х. Стефан Бобчоолу
45. поп Сава
46. Христо Ив. Кършов
47. Иван х. Момчилов
48. Цончо Брайнов
49. Петър Драганов
50. Марко Петков
51. Иван Бойков
52. х. Йордан х. Кисьов

53. х. Милан х. Кисьов
54. Цончо Димитров
55. Велко Ст. Велков от с. Велковци
56. Койчо Чуканина от с. Чукани
57. Велко Мечкоубиеца от с. Мечкобиевци
58. Гено Титов от с. Папратлива
59. Йордан п. Ненчов от с. Райновци
60. Нено Йорданов от с. Райновци
61. Добри от с. Разпоповци
62. Симеон Петров от с. Беброво
63. Титю от с. Танчовци
64. Гено Танчов от с. Танчовци

от гр. ЛЯСКОВЕЦ
65. поп Иван Шаранков и двамата му сина
66. х. Илия х. П. Бурата
67. х. Тодор Бързака

от гр. ДРЯНОВО
68. майстор Христо Бърната
69. майстор Никола Фичето
70. х. Пенко Тулешков
71. Денко п. Николов

от гр. ТРЯВНА
72. Георги Станчев
73. Иван Казаса
74. Георги Бояджиев

75. Георги Арбанасчето (от с. Арбанаси)
76. Куман воевода (от с. Плаково)
77. Иван Аврамски(от с. Войнежа)
78. Иван Папазов (от Г. Оряховица)
79. хаджи Велчо (от Габрово)
80 Трифон Неделев Давницки
81. Петър Николаев Петрокоглу от Силистра
с чета от 12 души
82. поп Тодор п. Герасимов (от с. Жеравна)
83. поп Дионисий (от с. Пчелище)
84. поп Петър Маринов Дачев (от с. Полски Сеновец)
85. поп Атанас (от с. Драгижево)

Родословно дърво на Велчо Атанасов Джамджията, роден в 1778 год.

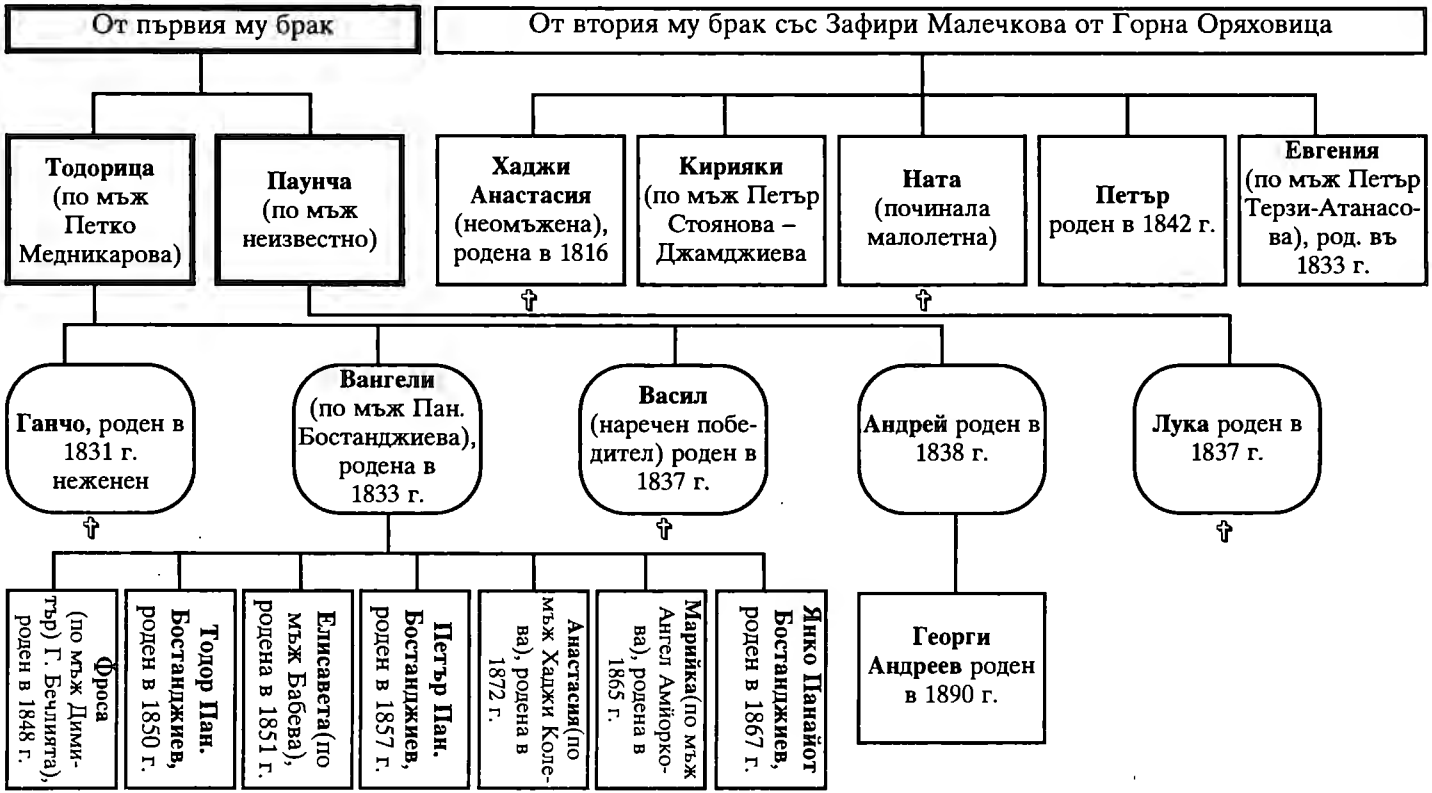
От първия му брак
От втория му брак със Зафири Малечкова от Горна Оряховица
деца
Тодорица (по мъж Петко Медникарова)
Паунча (по мъж неизвестно)
Хаджи Анастасия (неомъжена), родена в 1816
Кирияки (по мъж Петър Стоянова – Джамджиева
Ната (починала малолетна)
Петър роден в 1842 г.
Евгения (по мъж Петър Терзи-Атанасова), род. въ 1833 г.
внуци
Ганчо, роден в 1831 г. неженен
Вангели (по мъж Пан. Бостанджиева), родена в 1833 г.
Васил (наречен победител) роден в 1837 г.
Андрей роден в 1838 г.
Лука роден в 1837 г.
правнуци
Фроса (по мъж Димитър) Г. Бечлията), роден в 1848 г.
Тодор Пан. Бостанджиев, роден в 1850 г.
Елисавета(по мъж Бабева), родена в 1851 г.
Петър Пан. Бостанджиев, роден в 1857 г.
Анастасия(по мъж Хаджи Колева), родена в 1872 г.
Марийка(по мъж Ангел Амйоркова), родена в 1865 г.
Янко Панайот Бостанджиев, роден в 1867 г.
Георги Андреев роден в 1890 г.

Родословно дърво на Велчо Атанасов Джамджията, роден в 1778 год.

От първия му брак
От втория му брак със Зафири Малечкова от Горна Оряховица
Тодорица (по мъж Петко Медникарова)
Паунча (по мъж неизвестно)
Хаджи Анастасия (неомъжена), родена в 1816
Кирияки (по мъж Петър Стоянова – Джамджиева
Ната (починала малолетна)
Петър роден в 1842 г.
Евгения (по мъж Петър Терзи-Атанасова), род. въ 1833 г.
Никола роден в 1850 г. учител
Зафири (по мъж Георги Корфоназова родена в 1849 г.
Стефани родена в 1847 г.
Тодор роден в 1862 г. книжар
Илия роден в 1863 г. учител и чиновник
Петър Н. Джамджиев роден в 1882 г.
Недялка Лазарова роден в 1880 г.
Тодора Дунева родена в 1878 г.
Никола Дунев роден в 1918 г.
Недялка Стоянова родена в 1889 г.
Живка Шалева родена в 1891 г.
Петър Т. Джамджиев роден в 1893 г.
Маша Пипева родена в 1894 г.
Бонка Сотирова родена в 1896 г.
Здравка родена в 1895 г.
Атанас Т. Джамджиев родена в 1897 г.
Олга родена в 1899 г.
Владимир Т. Джамджиев родена в 1902 г.
Крум Т. Джамджиев родена в 1903 г.
Райна род. 1919 г.
Здравка род. 1919 г.
Мария род. 1916 г.
Тодор род. 1914 г.
Иван род. 1923 г.
Надка род. 1922 г.
Марийка род. 1924 г.
Тодор род. 1922 г.
Тодор род. 1926 г.
Петър род. 1924 г.
Сабинка род. 1934 г.
Тодор род. 1931 г.
деца
внуци
правнуци
праправнуци

Родословно дърво на Велчо Атанасов Джамджията, роден в 1778 год.

От първия му брак
От втория му брак със Зафири Малечкова от Горна Оряховица
Тодорица (по мъж Петко Медникарова)
Паунча (по мъж неизвестно)
Хаджи Анастасия (неомъжена), родена в 1816
Кирияки (по мъж Петър Стоянова – Джамджиева
Ната (починала малолетна)
Петър роден в 1842 г.
Евгения (по мъж Петър Терзи-Атанасова), род. въ 1833 г.
Никола роден в 1850 г. учител
Зафири (по мъж Георги Корфоозова родена в 1849 г.
Стефани родена в 1847 г.
Тодор роден в 1862 г. книжар
Илия роден в 1863 г. учител и чиновник
Роза И. Джамджиева родена в 1905 г.
Мария Климпфингер родена в 1900 г.
Тодор И. Джамджиев роден в 1894г.
Петър И. Джамджиев роден в 1891 г.
Илия И. Джамджиев роден в 1889 г.
Франц род. 1933 г.
Вили род. 1929 г.
Иван род. 1927 г.
Катерина род. 1925 г.
Мария род. 1925 г.
Вяра род. 1932 г.
деца
внуци
правнуци
праправнуци

Родословно дърво на Велчо Атанасов Джамджията, роден в 1778 год.

От първия му брак
От втория му брак със Зафири Малечкова от Горна Оряховица
Тодорица (по мъж Петко Медникарова)
Паунча (по мъж неизвестно)
Хаджи Анастасия (неомъжена), родена в 1816
Кирияки (по мъж Петър Стоянова – Джамджиева
Ната (починала малолетна)
Петър роден в 1842 г.
Евгения (по мъж Петър Терзи-Атанасова), род. въ 1833 г.
Георги роден в 1863 г. лекар
Велчо роден в 1866 г.
Зафири (по мъж Т. Близнакова) родена в 1869 г.
Анастасия (по мъж Мих. Щиляновa) род. в 1873 г.
Хараламби роден в 1875 г.
Страшимир Г. Джамджиев роден в 1901 г.
Петранка В. Джамджиева родена в 1922 г.
Роза Харалампиева родена в 1896 г.
Асен роден в 1901 г.
Цветана родена в 1903 г.
Люба родена в 1903 г.
Радослав роден в 1909 г.
Надежда родена в 1911 г.
деца
внуци
правнуци

Родословно дърво на Велчо Атанасов Джамджията, роден в 1778 год.

Родословното дърво на Велчо Атанасов Джамджията е направено от внука му Г. П. Джамджиев. Тук го препечатваме от „Сборник по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г.“. За удобство при представянето и възприемането картината е разслоена на отделните фамилни „ядра“.

БИБЛИОГРАФИЯ

на книгите, сборниците и статиите, посветени на Велчовата завера и на основните участници в нея

I. КНИГИ И СБОРНИЦИ

С б о р н и к по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г. (С., 1935, 165 с. + приложение).

Включва раздел „**Статии**", където са изследванията на проф. В. Златарски, Н. Станев, проф. Ст. Романски и проф. М. Г. Попруженко. Вторият дял е „**Документи, спомени и материали**", където са текстове на Г. С. Раковски, С. Роберт, д-р Васил Берон, П. Кисимов и на потомците Г. П. Джамджиев, Ил. П. Джамджиев, Д. Мамарчев и др. Третият раздел е с художествени съчинения, посветени на Заверата. Илюстративната част включва портрети на жертвите от Д. Гюдженов, Кр. Чоканов и др. художници. Сборникът завършва с родословното табло на Велчо Атанасов.

К р у с е в, П. Д. и З в. Ц о н е в, 100 годишнината на Велчовата завера (исторически очерк), В. Търново, 1935, 52 с.

Очеркът е посветен на юбилейната стогодишнина от Велчовата завера и обобщава данните и представите за събитието, наложени му до тогава.

И з в о р и и документи по Велчовата завера (сб.), В. Търново, 1935, 80 с. Издава Търновската община.

Сборникът е от фрагменти из статии и цялостни издания на Ст. Романски, П. С. Кършовски, д-р Васил Берон, М. Дичев, Н. Станев, Г. Раковски, проф. В. Златарски, П. Кисимов, Йор. п. Георгиев, А. П. Стоилов, К. Иречек и др. — с отношение към събитията и личностите от Велчовата завера.

М а м а р ч е в Д., Зв. Ц о н е в, Родословията на трима дейци от Заверата, С., 1935.

Всъщност става дума за словесна характеристика на фамилните корени и разклонения на трима от видните водачи на Велчовата завера: капитан Г. Мамарчев, хаджи Йордан Брадата и йеромонах Сергий.

К ъ р ш о в с к и П. С., Б. Ст. Й о р д а н о в а, Ст. Ю р. О с т р о в ъ р х о в, Велчовата завера. По случай стогодишнината ѝ, Елена, 1935.

Сборникът всъщност е осъществен от публициста Ст. Островърхов. На

първо място е познатата статия на Кършовски „Заверата от 1835 година — организация“ и едно тържествено слово на учителката Бонка Йорданова. Останалата част от книжката е цикълът стихотворения „Епопея на Велчовата завера“ от Островърхов, чиито фрагменти, елементарни като поезия, са посветени на всекиго от участниците в събитията.

Джамджиев, Г. П., Домогвания против истината по Велчовата завера, С., 1936, 32 с.

Авторът е един от потомците на Велчо Атанасов. Заема критическа позиция по някои оценки за Велчовата завера и за нейните водачи — оценки, проявили се по време на честванията през 1935 г.

Калчев К., Смелият капитан. Романизована биография на кап. Г. Мамарчев, С., 1958, посл. изд. 1977 г.

Карастоянов Г., Сребърната сабя. Повест за Велчовата завера, С., 1959.

Дръндаров Г., Велчова завера, С., 1960, 72 с.

Велчова завера 1835-1865 (сб.), В. Търново, 1965, 26 с.

Минев М., Георги Мамарчев (биогр. очерк), С., 1966.

Димитров Д., Игуменът от Велчовата завера (повест), С., 1968.

Начев В., Зотик, С., 1974.

Начев В., Велчова завера (роман), С., 1976.

Жечев Н., Велчовата завера, С., 1985.

Книгата е определена от автора си „исторически очерк“. В нея се характеризира събитието в неговата цялост. Отразено е равнището на историографско мислене и рецепцията на Велчовата завера във връзка с отделните конкретни проучвания и новооповестени документи до 80-те години.

Възвъзова К., Капитан Георги Мамарчев, 1986.

Радев Ив., Търновска хроника 1800-1835, В. Търново, 1993.

Книгата има документално-есеистичен характер. Тя реконструира движението на идеите и съдбата на личностите, довели до такива явления като Велчовата завера и новобългарското училище. Основните ѝ части са: „Мега Търново — около 1800-та...“, „Лето 1821“, „И рече българинът — там някъде е слънцето (1822-1834)“, „Лето 1835-то“ и „Заветът“.

II. СТАТИИ

Изворов А. В., Важно историческо писмо по Велчовата завера, Юб. сборник на разградското читалище „Развитие“, 1904; Също: Вж. в. Мир, бр. 10119 от 6 април 1934 г.

Стоилов А. П., Краят на Велчовата завера от 1835, Сп. на БАН, 1923, кн. 26.

Георгиев Хр. Велчовата завера, сп. Бълг. военна мисъл, 1934, кн. 4.

Делирадев П., Плаковският манастир и неговата „завера“, сп. Бълг. реч, 1934-1935, кн. 8-9.

Орешков П., Неизвестен документ от епохата на Велчовата завера, в. Мир, бр. 10466 от 8 юни 1935 г.

Арнаудов М., Георги Мамарчев и Велчовата завера от 1835 г., сп. Учил. преглед, 1935, кн. 4.

Марковски Г., Нови данни за Велчовата завера, в. Янтра, бр. 11 от 4 май 1935 г.

Романски Ст., Търновското въстание от 1835 г. — общобългарско дело, в. Мир, бр. 10444 от 1935 г.

Цонев Зв., Подготовка на Велчовата завера, сп. Родина, 1940, кн. 2.

Каракостов Ст., Под знамето на Заверата — даскал Андон Никопит, в. Литературен глас, бр. 567 от 1942 г.

Архим. Нестор, Нови сведения за Велчовата завера, Църковен вестник, 1959, бр. 41.

Капиновски Нестор, Плаковският манастир — средище на Велчовата завера, сп. Славяни, 1960, кн. 4.

„125 години от Велчовата завера“ (юбил. лист), В. Търново, 16.4.1960 г.

Косев К., Велчо Атанасов Джамджията, сб. Бележити българи, 1968, т. II.

Възвъзова К., Капитан Георги Мамарчев, сб. Бележити българи, 1968, т. II.

Възвъзова К., Добавки към биографията на капитан Георги Мамарчев, сб. „В памет на акад. М. Димитров“, 1974.

Жечев Н., Велчовата завера, сп. Ист. преглед, 1975, кн. 3.

Бояджиев Ил., Един от ръководителите на Велчовата завера (А. Никопит), сп. Ист. преглед, 1978, кн. 6.

Възвъзова К., Капитан Георги Мамарчев и Киево-печорската лавра, сб. „Българо-украински връзки през вековете“, С., 1983.

Червенков Н., Грек Ив., Към историята на въоръженото въстание през първата половина на XIX век, сп. Векове, 1985, кн. 1.

Радев Ив., Гавриил Рилец — скромен възрожденски деец от 20-30-те години, сп. Духовна култура, 1990, кн. 12.

Жейнов Иво, История на търговската фирма „Братя Христаки Ганеви“ от Русе (1835-1877 г.), Год. на муз. от Сев. България, 1990, кн. 16.

Радев Ив., Андон Никопит и възрожденският ни живот, сп. Ист. преглед, 1991, кн. 8.

Т е м е л с к и Хр., Архим. Максим Райкович и великотърновските манастири, сб. Максим Райкович — традиции и съвременност, Дряново, 1999 г.

Р а д е в Ив., Архим. Максим Райкович — за някои скрити за историята страници от живота му, сб. Максим Райкович — традиция и съвременност, Дряново, 1999 г.

Библиографията, която се предлага тук, е подборна. Включва книгите, посветени на Велчовата завера и на отделни нейни видни жертви, както и статиите главно от централния периодичен печат, които имат някакво значение за осветляването на събитията. Не намират място ония публикации, които в някакъв вид са застъпени в настоящия сборник.

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи 5
Българското въстание от 1835 г. — заявка за политическа зрелост и национална самостоятелност 11

I. СПОМЕНИТЕ
Уводни думи 31
1. *Г. С. Раковски.* Из „Бележките“ към „Горски пътник“ 33
2. *П. Кисимов.* Черти от военен дух у съвременните българи. Година 1834-1836 44
3. *П. Р. Славейков.* Що знам за Заверата 50
4. *Д-р В. Ст. Берон.* За въстанието в 1835-та година, или — за Велчовата завера 53
5. *Ю. Ненов.* Из „Автобиография“ 58
6. *К. Тулешков.* Българинът под турското иго в XIX в. 65
7. *П. Кисимов.* Велчовата завера във В. Търново от 1835 г. (По разказите на съвременници) 69
8. *К. Тулешков.* Въстанието от 1834/6/ година 78
9. *Ф. Симидов.* „Център на буната е бил гр. В. Търново...“ 86
10. Двама монаси от Преображенския манастир 88
11. *Георги Тулешков* 91
12. *Сиприян Роберт.* Славяните в Турция (Фрагмент) 92
13. *Ген. И. П. Липранди.* Восточният въпрос и Болгария (Фрагмент) 94
14. *К. Иречек.* Капитан Георги Мамарчев. Капиновският заговор от 1836 г. (Из „История на българите“) 95

II. ДОКУМЕНТИТЕ
Уводни думи 99
1. Рапорт на руския консул Ващенко от 27 март 1831 г. до генерал Киселев 102
2. По повод на един доклад на френския консул в Букурещ от 17 октомври 1833 г. 105
3. Записка на руския посланик в Константинопол А. П. Бутенев 105

4. „Обяснение“ на кап. Георги Мамарчев 107
5. Писмо на А. П. Бутенев до княз К. К. Родофинкин 109
6. Писмо на еп. Неофит до Христофор Никович в Разград 110
7. Писмо на великия везир до султанската канцелария 112

Летописни бележки и свидетелства 113
а) Приписки (Денко п. Николов, Христо Николов, Гавриил Рилец, Георги Мазаков, х. Йордан Кисьов, архим. Неофит и др.) 113
б) Други свидетелства (П. Р. Славейков, Н. Станев, Зв. Цонев, П. Д. Крусев, Д. Константинов, Ив. Грек, Т. Лазаров, Л. Лалев) 120

III. ЛИЧНОСТИТЕ

Уводни думи 125
1. Велчо Атанасов (биографичен очерк) 127
Ил. Джамджиев. Дядо Велчо и Заверата му 133
Ф. Симидов (за рода на Ф. Тотювата майка и Велчо Атанасов) 141
Г. Михайлов (за Велчо Атанасов и Килифарево) 142
Г. П. Джамджиев. Къщата и магазинът на Велчо Атанасов Джамджията 142
Т. А. Дунева-Джамджиева. Принос към биографията на Велчо Атанасов Завераджията 147

2. Капитан Георги Мамарчев (биографичен очерк) 149
Писмо на *Г. Мамарчев* 153
Д-р Ив. Селимински. „Техен водач беше някой си Георги Буюка...“ 154
Капитан Васил Вълков (за Георги Мамарчев) 156
П. х. Матеев. Спомен за кап. Г. Мамарчев (Фрагмент) 156
Д. Мамарчев. Мамарчовският род 157

3. Хаджи Йордан Брадата (биографичен очерк) 165
Писмо на *патриарх Антим* до митр. Иларион (Резюме) 168
П. Р. Славейков (за х. Йордан Брадата) 169
Родов спомен 169
Д. Мамарчев, Зв. Цонев. Родословието на х. Йордан Брадата 170

4. Колю Гайтанджията (биографичен очерк) 175

5. Иванаки Йонков Врацалията (биографичен очерк) 177
Вл. Бобошевски и Н. Станев за Иванаки Врацалията 178

6. Андон Никопит (биографичен очерк) 179

7. Димитър Радев Софиянлията (биографичен очерк) 184
Вел. Лазаров и *Б. Даскалов* за Митю Софиянлията 185

8. Ганю Витанов Силистренлията (биографичен очерк) 186

9. Йеросхимонах Зотик (биографичен очерк) 189
П. Р. Славейков (за Отец Зотик) 199
Недьо Жеков (за Отец Зотик) 201
Гено Недялков (за Отец Зотик) 204

10. Хаджи йеромонах Сергий (биографичен очерк) 206
Местно предание 207
Назначително от митр. Иларион 208
П. Р. Славейков (за х. Сергий) 208
Зв. Цонев. Родословието на х. Сергий 209

11. Куман воевода (биографичен очерк) 213

12. Отец Иван Шаранков (биографичен очерк) 215

13. Архимандрит Максим Райкович (биографичен очерк) 217

14. Хаджи Йордан Кисьов (биографичен очерк) 223

15. Митрополит Иларион Критски (биографичен очерк) 225
В. Априлов (за митроп. Иларион Критски) 233
Проф. Ив. Снегаров (за митроп. Иларион Критски) 234
Н. Станев (за митроп. Иларион Критски) 235

16. Воеводата турчин (биографичен очерк) 236
П. Д. Крусев, Зв. Цонев (за търновския аянин) 239

IV. ОТГЛАС ВЪВ ФОЛКЛОРА И ПОЕЗИЯТА

Уводни думи 241
„Велчова песен“ 242
„Вика България, юнаци разбужда...“ 242
„Юнак помак“ 243
„Велчовата завера“ 245
„Велчо Мариаци думаше“ 245
„Плаковския манастир и В. завера“ 246
„Капитан Буюкли“ 247
„Чуден юнак котленец“ 247
„Куман юнак“ 248
„Куман войвода“ 250
„Хаджи Юрдан Велю думаше“ 250
„Кое е село най-имотно“ 251
„Вика ме, мамо, вика ме“ 251

„Ти, Велчо, велий поборник“, стих. от *П. Р. Славейков* 252
Епитафии от *П. Р. Славейков* („На Велча“, „На Митю Софиянлията“, „На Янаки Вражалията“, „На Колю Гайтанджи“) 252
„Заверата на Велчо Атанасов Джамджията (епична песен по народен мотив)“ от *Юр. Островърхов* 253
„Поема за Велчовата завера“ от *Ел. Багряна* 255
„Велчова завера“, стих. от *Н. Зидаров* 259
„Велчо Джамджията“, стих. от *Г. Данчев* 260
„Капитан Георги Мамарчев“, стих. от *Кр. Орлоева* 261

Списък на съзаклятниците във въстанието 263
Родословно дърво на Велчо Атанасов 267
Библиография 273

Проф. Иван Радев, автор на
редица книги за миналото на
В. Търнова и Търновския край - "Столица на оцелелите",
"Търновска хроника", Белочерковският апостол",
"Дългата памет" и др. - тук представя всичко,
съхранено и свързано с **ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА.**
Пълната картина с фактите и
свидетелствата за събитията от 1835 г. е
постигната чрез основните дялове на сборника:
I. Споменитe, II. Документите, III . Личностите,
IV. Отглас във
фолклора и поезията.

Цена 5,00 лв.